

ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱՆԻ

ԹՈՒՂԹ
ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ

МАТЕНАДАРԱՆ
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМ. МАШТОЦА
ПРИ ПРАВИТЕЛЬСТВЕ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

ՈՐՏԵՍ ՏՈՐԱԼԻ
СОБОРНОЕ ПОСЛАНИЕ

Текст, вступительная статья и комментарии
Э. М. БАГДАСАРЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО «ГИТУТЮН» НАН РА
ЕРЕВАН 1995

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌՋԵՐԵՐ
ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ
ԹՈՒՂԹ ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ

Աշխատաւորութեամբ
Է. Մ. ԲԱԳԴԱՍԱՐՅԱՆԻ

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1995

Տպագրվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գիտական
խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ բանասիրական գիտությունների դոկտոր

Փ. Փ. ԱՆԹԱՊՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝
բանասիրական գիտությունների դոկտոր Ա. Ն. ՍՐԱՊՅԱՆԸ
և բանասիրական գիտությունների դոկտոր Փ. Փ. ԱՆԹԱՊՅԱՆԸ

Ներսես Շնորհալի

Ն—631 Թուղթ ընդհանրական /Աշխատասիր. է. Մ. Բաղ-
դասարյանի: Պատ. խմբ. Փ. Փ. Անթապյան, Մատենա-
դարան, ՀՀ կառավար. առընթեր Մաշտոցի անվ. հին
ձեռագրերի ինստ.—եր.: ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1995—176 էջ:

Գիրքը նվիրված է XII դարի պետական և եկեղեցական
ականավոր գործիչ, գիտնական Ներսես Շնորհալու «Թուղթ
ընդհանրական» կոչված խրատականին: Հրատարակվում է
«Թուղթ ընդհանրական» քննական բնագիրը: Աշխատության
առաջաբանում քննության են առնվում այդ նշանավոր երկի
առանձնահատկությունները, տեղն ու դերը միջնադարյան հայ
մատենագրական աղբյուրների մեջ:

Նախատեսվում է մասնագետների և միջնադարյան Հա-
յաստանի պատմության հետաքրքրվող լայն հասարակա-
յանության համար:

Ն 4702080101 112—94
703 (02)—94

ԳՄԴ 84 Հ 1

ISBN

© ՀՀ ԳԱԱ հրատարակչություն, 1995

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Ներսես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականը...»¹ միջնա-
դարյան կանոնախրատական և հրապարակախոսական ամե-
նապնդող երկերից է: Այն ոչ միայն բարոյակրթիչ նշա-
նակություն է ունեցել բազմաթիվ սերունդների համար, այլև
հաստատորեն եղել է տեսակը սկզբնավորող երկերից մեկը,
նպատակ ունենալով կանոնավորել հասարակության ներքին
կյանքը, միջնադարյան ըմբռնողությամբ դասերի և դասա-
կարգերի հարաբերությունները, եկեղեցու շուրջը նրանց
ավելի սերտ համախմբումը և ժողովրդի կենցաղի ու բար-
քերի մաքրության ապահովումը: Ինչպես այլ առիթով ար-
դեն նշել ենք, Շնորհալին ու հետագայում նրան հետևող
այլ գործիչներ դրան հասնելու համար, ի թիվս այլ միջոց-
ների, դիմեցին նաև «կանոնական խրատներին», իբրև հայ
եկեղեցու կանոնագրքի դրույթները և հայ իրականության
մեջ եղած իրավական նորմերը առավել մատչելի ու ճկուն
ձևով ժողովրդական ամենալայն զանգվածներին հասցնելու
միջոցի²: Խնդիրն այն է, որ միջին դարերում եթե ժողովրդի
ազգային դիմագծի, մշակույթի, լեզվի պահպանման համար
ընդհանրապես կարևոր նշանակություն ունեթ կրոնը, կամ
ավելի ճիշտ՝ կրոնի այն դավանանքը, որին հետևում էր
սովյալ ժողովուրդը, ապա այն ժողովուրդների մոտ, որոնց
կենտրոնական ազգային պետականությունը հարատև չի
եղել, այդ հանգամանքն ավելի շեշտվել է, որովհետև պե-
տականության բացակայության պայմաններում եկեղեցին
իր վրա էր վերցնում լրացուցիչ պարտականություններ: Դա
վերաբերում է հատկապես հայ ժողովրդի պատմությանը:
Հնարավոր է նույնիսկ պարբերացնել այն երևույթները,

որոնցով հայերը, անհրաժեշտության դեպքում, պայքարում էին ճգնաժամային վիճակներից դուրս գալու համար: Դրանց թվին են այնպիսի խոշոր երևույթներ, ինչպես՝ հայոց այբուբենի գյուտը, քրիստոնեական կրոնի ազգայնացումը, հայ եկեղեցու հակաքաղկեդոնական կողմնորոշումը, Կանոնգրքի ստեղծումը: Այս իմաստով մեծ նշանակություն ունեցավ նաև գրավոր քարոզների և կանոնական խրատական ժողովածուների ստեղծումը³:

Դատելով այն փաստից, որ ինչպես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականը», այնպես էլ նրան հետևած այլ գործիչների նույնատիպ գրությունները, մասնավորապես Հովհաննես Երզնկացու «Խրատ հասարակացը», մեծ ուշադրության ու բարձր գնահատականի են արժանացել ժամանակի շատ ակա-նավոր պետական, հոգևոր և մշակութային գործիչների կողմից, անկասկած պետք է ենթադրել, որ դրանք մեծարժեք գործեր են եղել ժամանակակիցների համար: Այդ երկերը իրենց թարմությունը պահպանել են գրեթե ողջ միջնադարի ընթացքում և պատահական չէ, որ տարբեր հարյուրամյակներում բազմիցս արտագրվել, բազմացվել ու տարածվել են հայկական համայնքներում:

Ահա թե ինչպիսի հատկանշական գնահատական է տալիս Ղ. Ալիշանը Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականին»։ «Թէ մեր ամեն կաթողիկոսունք ալ այսպիսի բան մ'ըրած են յաթոռակալութեան իւրեանց՝ չեմք տարակուսիր. բայց շատ տարակուսիմք թէ Շնորհալույ նման բան մ'ըրած և գրած ըլլան, գոնէ մեզի հասած չըլլալով՝ յայսմ ալ յառաջադէմ և նախօրինակ կը գտնեմք զնա, և իր Ընդհանրական ըսուած վարդապետական թուղթը կամ գրքոյկը, իր եզական և դասական գործոց մէկն, դարձեալ ընտիր մը յընտիրս և պարծանք ի պարծելիս»⁴:

«Թուղթ ընդհանրականը» հրատարակվել է բազմիցս՝ Ս. Պետերբուրգում 1788 թ.⁵, Կ. Պոլսում 1825 թ., Վենետիկում 1830 թ., էջմիածնում 1865 թ., Երուսաղեմում 1871 թ., դարձյալ Վենետիկում 1873 թ., և, վերջապես,

«Թուղթ ընդհանրականի» աշխարհաբար թարգմանությունը Անթիլիասում՝ 1977 թ.⁶:

Թեև նշվածներից մի քանիսը ձեռագրերի համեմատությամբ կատարված հրատարակություններ են, այնուամենայնիվ «Թուղթ ընդհանրականի» և՛ ուսումնասիրությունը, և՛ հրատարակությունն այսօր մեծապես անհրաժեշտ են իբրև ժամանակի բազմաթիվ կնճռոտ հարցերի լուսաբանման համար խիստ կարևոր պատմական սկզբնաղբյուր, հայագիտության մեջ բարձր գնահատված լեզվական հուշարձան, բայց առ այսօր ըստ էության չհետազոտված ու չբացահայտված մատենագրական հազվագյուտ նմուշ: Առանց նսեմացնելու նախորդ հրատարակությունների արժեքն ու նշանակությունը հարկ է նշել, որ այսօր նրանք անկարող են մտավորականության և հատկապես մասնագետ գիտնականների հետաքրքրությունը բավարարելու հնարավորությունից, մանավանդ որ տպագիր օրինակները հազվադեպ են:

Սույն աշխատությունը մաս է կազմում խրատների, ճառերի, քարոզների և համաբնույթ երկերի ու ժողովածուների Մաշտոցի անվան Մատենադարանի կողմից իրականացվող հրատարակության, որոնք նպաստելու են հայ ժողովրդի պատմության ու մշակույթի ըստ ամենայնի ուսումնասիրմանը:

Ն Ե Ր Ա Մ ՈՒԹ Յ ՈՒՆ

XII դարի վերջին տասնամյակներում քաղաքական իրադրությունը Հայաստանում և նրա հարևան երկրներում լուրջ փոփոխություններ կրեց: Սելջուկյան հսկայածավալ պետության մասնատումը և Բյուզանդիայի աստիճանական թուլացումն ստեղծեցին ուժերի նոր հարաբերակցություն, որը նպաստավոր էր նվաճված ժողովուրդների պետական անկախության վերականգնման համար:

Օգտվելով այդ հանգամանքից և դաշնակից ունենալով Վրաստանը, Հայաստանի հյուսիսային մասի ռազմաքաղաքական ղեկավարությունը մահմեդական ամիրայությունների դեմ մղած համառ ու հաղթական պայքարի շնորհիվ ազատագրում է հայրենիքի մի զգալի մասը և կազմում է Զաքարյանների ուժեղ իշխանապետությունը:

Այս նույն ժամանակ առավել նպաստավոր իրադրություն էր ստեղծվել Կիլիկիայում, որտեղ Թորոս Երկրորդն իր իշխանակալության տարիներին մղած տեղական պայքարից հետո կարողացավ ամրապնդել իշխանությունը լեռնային Կիլիկիայում: Այնուհետև, հենվելով դաշտային Կիլիկիայի հայ բնակչության աջակցության վրա, աստիճանաբար դուրս վռնեց և՛ Բյուզանդական կայսրությանը, և՛ խաչակիրների ու մահմեդական իշխանություններին: Ավելին. սկսած XII դ. կեսերից Կիլիկյան հայկական պետությունը այնպիսի ուժ դարձավ, որ կարողացավ վճռական դեր խաղալ Մերձավոր արևելքում մրցակցող կողմերի ռազմաստրատեգիական ծրագրերում:

Հայկական պետական միավորումների ստեղծումն ու ամրապնդումը Հայաստանի հյուսիսային մասում և Կիլի-

կիայում ոչ միայն նպաստեցին հայ ժողովրդի տնտեսական-մշակութային ընդհանուր վերելքին, այլև նոր նախադրյալներ ստեղծեցին, եթե ոչ պետական, դոնե ազգային-գաղափարական միասնություն հաստատելու տարբեր երկրներում ցրված հայկական զանգվածների միջև: Ի հեճուկս պատմական ճակատագրի և օտար նվաճողների վարած քաղաքականության, Հայաստանում ու նրանից դուրս եղած հայության մեջ ամրապնդվեց մեկ միասնական ժողովրդի պատկանելու գաղափարը, որն իր արտացոլումը գտավ ժամանակակիցների ստեղծագործություններում և առավել ընդարձակ ձևով արտահայտվեց Հովհաննես Երզնկացու «մեկ է ժողովուրդն հայոց» նշանավոր արտահայտության մեջ: Այդ հանգամանքը նպաստեց ոչ միայն հայ ժողովրդի սոցիալ-իրավական կյանքը, կենցաղը, սովորությունները, մշակույթը, հոգևոր դավանանքը, ծեսերը ժամանակավորապես հեռու պահելու օտար, բացասական ազդեցություններից, այլև հայ գրականությունը, արվեստը, մշակույթը առհասարակ բարգավաճման և զարգացման նոր թափ ապրեցին: Պատահական չէ, որ այդ շրջանը հայ ժողովրդի պատմության մեջ հետագայում դնահատվեց որպես «արծաթե դար»:

Միջնադարի պայմաններում, հասկանալի պատճառներով, այդ գործի նախաձեռնողն ու կազմակերպողը պետք է դառնար եկեղեցին, որը միակ ուժեղ ու հեղինակավոր կազմակերպությունն էր համահայկական առումով, նա էր օտարներին սերկայացնում հայ ժողովրդի հավաքականությունը: Ահա թե ինչու, հայ ժողովրդի ռազմաքաղաքական հզորությանը դուրընթաց նկատվում է նաև հայ եկեղեցու հեղինակության նշանակալից աճ: Բյուզանդիան, համակերպվելով Կիլիկիայի՝ իր համար անվերադարձ կորստի հետ, XII դ. վերջին տասնամյակներին փոխում է հայ եկեղեցու անկախության նկատմամբ դավադրական իր վարքագիծը, փորձելով նոր միջոցներով հասնել եկեղեցիների իրեն բաղձալի միություն: Ըստ որում, դա արվում էր ոչ այնքան հույն հոգևորականության, որքան բյուզանդական կայսրերի ան-

միջական նախաձեռնություններ: Նրանք ձգտում էին այդպիսով հայերի ռազմական շոշափելի ուժը օգտագործել Փոքր Ասիայի, Միջագետքի մահմեդականության ու խաչակիրների դեմ և խափանել կաթոլիկ եկեղեցու հեղինակության հնարավոր աճը հայկական շրջանակների վրա:

Ուշադրության է արժանի հետևյալ երևույթը: Եթե դերեր շարունակ բյուզանդական կայսրությունը եկեղեցիների միության խնդիրը ձգտում էր զենք դարձնել թուլացնելու, իսկ հնարավորության դեպքում նաև իսպառ վերացնելու հայկական պետականությունը, ապա նոր պայմաններում ստիպված է լինում ոչ միայն լսելու հայերի կարծիքներն ու տեսակետները միության խնդիրների վերաբերյալ, այլև, ի վերջո, ճանաչում է հենց Բյուզանդիայից խլված տարածքների վրա հայկական պետականության գոյությունը և, իբրև աննախադեպ երևույթ ողջ հայ-բյուզանդական հարաբերությունների պատմության մեջ, ընդունում է այդ պետության ինքնակալ իշխանության փաստը:

Կաթոլիկ եկեղեցին իր հերթին, նկատելով խաչակրաց իշխանությունների անկայունությունը և համոզվելով, որ Կիլիկյան հայկական պետությունը քրիստոնեության ամենահզոր հենարաններից մեկն է դարձել արևելքում, XII դ. վերջերից լուրջ միջոցների է դիմում հայերին կաթոլիկական դավանանքի դարձնելու ուղղությամբ: Ըստ որում նկատելի է, որ կաթոլիկության ջանքերն այս ուղղությամբ ավելանում են արևելքում խաչակիրների հզորության թուլացմանը զուգահեռ:

Իսկապես, միայն Կիլիկիայի ռազմաքաղաքական իրական ուժով և հեղինակությամբ կարելի է բացատրել այն փաստը, որ մահմեդական իշխանությունները ևս, հարմար առիթով, ձգտում էին իրենց կողմը գրավել Կիլիկյան հայկական իշխանությունը: Այդ տեսակետից հատկապես ուշագրավ է Հալեպի էմիր Նուր էդ Դինի պատասխանը նրանց, ովքեր իրեն մեղադրում էին Կիլիկիայի քրիստոնյա տիրակալ Մլեհի հետ դաշնակցելու համար: «Ես,—գրում է էմիրը,—ձգտում էի նրա հետ բարեկամության, որովհետև նրա

երկիրը հարմար պաշտպանություն ունի, ճանապարհներն այնտեղ գրեթե անանցանելի են, իսկ ամրոցները՝ շատ հզոր: Մենք ուղիներ շունենք նրա երկիրը տանող, այն դեպքում, երբ նա հնարավորություն ունի այնտեղից առաջ խաղալու և ջախջախելու մուսուլմանական երկիրը»⁸: Էմիրի հետագա խոսքերից պարզվում է, որ դաշտային Կիլիկիայի դեմ հնարավոր գործողությունները չեն կարող վճռական լինել ուժեղի հարաբերակցությունը որոշելու համար, որը և ստիպում է էմիրին հաշտության ձեռք մեկնելու հայկական պետությանը:

Այն կարևոր հանգամանքը, որ հայկական երկու պետությունները գրեթե միաժամանակ միջազգային ճանաչման են արժանանում, ինչպես նաև մեծապես աճում է հայ եկեղեցու վարկը, անշուշտ, նպաստավոր էր հայ ժողովրդի բարոյական, տնտեսական, մշակութային նոր զարթոնքի համար, ինչ որ շոշափելիորեն նկատվում է այս և հետագա շրջանում:

Չպետք է աչքաթող անել սակայն, որ այս ամենին զուգահեռ, ամբողջությամբ վերցրած, Փոքր Ասիայի և Միջագետքի մի շարք երկրներում ցիր ու ցան եղած հայ բնակչության վիճակը դեռևս բավական ծանր էր: Խնդիրն այն է, որ հայ ժողովրդի համար ոչ միայն չկար քաղաքական և տնտեսական մեկ միասնական կենտրոն, որը մի հզոր բռնցքի մեջ կենտրոնացներ ժողովրդի ուժերն ու միջոցները, այլև միակ համազգային, այն էլ սոսկ հոգևոր կենտրոնի՝ եկեղեցու համար անշափ դժվար էր իրականացնել վերահսկողությունն ու ղեկավարությունը հայկական թեմերի վրա: Մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ Հայաստանից դուրս՝ Հռոմկլայում, որը ի դեպ գտնվում էր Հալեպի էմիրության կազմում, հաստատված կաթոլիկոսարանը նյութական ու բարոյական լուրջ կարիքի մեջ էր: Այդ ամենի մասին իր մի շարք գործերում լավագույնս վկայում է ժամանակի կաթողիկոս և նշանավոր գործիչ Ներսես Շնորհալին. «Քանզի շրջել առ ամենեսեան՝ ընդ ամենայն կողմանս աշխարհի և քարոզել զբան Աստուծոյ ըստ նմանութեան առաքելոցն սըր-

բոց, անկարելի է՝ յաղագս ժամանակիս շարութեան և բազմիշխանութեան»⁹։ Իսկ ավելի որոշակի. «Եւ քաղաք թագաւորական և բազմաժողով ոչ գոյ ազգի մերում, որպէս զի անդանօր նստելով յաթոռ հայրապետութեան և վարդապետութեան՝ ուսուցանէաք ժողովրդեան մերոյ զԱստուածային պատուիրանս ըստ առաջին հայրապետացն և վարդապետաց։ Այլ եմք իբրև զայծեամն յորսորդաց և ի շանց փախուցեալք ի քարանձաւս յայս բնակելով, յորում ոչ և մարմնական հարկաւոր պիտոյիք շատացեալք ի գիւղից կամ յագարակաց, յորոց ունիմք և ոչ մի։ Նաև ոչ անդաստան հողոյ, զի վաստակօք և աշխատութեամբ զպէտս մեր ընուաք, և ոչ օգնութիւն ուստէք, որպէս արժան էր, ի թագաւորաց և յիշխանաց ի Քրիստոս հաւատացելոց»¹⁰։

Սակայն, դժվարութիւններից մեծագույնը ոչ թե կաթողիկոսարանի անմխիթար վիճակն էր, այլ այն, որ հայերը «ոչ ի միում աշխարհի բնակեն, որպէս այլոց ազգաց, զի դիւրին էր շրջել առ նոսա առաջնորդացն, եւ սերմանել զԲանն, այլ ըստ մեղաց մերոց ցրուեալ են ազգ մեր և ժողովուրդք ի ոլորտս տիեզերաց ի մէջ օտարասեռ ազանց»¹¹։

Յրված լինելով օտար տերութիւնների ու ժողովուրդների մեջ և բնականաբար ենթակա նրանց, հայկական համայնքներին լրջորեն սպառնում էր ոչ միայն օտարացում ազգային եկեղեցուց, այլև մշակութային և էթնիկական ուժացում, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ XII դարը հայ իրականութեան մեջ ոչ միայն մշակութային զարթոնքի, այլև աշխարհիկ մտայնութեան զարգացման շրջան էր, երբ անտարբերութիւնը դեպի հավատն ու եկեղեցին թափանցում էին անգամ հոգևոր գործիչների շրջանակները։

Կրոնական խիստ կենցաղավարութիւնից ազատված մարդկանց համար աշխարհն ավելի ազատ ընկալելու և վայելելու տենդն այնքան ուժեղ էր, որ Շնորհալու վկայութեամբ անգամ եկեղեցու շատ պաշտոնյաներ հոգևոր ծեսերն ու աղոթքները համարում էին ձեւական միջոցներ, առանց խորանալու նրանց իմաստի ու նշանակութեան մեջ։ Ընդհանրապես դրական այս երևույթն անգամ Հայաստան-

նում միանշանակ չի եղել բոլոր ժամանակների համար։ Կոնկրետ XII դարում հայ իրականութեան պայմաններում այն ունեցել է նաև բացասական հետևանքներ։ Հեռանալով կրոնից ու եկեղեցուց, մարդիկ ավելի հեշտ էին կուլ գնում օտար ազդեցութիւններին, որոնք շարունակում էին Հայաստան թափանցել, ինչպես այլադավան քրիստոնեական եկեղեցիների, այնպես էլ մահմեդականութեան միջոցով։ Եվ երբեք պատահական չպետք է համարել, որ այդ երևույթի դեմ պայքարում էին հայ մշակութիւնի ու եկեղեցու լավագույն ներկայացուցիչները։

Ստեղծված կացութիւնը պահանջում էր եռանդուն գործունեութիւն մի կողմից սատար լինելու ազգային կյանքում նկատելի քաղաքական-տնտեսական վերելքին, մյուս կողմից, ինչպես ասվեց, պայքարելու հանգամանքների բերումով դեռևս պահպանվող, մասամբ նույնիսկ խորացող դժվարութիւնների հաղթահարման համար։

Հայ իրականութեան մեջ տեղի ունեցող նոր տեղաշարժերի և այդ իրականութեան երկակի վիճակով էլ պետք է բացատրել այն իրողութիւնը, որ հատկապես XII դարի երկրորդ կեսում է վերականգնվում լայն շարժում ինչպես ազգային եղած արժեքները պահպանելու ու զարգացնելու, այնպես էլ նորը ստեղծելու ուղղութեամբ։

Այդ շարժման ազդեցութեան ներքո ծնունդ առան այնպիսի երկեր, որոնց պահանջը հրամայական էր դարձել և որոնց ազդեցութիւնը հասարակական կյանքի վրա, իրոք, հսկայական էր։ Նկատի ունենք այն փաստը, որ XIII դարում նոր զարգացում ապրեցին գրավոր աղոթքները, ստեղծվեցին կանոնական բնույթի խրատների ժողովածուներ, հայերեն առաջին դատաստանագիրքը և այլն։ Այդ մասին վկայում են հենց իրենք, այդ երկերի հեղինակները։ Մենք արդեն վերը տեսանք, թե Շնորհալին, թվարկելով ծառացած դժվարութիւնները, ինչպես էր հուսալի ելք փնտրում եղած դժվարութիւնները հաղթահարելու համար։ Հանրահայտ է նաև Մխիթար Գոշի տված բացատրութիւնը աշխարհիկ դատաստանագրքի երևան գալու պատճառների ու հանգա-

մանքների մասին: Ուշագրավ է, որ գրավոր քարոզների և խրատների երևան գալու անհրաժեշտության վերաբերյալ Շնորհալու տված բացատրությունը դատաստանագրքի մասին Գոշի մի փոքր ուշ տված բացատրությանը շատ համահունչ է: Շնորհալին գրում է. «Յառաջագոյն՝ ի ժամանակս առաքելոցն, մինչդեռ նոր ծաղկեաց գարունն հաւատոյ՝ ամենեքեան լի էին Հոգւով Սրբով և շնորհօք Հոգւոյն յինքեանց մտաց խօսէին զբանս աղօթից՝ ըստ ժամուն պիտոյից զպատարագին խորհրդածութեան և զամենայն կատարողապետութեանց: Իսկ ի ժամանակս յետինս, քանզի հանդերձեալ էր ձմեռն մեղացն սառնամանեօք խստութեան ցրտացուցանել զբոբբոբումն առ Աստուած սիրոյն յամենեցունց և բթացուցանել ի շնորհաց Սուրբ Հոգւոյն, տեսեալ հոգւոյ ակամբ սուրբ և հոգեկիր վարդապետք եկեղեցւոյ՝ և այնր աղագաւ գրով աւանդեցին զամենայն զկնի եկողացս: Զի նոքօք անվրէպ և անսայթաք առաջնորդեալք կատարեսցուք զամենայն կարգաւորութիւնս եկեղեցւոյ, վասն որոյ զսոյն մտաւորաբար պարտ է մատուցանել և մեծաւ հաւատով և յուսով»¹²:

Այս ամենը, անկասկած, վերաբերում են նաև խրատներին և մասնավորապես՝ կանոնական բնույթի խրատներին: Հայ հոգևորականները, բնական է, իրենց առօրյա գործունեության ընթացքում նաև խրատների բացատրության բանավոր ձևերին են դիմել, սակայն առկա պայմանները թելադրում են ստեղծել հատկապես գրավոր խրատների շարք, որը հնարավոր էր տարածել զանազան վայրերում: Հայ հոգևոր և աշխարհիկ գործիչները հետագայում էլ ինչպես և նախկինում, անտարակույս, օգտվում էին նաև օտար հեղինակների քարոզներից ու խրատներից, բայց մասնավանդ մեզ հետաքրքրող ժամանակներում, պայքարելով օտար եկեղեցիների ազդեցության դեմ, չէին կարող բավարարվել միայն դրանցով:

Առաջին հայացքից իրարից տարբեր, անկախ թվացող պայքարի այս երկու ուղղություններն ի վերջո գալիս էին միմյանց լրացնելու և միեկնույն նպատակն էին հետապնդում:

ամրապնդելու հայ հասարակության ներքին միասնությունը, հզորացնելու հայոց պետականությունն ու եկեղեցին: Ոչ միայն պատահական չէ, որ այդ շարժման երկու ուղղություններն էլ գլխավորեց ականավոր մտածող ու գործիչ ներսես Շնորհալին, այլ որ ժամանակակից գործիչներից շատերը ըմբռնեցին շարժման երկու թևերի ունեցած ներքին կապը, միասնականությունը:

Հետաքրքիր է այն փաստը, որ «Թուղթ ընդհանրականը» ոչ միայն մտցվել էր Շնորհալու դիվանագիտական, դավանաբանական բազմաթիվ գործերի ընդհանուր ժողովածուի մեջ՝ հասցեագրված հայ և օտար պետական ու հոգեվոր գործիչների, այլև վերնագիրը ընկալվել է իբրև խորագիր նրա նաև այլ երկերից բաղկացած ժողովածուի համար, ինչպես ձեռագիր մատյաններում, այնպես էլ մի շարք հրատարակություններում:

Այսպիսին էին պայմանները, երբ գրվեց Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականը», որին, ինչպես վերն ասվեց, վերապահված էր ոչ միայն դարեր շարունակ կարևոր դեր խաղալու հասարակության բարոյական դաստիարակության գործում, այլև սկզբնավորողը դառնալու այդ կարգի ժողովածուներին¹³:

Շնորհալու այս, հետագայում նաև այլ հեղինակների նմանատիպ երկերի երևան գալու հանգամանքները քննության առնելիս պետք է ուշադրություն դարձնել մի կարևոր փաստի վրա ևս: Դեռևս Հովհաննես Երզնկացու «Խրատական արձակը» ուսումնասիրության մեջ, փորձելով դասակարգել միջնադարյան խրատները, նկատել էինք, թե XII—XIII դարերում մեզ մոտ զարգացում ապրած խրատական ժողովածուների նոր տիպը, որ անվանել ենք կանոնական խրատներ, մի նշանակալից չափով գալիս էին նպաստելու հայ կանոնգրքից բխող իրավաբարոյական նորմերի տարածմանն ու ամրապնդմանը, քանի որ հայ ժողովրդի քաղաքական մասնատվածությունը հաճախ հնարավոր չէր դարձնում կանոնագրքի ուղղակի կիրառումը առանձին վայրերում: Արդ, մեր այդ թեզը հաստատվում է նաև մի նոր

կարևոր փաստով, որն ըստ էության մի ամբողջական երեւելով է հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Խնդիրն այն է, որ VIII դարում ստեղծված հայոց Կանոնգիրքը անընդհատ հարստանում էր նոր կանոնական որոշումներով և կանոնախմբերով, սակայն XI դ. վերջերից Կանոնգրքի հետագա աճը երկար ժամանակով գրեթե դադարում է:

Անշուշտ, այս երևույթը միանգամայն օրինաչափ էր սելջուկյան զերիշխանության շրջանում, սակայն նկատելի է, որ հայ պետականության ամրապնդման ու հայ եկեղեցու միջազգային վարկի բարձրացման շրջանում ևս այդ դադարը շարունակվում է և անդամ Շնորհալիւն ու նրան հաջորդած մի քանի այլ ականավոր կաթողիկոսներ միառժամանակ չեն փորձում կանոնական նոր որոշումներ կայացնել, չնայած այդ ընթացքում բազմաթիվ եկեղեցական ժողովներ են գումարվում¹⁴: Մինչդեռ Շնորհալիւն և նրանից հետո եկած գործիչներին խորապես մտահոգել էր մարդկանց ու թեմերի հետ առավել մատչելի և գործոն հարաբերություններ հաստատելու միջոցը գտնելու հարցը: Շնորհալիւն այդ առիթով գրում է. «Սակայն զի մի ամենեին անպտուղք եղիցուք առ ձեզ հաւատացեալ ժողովուրդ մեզ ի Հոգւոյն Աստուծոյ, արդարապէս դատեցաք մեք և որ ընդ մեզ եպիսկոպոսունք և վարդապետք լիշեցուցանել ձեզ գրով զպատուիրեալսն յԱստուծոյ ի Հին և ի Նոր կտակարանս»¹⁵:

Շնորհալիւ կողմից մեկ անգամ գտնված այս միջոցն է, որ երկար ժամանակ շարունակում է մնալ հայ եկեղեցու ականավոր շատ գործիչների գինանոցում, իբրև կարևոր ձեւերից մեկը հայկական ցրված համայնքներին ազգային սովորությունները, դավանանքը, ծեսերն ու կենցաղը ծանոթացնելու, այն ամրապնդելու համար: Այս տեսակետից հատկանշական է Հակոբ Մեծքարեցի (Կլայեցի) կաթողիկոսի (1268—1286) կատարած գործը ևս: Մտահոգված լինելով նման մի գրություն ստեղծելու հարցով, նա նախ պըրպըտում է Հոռմկլայի կաթողիկոսական գրապահոցները և գտնում է Շնորհալիւ «Թուղթ ընդհանրականը». «...և մինչ յայս մտախոհութեան էի, ի մերոց մտաց, մերով բանիւ գրել

առ ձեզ զհաճոյսն Աստուծոյ զօգուտն անձանց ձերոց, գտի յաթոռ սրբոյն Գրիգորի ի Հոռմկլայս, ի սրբատանն մեր սուրբ կաթողիկոսին՝ մեծին Ներսէսի գրեալ զայս լուսաւոր, պարզ և իմաստուն բանից խրատ յորդորական եպիսկոպոսաց, վանականաց, քահանայից, թագաւորաց, իշխանաց և որք ընդ իշխանութեամբ են ժողովրդականաց»¹⁶:

Մեծքարեցին այս գյուտը Աստվածային պարգև է համարում և, իր խոսքերով ասած, «զայս գիր լի իմաստութեամբ և զիտութեամբ և հանճարով» բազմացնել է տալիս ու բոլոր թեմերի առաջնորդներին պարտադրում՝ ծանոթանալ թղթի բովանդակությանը և այն պարբերաբար ուսուցանել ու բացատրել ժողովրդին:

Խրատական գրության այս նորագյուտ ձևին հետևողները, սակայն, մեքենայորեն չկրկնեցին իրենց մեծ նախորդին: Կյանքը օրավուր նորանոր պահանջներ էր առաջադրում, որոնց պետք էր ըստ այդմ պատասխանել: Այդ հանգամանքը հետագա խրատագիրների կողմից հաշվի է առնվում: Օրինակ, Շնորհալիւց մեկ դար հետո ստեղծագործող Հովհաննես Երզնկացին, եթե մի դեպքում իր «Խրատք հասարակաց»-ով Շնորհալիւց փոքր-ինչ տարբեր միջոցներով ձգտում էր նույն նպատակին, այսինքն՝ միջնադարյան ըմբռնմամբ, ինչպես եկեղեցու ներսում, այնպես էլ հասարակության մեջ օրինականության, կարգ ու կանոնի ամրապնդմանը, բարքերի ու կենցաղի մաքրությանը, ապա իր մի շարք այլ խրատական գրություններում աշխատում էր պատասխան տալ հասարակությանը հուզող ավելի որոշակի հարցերին, գրելով կանոնական խրատներ երիտասարդական կազմակերպությունների համար, խրատական թղթեր իշխաններին և այլն¹⁷: Երզնկացու ավագ ժամանակակից մի այլ գործիչ՝ Կոստանդին Բարձրբերդցին իր կանոնախրատական մեկ, բայց անշափ կարևոր թղթով հիմնականում հետապնդում էր քաղաքական մեկ նպատակ՝ ղեկավարելու Հայաստանը մոնղոլական նոր խժոժություններից¹⁸:

Ինչևէ, ինչպիսի տարասեռ հանգամանքներում էլ հանդես գալին և ինչպիսի նոր հարցեր էլ շոշափեին կանոնա-

Այան խրատները, մինչև XV դարը, մասամբ և դրանից հետո էլ նրանք շարունակում են շոշափելի դեր խաղալ ժողովրդի ազգային միասնականության ըմբռնման և հայ եկեղեցու շուրջը նրանց համախմբման գործում:

Անհրաժեշտ է նշել, որ, չնայած նորանոր կանոնախրատական գրությունների երևան գալուն, Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականը» եղել է ամենագնահատված ինչպես ժամանակակիցների, այնպես էլ միջնադարի հետագա հայ մտածողների կողմից:

Շնորհալու այս նշանավոր երկին տարբեր առիթներով անդրադարձել են բազմաթիվ ուսումնասիրողներ, այդ թվում Ղ. Ալիշանը¹⁹, Մ. Օրմանյանը²⁰, Մ. Աբեղյանը²¹: Սակայն նրանց համար «Թուղթ ընդհանրականը» եղել է միջնադարի ականավոր գործի բազմաբեղուն գործունեության միայն մեկ էջը, թեկուզ և կարևոր, որին անդրադարձել են գնահատելով այն իբրև գրական կամ պատմական սկզբնաղբյուրի, այդ միջոցով հաճախ բացահայտել են Շնորհալու գործունեության և ժամանակի իրադարձությունների հետ կապված, նրա հայացքները բացահայտող շատ հարցեր:

Մեր հերթին, օգտվելով նախորդ հեղինակների հետազոտություններից, փորձել ենք ոչ միայն անդրադառնալ «Թուղթ ընդհանրականի» բովանդակությանը և այն դերին, որ նա ունեցել է կանոնական խրատների ժանրի արարման ու զարգացման գործում, այլ մանավանդ ուշադրություն հրավիրել այնտեղ արտահայտություն գտած մի շարք կարևոր երևույթների վրա, որոնք, մեր կարծիքով, առավել էական են, ինչպես նաև՝ բացահայտել նրանց ծնող պատճառները:

* * *

«Թուղթ ընդհանրականը», ինչպես և երևում է նրա ընդարձակ վերնագրից, շրջաբերական նամակ է՝ ուղղված համայն հայությանը և նպատակ է ունեցել սուրբգրքային, հայրաբանական իմացություններն ու եկեղեցու կանոնական գրույթներն առավել մատչելի մեկնաբանությամբ ծառայեց-

նել ժամանակակից հասարակության շահերին, լինեն դրանք հոգևոր, թե աշխարհիկ:

«Թուղթ ընդհանրականում» խրատները խմբավորված են ըստ հասարակական դասերի, ընդ որում, հոգևորականներին ուղղվածները հասցեագրված են վանականներին, եպիսկոպոսներին ու քահանաներին, իսկ աշխարհականներին վերաբերող խրատները՝ իշխաններին, զինվորներին, քաղաքի առևտրականներին, արհեստավորներին, երկրագործներին և, վերջապես, կանանց: Շնորհալու երկի բովանդակությունը բացահայտող այս հակիրճ վերնագրերն իսկ որոշակի արժեք ունեն գաղափար տալու համար Հայաստանում եղած հիմնական դասերի, աշխարհիկ ու հոգևոր նվիրապետություններում նրանց գրաված դերի ու նշանակության մասին:

* * *

Այլ առիթով նշել ենք, որ խրատական գրություններում մեծ մասամբ շոշափվում են բազմաբնույթ հարցեր²²: Ինչպես տեսնում ենք, դա առավել ևս վերաբերում է «Թուղթ ընդհանրականին»:

Արդեն նկատված է, որ նրա մեջ կարևոր տեղ են գրավում հայ եկեղեցու հոգևոր դասի ու նրա առանձին խմբերի միմյանց նկատմամբ ունեցած հարաբերությունների մասին նյութերը, որոնց մեջ հատկապես արժեքավոր են կաթողիկոսներին վերաբերողները:

Ինքնին հասկանալի է, որ կաթողիկոսի և կաթողիկոսարանի հարաբերությունները հզոր կամ թույլ թեմերի, վանքերի ու անգամ առանձին ազդեցիկ հոգևորականների հետ պետք է որոշվեին այն բանով, թե ինչ վիճակում և դիրքում էր գտնվում ինքը՝ կաթողիկոսը կամ կաթողիկոսարանը: Վերն արդեն նշեցինք, որ չնայած Հայաստանում և Կիլիկիայում առկա քաղաքական ու տնտեսական վերելքին, կաթողիկոսարանը դեռևս գտնվում էր և՛ քաղաքական, և՛ տնտեսական իմաստով անապահով վիճակում, որը և իր կնիքն է դնում կաթողիկոսի գործունեության վրա:

Ինչպես երևում է, կաթողիկոսի իշխանությունը ավելի գործուն է եղել քահանաների և եկեղեցու այլ ցածրաստիճան պաշտոնյաների, քան վանական հաստատությունների ու միաբանությունների նկատմամբ: Հատկանշական է, որ կուսակրոն հոգևորականության բարձրին անհարիր թերությունները նշելով հանդերձ, Շնորհալին նրանց դիմում է մեղմ խորհուրդներով ու խրատներով, անգամ նկատելով, որ վանականները կարող են և անտեսել իր խորհուրդները, որի համար պատասխանատու էին դառնում միայն իրենց խղճի առջև: Որոշակի է, որ այս հարցում կաթողիկոսին ինչ-որ բան կաշկանդում էր: Ամենից հավանականը, կարծում ենք, այն է, որ վանքերը, հենվելով տեղական ազդեցիկ ավատատերերի վրա և տնտեսապես անկախ լինելով կաթողիկոսարանից, օգտվել են իրենց ինքնավարության իրավունքից²³: Ի միջի այլոց, առանց տարակույսի կարելի է ասել, որ մի շարք վանքեր, որոնց հովանավորում էին ազդեցիկ հայ ավատատերերը, այս շրջանում նույնիսկ առավել բարեկեցիկ վիճակում են եղել, քան կաթողիկոսարանը:

Վանական հաստատությունների առօրյայի վերաբերյալ Շնորհալու հաղորդածներին, ինչպես և նկատվել է, ամենաարժեքավորը պետք է համարել XII դ. կեսերից կուսակրոն հոգևորականության մի զգալի մասի գյուղատնտեսությունը հրապարակելու, դրամական ու նյութական կուտակումներ ստեղծելու վերաբերյալ տված տեղեկությունը, մանավանդ որ այդ խնդրին մի փոքր ուշ անդրադառնում է նաև գրեթե ժամանակակից մեկ այլ նշանավոր գործիչ՝ Վարդան Այգեկցին²⁴: Ուշագրավն այստեղ միայն բուն փաստի արձանագրումը չէ, այլ մանավանդ առաջ բերող պատճառները: Ինչպես հայտնի է, եկեղեցին ու վանական հաստատությունները ավատատիրական հարաբերությունների պայմաններում խոշոր հողատերեր են դառնում համեմատաբար ուժեղ աշխարհիկ ազգային-պետական իշխանության պայմաններում, տնտեսությունը վարելով ազատ կամ կախյալ գյուղացիական աշխատուժի միջոցով: Մինչդեռ «Թուղթ ընդհանրականի» վկայությամբ, այս շրջանում հենց հոգևորականությունն

սկսում է ակտիվորեն զբաղվել գյուղատնտեսական աշխատանքներով: Անշուշտ, սա չի նշանակում, թե այլևս չէր շահագործվում գյուղացիության կամ հոգևորականության ստորին շերտերի աշխատուժը, որ հեշտ է նկատել հենց թղթում առկա առանձին մտքերից, սակայն հոգևորականության մի զգալի մասի անմիջական մասնակցությունը գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությանը, իսկապես որ նորություն էր:

Այս երևույթի աշխուժացումը այդ օրերին պետք է բացատրել մի շարք բարոյական և սոցիալական պատճառներով: Նախ կյանքի և աշխարհիկ ըմբռնողության տարած հաղթանակներով միաստիցիվմի նկատմամբ, որ հատկապես նկատելի է վանականների կենցաղի ու բարոյականության քննադատության մեջ: Հասկանալի է, ազատորեն խորհող ու մտածող վանականների համար աշխարհիկ գործերով զբաղվելը շատ ավելի հետաքրքրական կարող էր լինել՝ վանական կենցաղի միապաղաղ ձանձրույթից հետո²⁵: Երկրորդ, և թերևս առավել այն պատճառով, որ քաղաքական անպահով վիճակը ու հաճախ հպատակված լինելը այլակրոն կամ երբեմն ոչ ավելի հանդուրժող այլադավան քրիստոնյա ավատատերերին, հնարավորություն չէին տալիս ունենալու ուրիշ կայուն եկամուտներ²⁶: Երրորդ կարևոր պատճառը, անշուշտ, Հայաստանում, Կիլիկիայում և հայաջրատ այլ վայրերում զարգացած քաղաքների ու շուկայի առկայությունն էր, որը հնարավորություն էր տալիս արագորեն դրամի վերածելու ստացված ավելցուկը: Նկատի պետք է ունենալ նաև, որ բազմաթիվ հայկական վանքեր դեռևս շարունակում էին իրենց գոյությունը այնպիսի վայրերում, որի բնակչության մի զգալի մասը օտարներ էին, հետևաբար վանական հաստատությունների համար միշտ չէ, որ հնարավոր է եղել համապատասխան աշխատուժ ձեռք բերելը:

Անշուշտ, կային այս երևույթը խթանող այլ պատճառներ ևս: Վանականները լինելով հասարակության առավել բանիմաց, գրագետ տարրը, ավելի արդյունավետությամբ կարող էին գյուղատնտեսության բնագավառում եղած նվա-

ճումները օգտագործել բերքատվության բարձրացման գործում:

Անձնական նախաձեռնությանն ու արտադրության ավելացմանը խթանում էր նաև այն հանգամանքը, որ ի տարբերություն ավատատիրական հասարակության մեջ եղած այլ տնտեսությունների, վանքերը հիմնականում ազատ էին ծանր հարկատվությունից:

Շնորհալին, քննադատելով հոգևորականների աշխարհիկ գործերով զբաղվելու եռանդը, միաժամանակ նրանց լրիվ չի արգելում, չէր էլ կարող արգելել զբաղվելու գյուղատնտեսությամբ: Ըստ որում, դա արվում է ոչ միայն այնպատճառով, որ վանականները կարող էին անտեսել կաթողիկոսի խորհուրդները, ինչպես ենթադրում է Աբեղյանը²⁷, այլ առավելապես այն պատճառով, որ նոր պայմաններում այն անհրաժեշտ էր վանքերի նյութական ապահովության համար: Ավելին՝ Շնորհալին ինքն է տեսական հիմքեր տալիս գյուղատնտեսությամբ և աշխարհիկ այլ գործերով զբաղվելու համար. «Գործել արժան է և զայս, քանզի դատարկութիւն չար է, որպէս և Պօղոս խրատ տայ, մանաւանդ զի և օրէնս դնէ, եթէ «որ գործիցէ ոչ և կերիցէ մի», զոր և ինքն կատարէր յասելն՝ զցայգ և զցերեկ գործէաք առ ի շծանրանալոյ ումեք»²⁸: Շնորհալու պահանջն ըստ էության այն է, որ առաջնությունը պետք է տալ հոգևոր պարտականությունների կատարմանը, ապա նոր զբաղվել աշխարհիկ գործերով:

Եպիսկոպոսներին ուղղված բաժնում Շնորհալին խստիվ բողոքում է անօրինական ճանապարհով եպիսկոպոսական աթոռներ զավթելու դեմ: Այս երևույթն այնքան էր ամրապնդվել, որ հաճախ այդ բարձր աստիճանին էին կոչվում եկեղեցու վարդապետությանն ու գործերին անգիտակ մարդիկ, խախտելով նաև դրա համար սահմանված նվազագույն տարիքը:

Անգոր լինելով արմատախիլ անելու այս երևույթը, Շնորհալին ստիպված է լինում այդպիսի եպիսկոպոսներին հորդորելու իրենց մոտ ունենալու գոնե գիտակ ու վարժ հո-

գևորականներ և առաջնորդվելու նրանց խորհուրդներով: Սակայն, սա դեռ չարյաց փոքրագույնն է: Ոմանք օգտվելով միասնական աշխարհիկ իշխանության բացակայությունից և հոգևոր կենտրոնական իշխանության թուլությունից, բռնի միջոցներով զավթում էին եպիսկոպոսական աթոռները, իսկ կաթողիկոսական հրահանգով իշխանությունից վճռվելու դեպքում՝ դիմում էին առավել վատթար միջոցների: Նրանցից ոմանք իրենց իշխանությունը պահպանելու համար կաշառում էին օտար բռնակալներին և նույնիսկ հարկատու դարձնում եկեղեցին. «Եւ ոչ թէ ի նոցանէ բռնադատելով զայն առնեն, քանզի ի սոյն իսկ յազգէ մերմէ սկսաւ այս գործ շարութեան և ծանուցաւ այլազգեաց յաներկիւղից ոմանց և ի փառամուլից՝ որք մի ի միոյ վերայ յառնելով տակաւին աճեցուցանեն զկապալս ի վերայ եկեղեցւոյ Քրիստոսի, որպէս զտոնս բաժից կամ զներկոցաց»²⁹:

Անշուշտ, Շնորհալու այն միտքը, թե դրանում հիմնական մեղավորը հայ հոգևորականներն էին՝ ճիշտ չէ: Բանն այն է, որ օտար բռնակալները օգտագործում էին առանձին հոգևոր ֆեոդալների փառասիրական ձգտումներն ու ընչաքաղցությունը և հենց իրենք էին ստեղծում պայմաններ այդ երևույթի տարածման համար:

Ինչպես վկայում են ժամանակակից հայկական աղբյուրները, սելջուկները, Հայաստանը նվաճելով, բազմաթիվ տիրույթներ իբրև ինչու բաժանեցին ռազմավատառական վերնախավին՝ տիրույթներ, որոնք բռնագրավվում էին հայ ավատատերերից³⁰: Նույն երևույթը սկզբում նկատելի էր նաև հայ հոգևոր հողատիրության նկատմամբ. «Դառն էր ժամանակս ի վերայ մեր յամենայն դիմաց և սատանայ յարոյց ի վերայ մեր և սովաւ՝ կատարէ զկամս իւրոյ շարութեան, որ զքակտումն և զխափանումն ժամատեղաց մտածեաց, թէ ցրուեցէք ամենեքեան ինձ երէց չէ պիտոյ, կամ տուք զհարկն, կամ գնացէք»³¹: Սակայն այս երևույթը, եթե ընդունելի էր քոչվոր հորդանների համար, ապա նստակյաց պետական վարչակարգի համար, որն ուղած թե

չուզած պետք է հաշվի նստեր քաղաքակիրթ արևելքում եղած դարավոր ավանդույթների հետ, անընդունելի էր, և պատահական չէ, որ այն վերացվեց դեռևս Մելիք շահի իշխանության տարիներին: Հայ եկեղեցին ազատվում է ծանր հարկերից և կաթողիկոսին տրվում են հատուկ հրովարտականեր և ազատության (ապահարկության) գիր³²: Բայց դա չէր արգելում օտարազգի և այլակրոն սելջուկներին հաճախ ոտնձգություններ կատարելու եկեղեցու իրավունքների դեմ, երբեմն էլ իրենց գործակից դարձնելով առանձին հայ ավատատերերի կամ հոգևորականների:

Այս հարցում, կարծում ենք, ավելի ընդունելի է Շնորհալու կրտսեր ժամանակակցի՝ Ներսես Լամբրոնացու տված բացատրությունը: Լամբրոնացին հայ եկեղեցու ներսում եղած այս և այլ թերությունները, որոնց մասին խոսում է իր խառնվածքին հատուկ կրթությունամբ, վերագրում է Հայաստանում տիրող անիշխանությանը. «Այլ այս շարիք շունի բազում ինչ ժամանակ, զի սկսաւ ընծիւղել. գրեթէ հարիւր ամ աւելի կամ պակաս՝ յորմէ հետէ տապալեցաւ իշխանութիւնն, օր ըստ օրէ սկսաւ զարգանալ, և բնաւ փոյթ ումեք չեղև առ ի կարճել զսոյն աշխատել. այլ մանաւանդ քանի ընդերկարութեամբ հնանայ՝ որպէս զօրէնս ըմբռնեմք զյանցանս. քանզի այս է մարդկային բնութեան սովորութիւն: Եւ նուաղեալ աղօտացեալ, այժմ յափն կորստեան հասեալ ժամանեցաք. քանզի ամենայն հայրենի աշխարհն մեր՝ ոչ թէ միայն յանկարգութեան է, այլ և ի շար և ի դառն ծառայութեան»³³: Սակայն, եթե դա պատճառն է, ապա հետևանքը լինում է այն, որ շատ եպիսկոպոսներ նախընտրում են հեռանալ աթոռանիստ քաղաքներից և բնակվել վանքերում կամ սեփական կալվածքներում: Ըստ Լամբրոնացու վկայության, անգամ Միջագետքի և Կիլիկիայի բազմաթիվ հայաշատ քաղաքներում՝ Անարզաբա, Ուռհա, Սամոսատ և այլն, չկային հայ եպիսկոպոսներ. «Իսկ Սիս, որ իշխանանիստն է քաղաք մեր, այժմ լցեալ իշխանօք և ժողովրդօք, առանց այցելութեան և այցելուի. ոչ եկեղեցիք և ոչ ի նոյն

ժողովրդեանն ընթացք, և ոչ բնաւ գիտեն թէ հարկաւոր է մեզ ունել զայս»³⁴:

Ինչպես որոշակի երևում է Շնորհալու և Լամբրոնացու վերը բերված տեղեկություններից, բուն Հայաստանում եկեղեցին փաստորեն հարկատու էր դարձել օտար տիրակալներին: Հարցը ճիշտ հասկանալու համար պետք է նկատի առնել, որ նույն հեղինակների վկայությամբ այդ հանգամանքը վերաբերել է բացառապես Հայաստանին և, ինչպես արդեն ասվեց, հայ հոգևորականության մի մասը ինքն է ընդառաջ գնացել այդ արտառոց երևույթի տարածմանը. «Եւ ոչ թէ ի նոցանէ բռնադատելով զայն առնեն, քանզի ի սոյն իսկ յազգէ մերմէ սկսաւ այս գործ շարութեան և ծանուցաւ այլազգեաց յաներկիւղից ոմանց և ի փառամոլից»³⁵, — գրում է Շնորհալին: «Թուրքն շառնու կապալ և եպիսկոպոսքն վաճառեալ զշնորհն Քրիստոսի բնութեամբ զնոյն յաճախեն»³⁶, — երկրորդում է Լամբրոնացին: Երեւոյթն իսկապես առաջին հայացքից անհասկանալի կարող է թվալ, եթե նկատի չառնենք, որ այստեղ ուղղակի ակնարկ կա Հայաստանում լայն տարածում ստացած պարոնտերության վերաբերյալ:

Հայաստանում փաստորեն ինչ-որ չափով վերանում է սահմանը աշխարհիկ ավատատիրության և հոգևոր հողատիրության միջև: Ավելի ճիշտ, չկարողանալով պահպանել ավատական տիրույթները, շատերը իրենք ընդունում էին հոգևոր աստիճան և տիրույթներն էլ ձևականորեն եկեղեցուն նվիրում: Մինչդեռ իրականում այդ տիրույթների հետ վարվում էին նախկին ավատատիրական իրավունքով: Հավանաբար, նույն երևույթի հետևանքն էր նաև, որ նախկին ավատատեր եպիսկոպոսները որևէ շահախնդրություն հանդես չէին բերում քաղաքներում հաստատվելու, այլ նախընտրում էին իրենց կալվածքներում, կամ կալվածքի տարածքում եղած ամրացված վանքերում բնակվելու, ինչպես նախկինում բնակվում էին իրենց ամրոցներում, բայց այս դեպքում՝ կես-աշխարհիկ, կես-հոգևոր հանգամանքով:

Որ վերջիններս եկեղեցուն անցած նախկին տիրույթներին հետ վարվում էին ավատատերերի նախկին իրավունքներով, երևում է այն փաստից, թե ինչպիսի մեծ ուժ են կազմել նրանք և ինչպիսի երկար ու դժգոհ դիմադրություն են ցույց տվել դեռևս Գրիգոր Գ Պահլավունի կաթողիկոսի ժամանակ հրավիրված եկեղեցական ժողովի որոշումներին, ըստ որոնց այդպիսի եպիսկոպոսները պետք է վճարվեին եկեղեցուց. «Որք յաղագս սոյն և այս իրի յանդգնութեան՝ ի ժամանակս տեառն մերոյ և եղբօր Գրիգորիսի կաթողիկոսի սրբոյ, ի Սուրբ Լեառնն մեծաւ սիւնհոգոսիւ սուրբ և առաքինեաց արանց ազգիս Հայոց՝ ժողովով աւելի քան զերկու հազար և հինգ հարիւր անձանց եպիսկոպոսաց, վարդապետաց, հարց վանականաց և միանձանց Սրբոյ Լերինն, նզովեալ հերքեցան յեկեղեցւոյ Քրիստոսի, և սրով բանին Աստուծոյ հատեալ՝ ի բաց ընկեցան որպէս զնեխեալ և զփտեալ անդամ յառողջ մարմնոյ եկեղեցւոյ՝ անէծս ցաւագինս կուտեալ ի գլուխ նոցա»³⁷: Սակայն, նրանցից շատերը այս արմատական միջոցառումից հետո էլ շարունակել են գործել նաև Շնորհալու կաթողիկոսութեան օրոք. «Այլ հանգոյն իծի և քարբի խցեալ զլսելիս Աստուածային Բանին, դեռևս յամառեալ բորբոքին ի նոյն շարութեան, արբեալ և յիմարեալ փառամոլ ախտիւ իբրև զգազան»³⁸:

Անգոր լինելով լիովին ջախջախելու նրանց դիմադրությունը, Շնորհալին բանադրանքի ու անեծքների է դատապարտում այդպիսիներին:

Պետք է նկատի ունենալ նաև հետևյալ հանգամանքը՝ բուն Հայաստանում, աշխարհիկ կենտրոնական իշխանություն բացակայության պայմաններում, պարոնտերերը չէին կարող բախվել ազգային քաղաքական իշխանությունների հետ, մինչդեռ հոգևոր կենտրոնական իշխանությունների հետ նրանց բախումը առկա էր: Փաստացի անկախությունը հաճախ հանգեցնում էր նաև անկախության հոգևոր հարցերում, որը պատճառ էր դառնում բազմաթիվ վեճերի, խաթարում հայ եկեղեցու գաղափարական միասնությունն ու խանգարում նրա համախմբմանը:

Ակներևաբար նաև սրանով էին պայմանավորված կրոնական այն թեժ վեճերը, որոնք սկիզբ առան Կիլիկիայի և Հյուսիսային Հայաստանի հոգևորականների միջև XII դ. վերջերին և XIII դ. ընթացքում:

Այլ առիթի թողնելով պարոնտերության մասին խոսք ստելը, նշենք միայն, որ դրությունը այլ էր Կիլիկիայում: Այստեղ հող չկար պարոնտերության զարգացման համար և աշխարհիկ քաղաքական իշխանությունը ինչ-որ չափով պայքարում էր եկեղեցու հեղինակության շափից ավելի բարձրացման դեմ: Այս հանգամանքով թերևս կարելի է բացատրել այն փաստը, որ Կիլիկիայի տիրակալները ևս այս շրջանում դեռևս չէին ոգևորում եպիսկոպոսների գործունեությունը քաղաքներում, որը տեղի է տալիս ներսես Լամբրոնացու բողոքներին³⁹:

Անշուշտ հետագայում, և՛ Լևոն երկրորդի արքայակալության, և՛ հատկապես Հեթումյանների տիրակալության ժամանակ դրությունը փոխվեց ու հաճախ արքունիքը ինքն էր սատար լինում հոգևորականությանը, սակայն, նույնիսկ նրանց օրոք Կիլիկիայում եպիսկոպոսները, ի տարբերություն քրիստոնեական այլ երկրների, մասնավորապես Ֆրանսիայի և խաչակրաց արևելյան պետությունների, շատ խիստ ստորադասված էին աշխարհիկ ավատատերերի համեմատությամբ:

Ավելին, Սմբատ Սպարապետի դատաստանագրքում ուղղակի նշվում է, թե եպիսկոպոսի ձեռնադրությունը պետք է կատարվի միայն տվյալ գավառի կամ նահանգի իշխանի և այլոց համաձայնությամբ⁴⁰: Միաժամանակ նույն դատաստանագրքում յուրովի օրինականացվում է այն փաստը, որ շատ քաղաքներ կարող են և չունենալ եպիսկոպոսներ⁴¹: Հավանաբար Կիլիկյան տիրակալներին անհանգստացրել է Հայաստանի օրինակով ավատատերերի նոր տեսակի երևան գալու հնարավորությունը Կիլիկիայում:

* * *

«Թուղթ ընդհանրականում» արժարժված հետաքրքիր հարցերից է օտար մանուկներին հայկական ծեսով մկրտ-

տելու փաստը և այդ առթիվ Շնորհալու մտքերը: Ըստ որում, նրա ասածից երևում է, թե այս երևույթը հնուց է գալիս, և բավական տարածված է եղել նաև իր ժամանակներում: Նշելով մկրտության ծեսի խորհուրդն ու նշանակությունը, Շնորհալին գրում է. «Ասեմք և յաղագս զծնունդս ալլազգեացն մկրտելոյ՝ որ սովորութեամբ բերի ի հին ժամանակաց և է ընդդէմ հրամանին Քրիստոսի, որպէս ասաց՝ ոչ տալ զսրբութիւն շանց, զոր արժան էր խափանել և ոչ թողացուցանել, զի զի՞նչ օգուտ է ալլով բերանով խոստովանել զՔրիստոս, և զգենուզ զնա մկրտութեամբն մինչ անբայն է և անզգայ, և յորժամ զարգանայ հասակաւ՝ մերկանալ դարձեալ ուրացութեամբն և լինել հայհոյիչ Աստուածային խորհրդոյ տնօրէնութեան՝ նորա ըստ դենին իւրեանց՝ փոխանակ փառաբանիչ լինելոյ...»⁴²: Այնուհետև խստիվ արգելում է շահադիտական ինչ-ինչ նպատակներով այդ քայլին դիմելը, բացառութեամբ այն դեպքերի, երբ հավատացած են, որ օտարները ծեսը ընդունում են կամավոր և պետք է հաստատուն պահեն այն:

Օրինական հարց է առաջանում. ովքե՞ր էին այդ անհավատները և ի՞նչն էր թելադրում նրանց հայկական ծեսով մկրտելու իրենց զավակներին: Եթե խոսքն անցյալին է վերաբերում, ապա, կարծում ենք, տարօրինակ ոչինչ չկա, որ հայկական պետության գոյության պայմաններում Հայաստանում բնակվող առանձին անհատներ կամ համայնքներ ընդունած լինեին հայկական եկեղեցու այս կամ այն ծեսը: Ինչ վերաբերում է Շնորհալու ժամանակներին, ապա հավանական է, որ այն նորից տարածում էր գտնում, կապված Կիլիկիայում և Հայաստանում հայկական պետական միավորների հզորացման, ինչպես և դեպի Արևելք խաչակիրների միջոցով քրիստոնեական գաղափարների ու ազդեցության թափանցման հետ: Հավանական է, որ խաչակիրներին հպատակեցված և կրոնական հալածանքների ենթարկված «անհավատների» համար ավելի ընդունելի են եղել դարավոր հարեանությունը ապրող հայ ժողովրդի իրենց ծանոթ ծեսերը, քան Եվրոպայից եկած խաչակիրների⁴³:

Այնուամենայնիվ, պետք է խոստովանել, որ մեկնաբանություններն ու ենթադրությունները բավարար չեն և հարցը ըստ էության դեռևս մնում է մութ ու կարոտ հետազոտության ոլորտների: Յավոք, հարցի պարզաբանմանը ոչնչով չի օգնում նաև Շնորհալու բացատրությունը, ըստ որի հայկական ծեսերով մկրտվածները չափահաս դառնալով՝ վերադառնալու էին դարձյալ իրենց «դենին»⁴⁴:

Սակայն հարցը սրանով չի սպառվում: Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականի» համապատասխան հատվածները ուղղակի վկայություն են քրիստոնեություն ընդունած, ապա նրանից հրաժարված օտարների նկատմամբ միջնադարի պայմաններում հայ եկեղեցու զարմանալի հանդերձողականության մասին, ինչ որ գրեթե անկարելի էր ոչ միայն մահմեդականների մոտ, այլ նույնիսկ ալլադավան քրիստոնեական եկեղեցիներում: Ավելին, խիստ կամավորական սկզբունքը և նույնիսկ դժկամությունը, որ հանդես է բերում Շնորհալու պես նշանավոր հոգևոր ու քաղաքական գործիչը օտարներին հայկական ծեսով մկրտելու հարցում, ուղղակի վկայություն է այն մասին, որ հայկական եկեղեցուն, ի տարբերություն արևմտյան քրիստոնեական եկեղեցիների, խորթ է եղել իր դավանանքը ամեն գնով օտարների վզին փաթաթելու միտումը, համենայն դեպս, նրա այն ձևերն ու միջոցները, որոնք ոչ միայն օգտագործվում էին ալլակրոնների, այլ մասնավորապես ալլադավան քրիստոնյաների, այդ թվում՝ հայերի նկատմամբ:

* * *

Ինչպես արդեն նշվեց, «Թուղթ ընդհանրականում» խրատներն առանձնացված են ըստ սոցիալական դասերի, որոնցից մեկն էլ ուղղված է զինվորներին՝ «Առ Զինուորաց դասս»: Խոսքն այստեղ վերաբերում է ոչ միայն զինվորներին, այլև, դատելով խրատների բնույթից, միջին և ստորին հրամանատարությունը: Զինվորականության մասին մտքեր հանդիպում են նաև այլ դասերին՝ աշխարհիկ և հոգևոր

ավատատերերին ուղղված խրատներում: Նկատի ունենալով հարցի կարևորությունը, կցանկանայինք մի փոքր ավելի հանգամանորեն անդրադառնալ դրան:

Ի տարբերություն հայկական պետականության պարբերաբար կրկնվող անկայունությանը, նկատելի է, որ զինվորականությունը միջնադարյան Հայաստանում գրեթե միշտ լուրջ ուժ է ներկայացրել ինչպես թվական, այնպես էլ որակական հատկանիշներով: Դա է պատճառը, որ դեռևս վաղընջական ժամանակներից հայ զինվորությունը բարձր է գնահատվել Հայաստանի հարևան Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի կողմից, որոնց բանակներում հաճախ ոչ երկրորդական դեր էին խաղում հայկական զորամասերն ու հայ զինվորականները: Իհարկե, այս երևույթը չի կարելի պատահական համարել: Այն բխել է երկրի սոցիալ-քաղաքական վիճակից ու պատմաաշխարհագրական դիրքից:

Ճակատագրի բերումով Հայաստանը գրեթե միշտ ռազմական թատերաբեմ է եղել ոչ միայն հզոր տերությունների, այլև հաճախ երկու հակադիր, իրարամերձ աշխարհների ու գաղափարների, մի հանգամանք, որն ուղեկցվում էր ժողովրդի համար ահավոր հետևանքներով: Նման վիճակը թեև դրում էր, նույնիսկ կենտրոնական պետության բացակայության պայմաններում, ունենալ համապատասխան զինվորական միավորներ, իրենց միմյանցից անջրպետված տիրույթները պահպանելու համար: Այս հանգամանքը, հավանաբար, իր խոր ազդեցությունն է թողել նաև Հայաստանում տվատատիրական կարգերի ձևավորման վրա: Միանգամայն բնորոշ է, որ հայ ավատատերերը, առավելապես նախարարները, զինվորականներ էին, քան կալվածատերեր⁴⁵, և Հայաստանի յուրաքանչյուր գավառում առկա էր որոշակի ռազմական ինքնուրույն ուժ: Հայտնի է, որ այս ավանդույթները շարունակվեցին ոչ միայն Բագրատունյաց Հայաստանում, որտեղ ի տարբերություն այլ պետությունների, սպարապետը թագավորից հետո պետության երկրորդ դեմքն էր, այլև Հայաստանից Վրաստան թափանցեցին⁴⁶: Վրաց արքունիքում Զաքարյան հայ իշխանների գրաված բացառիկ

բարձր դիրքը պայմանավորված էր ոչ միայն նրանց ռազմական փայլուն գործունեությամբ, այլև առավելապես նրանով, թե հայ-վրացական ընդհանուր բանակում ի՞նչ տեսակաբար ուժ էր ներկայացնում անմիջապես Զաքարյանների ենթակա բուն հայկական բանակը⁴⁷:

Վերջապես, Կիլիկյան Հայաստանն անգամ, չնայած բազմաթիվ արևմտյան նորամուծություններին, այս կարեւոր հարցում հարազատորեն հետևում է նախնյաց ավանդներին: Եվ սա հասկանալի է, եթե նկատի առնենք, որ սելջուկյան արշավանքների շրջանում բազմաթիվ հայ իշխաններ դեպի արևմուտք և Կիլիկիա էին մեկնում իրենց զինվորներով ու վասալներով: Ինչպես իրավացիորեն նկատում է Ղ. Ալիշանը, չնայած մի շարք պատվավոր և կարևոր պաշտոնների առկայությանը՝ պայլ, պարոնաց-պարոն և ուրիշներ, «Յիրական և ի մշտակայ պաշտօնեայս՝ նախադասի յարքունիս Սիսուանայ, որպէս և ի Փռանկացն գունդստապլն...: Ըստ աւատական օրինաց՝ թագաւորն էր նախագլուխ և առաջնորդ բանակին. իսկ ուր նա ոչ՝ գունդստապլն լինէր միազլխապետ և կարգաւորիչ ամենայնի, և կրէր զնշան թագաւորին, որ էր Առիւծ կանգուն...»⁴⁸: Մինչդեռ, «Առ բազումս յարեմտեայց մարաշախտն վերագոյն էր, քան զգունդստապլն՝ յառաջնորդութեան զօրաբանակին»⁴⁹:

Հայտնի է, որ նախքան Կիլիկիայում կենտրոնացված հայկական իշխանություն և թագավորություն ստեղծվելը, Կիլիկիայում և նրա հարևան մարզերում կազմվեցին նաև հայկական այլ իշխանություններ (Գող Վասիլ, Փիլարտոս Վարաժնունի և այլն), որոնք պահպանվում էին ամենօրյա դաժան պայքար մղելով թուրքերի, եգիպտական սուլթանության և խաչակիրների դեմ: Ծիշտ է, XII դ. այդ իշխանությունները, ի վերջո, անհավասար պայքարում կործանվեցին, սակայն նրանցում եղած ռազմական զորությունն այնքան նշանակալից էր, որ հենց նույն շրջանում քաղաքական, տնտեսական և ռազմական վերելք ապրող Կիլիկյան պետությունն անգամ չկարողացավ իր մեջ ներառել այդ իշխանություններում առկա հայկական խոշոր ռազմական

ուժերը: Մյուս կողմից, բուն Հայաստանում հզորացած Զա-
քարյաններն էլ, շնայած հայկական հողերը ազատագրելու
իրենց վճռական գործունեությանը, փաստորեն չեն կարողա-
նում իրենց մոտ ծառայության վերցնել առկա ամբողջ հայ-
կական զինվորականությունը: Հետևանքը եղավ այն, որ,
դժբախտաբար, բավական մեծ թվով հայ զինվորներ ու զո-
րավարներ ստիպված ծառայության են անցնում ոչ միայն
խաչակիրների ու Բյուզանդիայի բանակներում, այլև Հա-
յաստանում և հարևան շրջաններում տիրող մահմեդական
ու հավատափոխ եղած նախկին հայ կամ հույն ավատատե-
րերի մոտ:

Արդ, «Թուղթ ընդհանրականի» շնորհիվ ինչ-որ շափով
հնարավոր է դառնում հետևելու այն փոփոխություններին,
որ տեղի էին ունեցել բանակում և որոշ դատողություններ
անելու, թե XII և հետագա դարերում ինչ սկզբունքով էր
կազմակերպվում հայկական բանակը և ինչ պարտավորու-
թյուններ ունեին օտարների մոտ ծառայության անցած հայ
զինվորները:

Իշխաններին ու զինվորներին ուղղված Շնորհալու
խրատներից հետևում է, թե ինչպես արքունական, այնպես
էլ Կիլիկյան հայ իշխանների կամ առանձին հայկական
իշխանությունների բանակները հիմնականում կազմվել են
ազատ վարձու զինվորներից, որոնց կախումը ավատատե-
րերից պայմանավորված էր ստացված վարձատրությանը
և դրա դիմաց որոշակի ժամկետում կատարվելիք ծառայու-
թյամբ: Դիմելով իշխաններին, Շնորհալին հորդորում է
նրանց չկտրել իրենց զինվորների, ինչպես և ծառայության
անցած այլ մարդկանց աշխատավարձը, շոտնահարել նրանց
իրավունքները, որովհետև նրանք երկուստեք պարտակա-
նություններ ունեն միմյանց նկատմամբ. «Նաև զզինուորաց
ձերոց և զամենեցուցն՝ որք ծառայենն ձեզ, զսահմանեալ
հոռգսն մի պակասեցուցանէք, զի զրկանք մեծ է այն և ան-
իրաւութիւն. քանզի, որպէս նոքա պարտական են վասն
պարգևացն՝ որ ի ձէնջ, զարիւնս իւրեանց հեղուկ վասն ձեր,
նոյնպէս և դուք պարտիք զխոստացեալ թոշակսն նոցին

հատուցանել անթերի»⁵⁰: Կամ՝ «Մի՛ զվարձս վաստակաւո-
րաց ձերոց հատանէք իշխանաբար»⁵¹:

Շնորհալին ոչ միայն չի բացառում զինվորների և այլ
վարձու ծառայողների ավատատերերից հեռանալու իրա-
վունքը, այլև հորդորում է իշխաններին այդ հարցում բռնու-
թյուններ չգործադրել. «Այլ եթէ հաւանիք խորհրդակցու-
թեան մերոյ և խրատու, զայս սահման դիք ամենեցուն՝
որք ծառայենն ձեզ, զի որչափ կամք լինին մարդոյ կալ ի
ծառայութեան ձերում՝ հաւատարմութեամբ ծառայեսցեն
ձեզ և առանց նենգութեան, և որ ոք յօժարի ելանել ի ծա-
ռայութենէ ձերմէ՝ յայտնի հրաման խնդրեսցէ ի ձէնջ առանց
երկեղի, և դուք մի՛ սաստիւ և բռնութեամբ լինիք արգելօղ,
բայց եթէ սիրով և իւրով կամաւ. զայն որ ոչ կամիք դուք
գնալ ի ձէնջ, այլոցն քաղցրութեամբ տուք հրաման, և
եթէ ինչ պարտ իցէք, հատուցէք նոցա: Եւ յորժամ այսպի-
սի իրաւունք տեսանեն ի ձէնջ լեալ, կամ՝ ոչ գնան բնաւ, և
կամ՝ թէ գնան՝ փութով դարձեալ առ ձեզ դառնան, և ազա-
տէք զնոսա և զձեզ ի խղճէ երդմնազանցութեանն»⁵²:

Ինչպես տեսնում ենք, ավատատիրական հարաբերու-
թյունների մեջ բավական լուրջ տեղաշարժեր են եղել և,
ըստ էության, բուն ավատատիրական կախվածությունը
սենյորից նշանակալից շափով վեր է ածվել ժամանակավոր
փոխպայմանավորվածության: Մյուս կողմից այս փաստը
վկայում է, որ հասարակության մեջ բավական մեծ թիվ էին
կազմում անձնապես ազատ մարդիկ, որոնք կարող էին զին-
վորական վարձու ծառայություն կատարել: Իհարկե, խոսքն
այստեղ չի վերաբերում այն բանին, թե այդ կարգը որքա-
նով էր պահպանվում ավատատերերի կողմից: Խնդիրն այն
է, որ վասալին իրավունք է վերապահվում հեռանալու սեն-
յորից նախապես այդ մասին հայտնելով վերջինիս, և դա
չի հակասում ժամանակի ոգուն և չի դիտվում երդմնազան-
ցություն, հետևապես, եթե ոչ իրականության մեջ, գոնե
օրենքով չի կարող ենթակա լինել աշխարհիկ կամ հոգևոր
իշխանությունների դատապարտմանը:

Եթե խոսքը մասնավորեցնենք բանակին, ապա հասկանալի է, որ նրա մեծ մասը կազմված էր ազատ վարձու զինվորներից: Իմիջիայլոց, այս հարցում, կարծում ենք, էական նշանակություն ունի նաև հետևյալ փաստը. ինչպես XI—XII դդ., այնպես էլ ավելի ուշ՝ XIII—XV դդ., օտար, անգամ մահմեդական բանակներում ծառայող հայ զինվորները մեծ մասամբ պահպանում էին իրենց ազգային բոլոր հատկանիշները, այդ թվում նաև կրոնը և նրանց ծառայությունը ևս վարձու բնույթ էր կրում: Այդպիսիներին նկատի ունի Շնորհալին, երբ դիմելով զինվորներին գրում է. «Եւ զինչ ասեմք առ քրիստոնեայ իշխանս՝ ունել միամտութիւն և սէր, յայտնի և ծածուկ, այլ թէ և ի քրիստոնէից ոք ընդ առաջագոյ է իշխանութեամբ և ի նորին պարգևաց կերակրի և զգենոս, զնոյն հաւատարմութիւն պարտ է ցուցանել նմա և զառանց նենգութեան ծառայութիւն»⁵³:

Անշուշտ, Շնորհալու ասածները զինվորների մասին առավել չափով վերաբերում են նաև Կիլիկյան հայկական բանակին: Ինչպես հայտնի է, բազմաթիվ պետական և սոցիալական ըմբռնումներ Հայաստանից ուղղակի տեղափոխվեցին Կիլիկիա, սակայն փաստ է նաև, որ նոր պայմաններում Կիլիկյան արքունիքը և պետական կառուցվածքը իրենց վրա կրել են օտար ազդեցություններ, ինչպես Բյուզանդիայից և խաչակիրներից, այնպես էլ մահմեդական տիրապետողներից: Իզուր չէ, որ Շնորհալին դժգոհում է, թե դուրս գալով հայրենիքից, ամեն ինչ փոխվել և դարձել է անկայուն. «Եթէ աստուածային գործոյն տեսութիւնս և եթէ նիւթականիս աշխարհի իշխանութիւն»⁵⁴: Իսկ նրա կրտսեր ժամանակակից ներսես Լամբրոնացին գանգաւում է, որ աշխարհիկ իշխանության հարցերում Կիլիկիան ազդվել է արևմուտքից, մինչդեռ հոգևոր խնդիրներում ոչ մի բարեփոխություն չի կատարվել. «Մարմնական իշխանութիւնն՝ բազում ինչ բարեձևութիւն նախանձեալ առին ի ֆռանկաց և հոգևորն՝ անհաղորդ ամենեկին»⁵⁵:

Բացառություն չէր կարող կազմել նաև բանակը: Կիլիկյան հայկական բանակը ևս, ինչ-որ չափով, շարունակել է

մնալ ազնվականական բանակ, որի հիմնական կորիզը եղել է հեծելազորը: Սա մի անգամ ևս ապացուցում է նրա սերտ կապը հայկական արքունական բանակների հետ: Հայտնի է, որ ինչպես թագավորի, այնպես էլ պալատականների և բարձր ազնվականության որդիները հատուկ ծեսով ձիավորի տիտղոս էին ընդունում, որը միջնադարյան Հայաստանում գրեթե հոմանիշ է եղել արևմտյան ասպետին⁵⁶:

Միաժամանակ պետք է նկատի ունենալ, որ Կիլիկյան թագավորությունը շատ ավելի կենտրոնացված պետություն էր, քան Արշակունյաց և Բագրատունյաց թագավորությունները Հայաստանում, և Կիլիկյան ազնվականությունը չունենալով նախարարական Հայաստանում ազնվականության լայն իրավունքներն ու հնարավորությունները, անկարող էր պետության պահպանության համար անհրաժեշտ թվով զորական միավորներ ապահովելու, որը և ստիպում է արքունիքին և առանձին ավատատերերի օտարների օրինակով հիմնական ուշադրությունը կենտրոնացնելու վարձու զորաբանակների ծառայության վրա:

Իհարկե, վարձու զինվորների օգտագործումը Հայաստանում և նրա հարևան երկրներում նորություն չէր: Հայտնի են այդպիսի փաստեր դեռևս Աշոտ Բ-ի թագավորության տարիներին⁵⁷: Այս երևույթը առավել լայն տարածում ուներ վրաստանում⁵⁸, սակայն դրանք դեռևս կայուն բնույթ չունեին և չէին կազմում բանակի հիմնական կորիզը: Մինչդեռ Կիլիկյան Հայաստանում զորքի մի զգալի մասը, անկասկած, բաղկացած է եղել վարձու զինվորներից:

Ուշադրության արժանի է մի այլ հանգամանք ևս: Վերն արդեն ասվեց, որ Կիլիկյան հայկական բանակում բավական նշանակալից է եղել հեծելազորի և մասնավորապես ձիավորների դերը: Այս փաստը ոմանց տեղիք է տվել ենթադրելու, թե Կիլիկյան Հայաստանում արևմտյան տիպի ասպետական կազմակերպություններ են եղել:

Իսկուպես, թվում է թե Կիլիկիայում պարարտ հող կար ասպետական կազմակերպություններ ստեղծելու: Նախ այնտեղ առկա էր նշանակալից թվով ազնվականություն, որի

հիմնական զբաղմունքը զինվորականությունն էր, և որը, հողատարածությունների սահմանափակության պատճառով, թվում է, թե պետք է ձգտեր տարածքային նվաճումների: Երկրորդ. բազմաթիվ հայ ազնվականների որդիներ, ենթադրված լինելով Անտիոքի պրինցին կամ խաչակիր այլ իշխանների, նրանց կողմից ասպետական կարգ էին ընդունում: Վերջապես, ինչպես հայտնում է Ղ. Ալիշանը, XVII—XVIII դդ. եվրոպական մի քանի հեղինակներ ասպետական կարգերի մեջ նշում են նաև հայ ասպետական կազմակերպությունների մասին, որոնցից մեկը իբր ստեղծվել է 1118 թ. Տաճարականների կազմակերպման շրջանում: Ծիշտ է, Ալիշանը նկատում է, որ այս թվականին հագիվ թե հնարավոր լիներ նման կազմակերպության ստեղծումը, սակայն ենթադրում է, թե այն կարող էր տեղի ունենալ ևս թագավորի օրոք, այսինքն, երբ հայ ազնվականները ասպետական տիտղոս էին ստանում հայ արքայի կողմից: Ալիշանը օտար աղբյուրներից քաղված տվյալներ է բերում նույնիսկ հայ ասպետական կարգերի, տարագրի և անվանումների մասին. «Երկու դասը ասեն լինել ասպետացս հայոց. մի եկեղեցականաց կամ քահանայից և միս՝ աշխարհայանոց. երկոցուն ևս նպատակ գոլով՝ բանիւ և զինու պաշտպանել զուղղափառ հաւատս, և կրօնաւորիլ կանոնօք Ս. Բարսղի. պաշտպան ունելով զՍ. Վլաս եպիսկոպոս (թերևս զնոյն ինքն զՍ. Բարսեղ). վասն որոյ և ասպետք Ս. Վլասայ կոչէին. որ և այս ոչ թուի ինձ հաւանական, մանաւանդ զի յիշեն և այլք զկարգ Ս. Վլասայ յԱսորիս, և յատուկ, ի Պտղմայիս՝ այլ ոչ ասեն Հայոց սեփական:

Նշան ձիաւորացս էր խաչ կարմիր՝ զպատկեր Սրբոյն Վլասայ՝ ի միջին ունելով. զգեստ՝ ասուայ սպիտակ: Զպատկերս երկոցուն ևս դասուց անուանեալ հայ ձիաւորացս՝ ընծայէ ոմն յասպետագիր հեղինակաց, որ և մեծ խնամով ասէ հետախուզեալ և ճշգրտագոյն զձեան աւանդեալ... Այլ ոք կապուտագոյն ասէ զհանդերձսն և զխաչն ոսկեղէն առ հայկական առիւծիու»⁸⁹:

Ալիշանը բերում է նաև մի թարգմանություն, որը դարձյալ վերաբերում է զենքերի ու հանդերձների նկարագրությանը: Սակայն այստեղ ևս ոչ մի խոսք չկա կազմակերպության կամ օրհնության կարգի մասին: Բացի այդ, երախտավոր գիտնականը ինքն էլ նկատում է, որ ինչպես հայկական, այնպես էլ արևելյան և եվրոպական ժամանակակից հեղինակներից և ոչ մեկը չի նշում հայկական ասպետական կազմակերպությունների գոյության մասին, չնայած նրանց մոտ ամենատարբեր առիթներով հիշատակվում են հայկական զինվորականության, այդ թվում նաև ձիավորների օժման վերաբերյալ տեղեկություններ: Կարծում ենք, հենց այստեղ էլ գտնվում է հարցի բանալին: Ազնվական երիտասարդներին ձիավոր օժելու սովորությունը և նրա հետ կապված ծեսերը ոչ թե պետք է կապել արևմտյան ասպետական կազմակերպությունների հետ, այլ բուն ազգային այնպիսի ավանդների, ինչպես իր «Կրկին կանոնք»-ում նկարագրում է Հովհաննես Երզնկացին: Հիշեցնենք, որ հասունացած երիտասարդներին գոտի տալու արարողության նկարագրության մեջ Երզնկացին ի թիվս այլ գոտիների հիշատակում է նաև զինվորական գոտու մասին. «Զորորդ գոտի զինուորականն է, որով զինուորն պնդէ զմէջսն, յորում և իցեն ամենայն պատերազմական գործիքն»⁹⁰:

Այս ամենը թելադրում են մտածելու, որ ասպետական տարազը միայն ձև էր հեծյալ զորաբանակի համար և Կիլիկյան Հայաստանում չեն եղել ասպետական կազմակերպություններ ու չէին կարող լինել նաև նրանց համար գործված առանձին կանոններ:

Ինչպես հայտնի է, ասպետական օրդենների ծաղկման շրջանը համապատասխանում է եվրոպական երկրներում ավատատիրական մասնատվածությանը, և այդ օրդենները որոշակի ինքնավարություն ունեին անգամ թագավորից, և առավելապես ներկայացնում էին պապի իշխանությունն ու կաթոլիկ հոգևորականության շահերը: Պատահական չէ, որ նրանք ստեղծվեցին պապական իշխանության հզորացման

տարիներին, երբ պապերը գերագահության էին ձգտում նույնիսկ Եվրոպայի աշխարհիկ գահակալների նկատմամբ: Մինչդեռ թագավորական իշխանությունը Կիլիկիայում շատ ավելի կենտրոնացած էր, քան Ֆրանսիայում, Գերմանիայում կամ Արևելքի խաչակրաց պետություններում: Հայոց եկեղեցին ոչ միայն երբեք գերիշխող դիրք չի ունեցել պետության մեջ, այլև որոշակի պայքարի մեջ է եղել կաթոլիկ եկեղեցու դեմ: Բացի այդ, խաչակրաց հոգևոր-ազմական կազմակերպությունները, ինչպես ճիշտ նկատում է Ա. Բոունադյանը, հետապնդել են առավելապես նվաճողական նպատակներ, մինչդեռ Կիլիկյան հայ ձիավորների, ինչպես և ողջ պետության առաջնահերթ նպատակն է եղել երկրի պաշտպանությունը արտաքին թշնամիներից⁶¹: Որովհետև ոչ միայն դժվար էր նոր գրավված տարածքները պետությանը հավատարիմ էթնիկական տարրերով բնակեցնելը, այլև, որ ավելի կարևոր էր, դա խիստ կբարդացներ առանց այն էլ Կիլիկիայի թշնամական հարաբերությունները հարեւան պետությունների հետ: Այս տեսակետը հաստատող շատ կարևոր փաստ է Լևոն Գ-ի հրաժարումը Իկոնիայի սուլթանության տիրույթների մի մասը իր երկրին կցելու Աբաղա խանի առաջարկությունից⁶²:

Սա չի նշանակում, թե հայկական պետության և հայոց եկեղեցու համար խորթ են եղել համաքրիստոնեական սրբազանքերը ազատագրելու կամ քրիստոնյաներին այլակրոնների տիրապետությունից փրկելու գաղափարները: Ընդհակառակը, բազմաթիվ նշանավոր հայ գործիչներ դա համարել են արժանների ու իշխանների սրբազան պարտականությունը: Հայկական շրջանակներում եղած այդ գաղափարը լավագույնս արտահայտված է Հովհաննես Երզնկացու մոտ: Վերջինս քրիստոնյա թագավորների համար մեծագույն փառք է համարում ոչ թե հարստությունն ու ճոխությունը կամ տիրույթների լայնարձակությունը, այլ այն, թե նրանք ինչպես են պայքարում հանուն քրիստոնյաների ազատագրության: Սակայն, այլ բան է ցանկությունը և այլ՝ իրականությունը: Կիլիկյան հայկական պետությունը այդ-

պիսի քայլերի կարող էր դիմել և դիմեց միայն դաշնակիցների օգնությամբ, սկզբում խաչակիրների, ապա մոնղոլների: Միաժամանակ չպետք է մոռանալ, որ բոլոր նման դեպքերում հայ եկեղեցին հանդես չի բերում հայկական պետությունից տարբեր շահեր, չի ձգտում իր գերիշխանությունը տարածելու այլադավան քրիստոնյաների վրա:

Ասվածից հետևում է, որ հայկական եկեղեցին գաղափարական հենարանը լինելով հայ պետականության, ընդհանրապես չէր կարող նյութական և ոչ էլ գաղափարական առումով հենարան դառնալ այնպիսի կազմակերպությունների, որոնց նպատակները այլ էին, քան պետության շահերը:

Ինչ վերաբերում է Ալիշանի բերած փաստերին, ապա կարելի է թերևս վերապահությամբ ընդունել, որ հայկական ասպետական կազմակերպություն ստեղծելու փորձ է արվել Անտիոքում ծառայության անցած հայ ազնվականներից, սակայն Կիլիկյան թագավորության ստեղծմամբ անկատար է մնացել խաչակիրների մտադրությունը: Բացառված չէ նաև, որ օտարները շփոթեին ձիավոր ազնվականներից կազմված հայկական հեծյալ բանակի զորամասերը ասպետական կազմակերպության հետ, մանավանդ որ իրենց արտաքինով նրանք կարող էին նմանվել խաչակիր ասպետներին:

Վերջապես Կիլիկիայի հայկական թագավորության համար XIII դ. վերջերին ստեղծված օրհասական պահին, Հովհաննես Երզնկացու վկայությամբ, եկեղեցու հովանու ներքո ստեղծվում են զինվորական նոր կազմավորումներ⁶³, որոնք օտարների կողմից հեշտությամբ կարող էին շփոթվել ասպետական կազմակերպությունների հետ: Հնարավորություն չունենալով այստեղ ավելի մանրամասն խոսել այդ կարեւոր խնդրի շուրջ, քանի որ դա առանձին ուսումնասիրության նյութ է, որին կանդրադառնանք մենք այլուր, նշենք միայն, որ պրպտումները հանգեցնում են այն համոզման, թե նորաստեղծ զինվորական կազմակերպությունները ևս զուտ ազգային երևույթ էին և չէին առնչվում օրդենների հետ:

Ավարտելուց առաջ մեր խոսքը հայ զինվորականության մասին, անհրաժեշտ ենք համարում ավելացնել, որ հաճախ և՛ Հայաստանում, և՛ Կիլիկիայում պաշտպանական ուժը համարում էին ոչ միայն աշխատավոր զանգվածները, որոնք ընդգրկվում էին աշխարհագրորում և հատկապես քաղաքներում ունեին իրենց կազմակերպությունները ու հաճախ ուժեղ դիմադրություն էին ցույց տալիս թշնամուն⁶⁴, այլև անգամ հոգևոր դասի ներկայացուցիչները:

Խնդիրն այն է, որ ինչպես ասվեց, Հայաստանում հաճախ բացակայում էր ազգային պետականությունը և անկայուն էր յուրաքանչյուր նահանգի իշխանությունը, ինչպես իշխողի անձի, այնպես էլ նրա էթնիկական ու կրոնական պատկանելության իմաստով: Սա անհրաժեշտ էր դարձնում սեփական բնակավայրի, քաղաքի կամ վանքի ապահովության մասին մտածելու հենց իրենց՝ բնակիչներին: Այսպիսի վիճակից թելադրված, մասամբ նաև օգտվելով դրանից, հայ հոգևորականներից ոմանք սովորական երևույթ էին դարձրել զենք կրելը. «Լսեմք զոմանց քահանայից ձիավարժս լինել և զէնս առնուլ ըստ զինուորաց և ի խրախճանութիւնս խաղուց ձիւնթացից ընդ նոսին արշաւել երիվարօք և ի յորս երէոց և ի նետաձգութիւնս և յամենայն ինչ յայսպիսիս, որ նոցայն գործոյ է անկ և ոչ եկեղեցւոյ սպասաւորաց»⁶⁵: Ինչպես և պետք է սպասել, Շնորհալին խիստ դժգոհում է այս երևույթից, սակայն հատկանշականն այն է, որ ինքը ևս օրինականացնում է հոգևորականների զենք կրելու իրավունքը, քաջ գիտակցելով, թե այն միայն հաճույքներով ու փառամոլությամբ չէր թելադրված, այլ հաճախ անհրաժեշտություն էր. «Վասնորոյ,—գրում է նա,—աղաչենք ի բաց լինել յայսմհետէ ի յանկարգ սովորութենէ աստի, և բայց թէ ի ճանապարհի, եթէ ի հետիրոտս և թէ ի երիվարաւ՝ առնուլ զէնս յաղագս երկիւղի ինչ եղելոյ կարծեաց, և այն պարկեշտութեամբ և ոչ ըստ զինուորական կարգի կապարճիւք և կամ կազմեալ սուսերաւ»⁶⁶: Ավելորդ է ասել, որ հոգևորականների մոտ առկա զենքը կարող էր

օգտագործվել ոչ միայն ճանապարհորդության, այլև առօրյա մյուս վտանգների ժամանակ:

* * *

Շնորհալին, ինչպես վերը նշվեց, «Թուղթ ընդհանրականում» տարբեր առիթներով անդրադառնում է միջնադարի հուզող հարցերից նաև՝ տիրոջ ու ծառայի փոխհարաբերությանը, եթե նկատի առնենք, որ խոսքն ուղղված է ոչ թե առանձին անհատների, այլ ողջ հասարակությանը, ապա հասկանալի կդառնա, որ գործ ունենք դասերի ու դասակարգերի փոխհարաբերության հետ: Ինչպես և ժամանակի այլ առաջադեմ մտածողներ, Շնորհալին ևս կանգնած է միջնադարյան ըմբռնմամբ օրենքն ու օրինականությունը պահպանելու դիրքերում: Նա տերերից պահանջում է չդիմել ծայրահեղությունների, մեղմել իրենց վերաբերմունքը ենթակաների նկատմամբ. «բաւական լիցի ձեզ, զի վաստակօք նոցա մեծանայք և առաւել քան զշափն փափկանայք, և այն զի ոչ թէ այլ բնութիւն է նոցա, և այլ ձեք, այլ ի միոյ կաւոյ և ի խառնուածոյ. քանզի նմանապէս է տէրանց և ծառայից՝ փարթամաց և աղքատաց սկիզբն գալոյ աշխարհ և կատարած ելիցն յաշխարհէ...»⁶⁷:

Շնորհալին չի բավարարվում միայն բարոյագիտական խրատներ կարդալով, այլ աշխատում է ցույց տալ տիրողներին, որ իր ասածները ոչ միայն բարի ցանկություններ են, այլ իրական կյանքի հրամայական պահանջ, որ դրանք թելադրված են նաև ավատատերերի, տիրողների շահերից: Ամենաէական եզրակացությունը, որ բխում է Շնորհալու ասածից, հետևյալն է. իշխանությունն ու պետությունը կանգուն պահելու համար հարկավոր է աշխատավորին հնարավորություն տալ վերականգնելու իր աշխատուժը վճարելու արքունական հարկերը: Դրա համար նա պահանջում է. «Մի՛ որպէս զանբան կենդանիս՝ որ բնութեամբ ծառայք են մարդկան, ծառայեցուցանէք զմարդիկ, որ ընդ իշխանութեամբ ձերով լինին..., այլ ներելով և քաղցրութեամբ և սակաւօրեայ ժամանակաւ, և առատագոյն կերակրօք լցու-

ցանել զնոսա յաշխատութիւն անդր և շափով և մի՛ յանշափս, որպէսզի կարող լինիցին վաստակօք իւրեանց զաղքատանաց կեանս զտանց և զորդւոց իւրեանց լցուցանել և զարթունական հարկսն հատուցանել»⁶⁸:

Սակայն զարգացած միջնադարում կնճռոտ հարցը միայն տիրոջ ու ծառայի փոխհարաբերությունը չէր: Աշխատավոր զանգվածները շահագործման էին ենթարկվում նաև առևտրականների և ունևոր արհեստավորների կողմից, չնայած, ըստ միջնադարյան դասակարգման, նրանք ստորագաս էին անգամ զինվորների համեմատությամբ և ավատատիրական ըմբռնմամբ չէին կարող տեր համարվել գյուղացիության կամ քաղաքային չքավորության նկատմամբ:

Առևտրականներին ու արհեստավորներին ուղղված, ցավոք, շատ համառոտ խրատներում, Շնորհալին հիմնականում կոչ է անում լինել արդար, շթյուրել շափ ու կշիռ, ողորմել աղքատներին ու թուլերին, չզբաղվել վաշխառությամբ: Հորդորում է նաև համերաշխ լինել միմյանց հետ և տիրողների կողմից անիրավված ընկերներին օգնության ձեռք մեկնել, թույլ չտալ նրանց քայքայվել ու սնանկանալ. «Մի՛ տայք զարծաթ ձեր ի վարձու», ըստ մարգարէին, այնոցիկ, որք նեղին ի բռնութենէ իշխողաց, և ուտէք զաղքատութեան վաստակս նոցա ի շահս վաշխիցն, այլ որպէս եղբարք կարեկիցք և օգնական լերուք միմեանց»⁶⁹:

Մեզ հետաքրքրող շրջանում քաղաքային բնակչությունը ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Կիլիկիայում, բավական մեծ թիվ էր կազմում և, դատելով առանձին փաստերից, ունևոր քաղաքացիները ձգտում էին որոշակի արտոնություններ ձեռք բերել ոչ միայն գեղջկական բնակչության նկատմամբ, այլև հնարավորության դեպքում սահմանափակել նաև ավատատերերի իրավունքները: Մանավանդ, ինչպես հայտնի է, դեռևս վաղնջական ժամանակներից գեղջուկները ստորագասված էին անգամ քաղաքային չքավոր խավերի նկատմամբ, և Վաղարշակ թագավորը իր բարեկարգությունների ժամանակ, ինչպես այդ մասին խորենացին է վկայում, «Հրաման տայ և քաղաքացիաց մարդկան

աբգոյ և պատիւ լինել առաւել քան զգեղջկաց. և գեղջկաց պատուել զքաղաքացիս որպէս զիշխանս...»⁷⁰: Մինչդեռ Շնորհալին այս հարցում ևս հանդես է բերում նոր և հետաքրքիր մոտեցում: Նա որոշակի ակնաբեկում է, որ քաղաքացիները իրավական ոչ մի առավելություն չունեն շինականների նկատմամբ, հետևաբար չպետք է նրանց արհամարհեն և տգետի տեղ դնեն՝ պարզամտության պատճառով:

Բուն շինականներին տրված խրատները ուղիղ համեմատական են նրանց իրավիճակին: Վերջիններիս միակ իրավունքը, որ առավել ևս նրանց պարտականությունն էր, սեփական վարքը, կենցաղը տնօրինելը և տիրողներին հպատակվելն էր:

Կենցաղային և բարոյական բնույթ ունեն «Թուղթ ընդհանրականում» կանանց վերաբերյալ խրատները ևս:

* * *

«Թուղթ ընդհանրականը» գնահատելի սկզբնաղբյուր է նաև ժամանակի իրավա-բարոյական հասկացություններին ուսումնասիրության համար:

Հանրահայտ է շարին բարությամբ հակադրվելու քրիստոնեական ընդհանուր պատվիրանը, որն անհրաժեշտաբար քարոզվում է նաև «Թուղթ ընդհանրականում»: Սակայն XII դարում, երբ ժողովուրդը բուն երկրում և Կիլիկիայում ամենօրյա օրհասական պայքար էր մղում իր գոյատևման համար, հասկանալի է, որ այդ պատվիրանը խմբագրման պետք է ենթարկվեր և ընդունվեր վերապահությամբ: Եպիսկոպոսներին ուղղված խրատներում Շնորհալին պահանջում է ներքաշմտություն հանդես բերել նրանց նկատմամբ, ովքեր պատրաստ են ուղղելու իրենց հանցանքները, բայց միայն այն դեպքում, եթե հանցանքը գործված է անձի ու անհատի իշխանության դեմ, իսկ եկեղեցու, այն է՝ ընդհանրության կամ ընդհանուր գաղափարախոսության դեմ կատարված հանցագործությունները պետք է պատժվեն ա-

նողորթությամբ. «Քանզի յիւրոյ անձին արհամարհութիւն՝ որ յանիրաւաց, բարւոք է հանդարտութիւն և վարձուց. արժանաւոր. իսկ յորժամ զԱստուածային պատուիրանս տեպանէ արհամարհել յանզգամաց, առ այնպիսիսն ոչ զհանգարտութիւն, այլ զբարկութիւն ի կիր արկանել արժան է, քստ բարւոյ նախանձուն Եղիայի վառելով»⁷²:

Շնորհալու սույն երկի առանձին հատվածներ որոշակի պատկերացում կարող են տալ, թե ինչպես աստվածաշնչալին դրույթները իրավագիտական կոթողների երևան գալու նախօրեին իրավական հասկացութիւններից ապտիճանաբար վեր էին ածվում իրավագիտական հոգվածներէ⁷³:

Այստեղ ոչ միայն արտացոլված են միջնադարյան հասկացությամբ պարսավելի համարված զանցանքներն ու շատապարտելի հանցագործութիւնները, այլև երբեմն տեղեկութիւններ են տրվում հայկական շրջաններում: XIII դ. իրավագիտական այս կամ այն հասկացութեան վիճակի վերաբերյալ: Իշխաններին տրված խրատներում, խոսելով երգման շարաշահման և ուրացոթյան մասին, Շնորհալին այդ ամենածանր համարված հանցանքների համար անգամ քնդգծում է մեղմացնող կամ ծանրացնող հանգամանքների նշանակութիւնը: Բնական է, որ այսպիսի իրավագիտական ըմբռնում ունեցող գործիչը պետք է պահանջեր օրինադանցներից պատժելու միայն պատշաճ դատավարութեամբ:

Շնորհալին հիշեցնում է իշխաններին, որ Նոր օրենքը ընդհանրապես արգելում է մարդկանց անդամահատել կամ թահվան դատապարտել: Սա, անշուշտ, մարդասիրական մոտեցում է, սակայն, ինչպես և պետք էր սպասել, նա չեշտը դնում է Հին օրենքի վրա⁷⁴, փաստորեն օրինականացնելով մահապատժի և անդամահատութեան իրավունքը, որով քստ էութեան առաջնորդվում էին ժամանակակիցները: Սակայն, նա գտնում է նաև, որ այդպիսի ծանր պատիժների մարդը կարող է ենթարկվել համապատասխան ծանր հանցանք, կատարելու դեպքում և միայն արդարացի դատավարութեանից հետո. «Դարձեալ աղաչեմք, մի՛ առ բարկութիւն շարժելով և ոչ ուղղադատ իրաւամբք, կամ փրատ ինչ առնեք մարդոյ

միմ մահու վճիռ տայցէք. քանզի նոր օրէնքս ոչ հրամայեն զայսոսիկ և հին օրէնքն թէպէտ և հրամայեն, բայց ոչ վայրապար, այլ քստ յանցանացն արժանաւորութեան զիւրաքանչիւրսն դատել ի խրատ և ի մահ»⁷⁵:

* * *

«Թուղթ ընդհանրականում» ուշագրավ վկայութիւններ են հանդիպում նաև ժամանակի հարկերի, ինչպես և ժողովրդական կենցաղի ու բարքերի առանձին երեւոյթների վերաբերյալ, որոնց վերապրումները կարելի է գտնել անգամ մեր օրերում:

Վերն արդեն խոսք եղավ այն մասին, որ առանձին բարձրաստիճան հոգևորականներ եկեղեցու հասութիւնները իբրև կաշառք էին օգտագործում՝ օտար տիրողներին սիրահաճելու համար. «Եւ զգերսեալսն ի հնազանդելոյ պէսպէս հնարիւք և բռնութեամբ՝ զոր յեկեղեցւոյ պաշտօնութիւն և յաղքատաց պէտս հրամայեցաւ լինել, զայնոսիկ ժողովեն որպէս զմաքսաւորս, և բռնակալաց աշխարհի նուիրեն»⁷⁶: Այդպիսիները գնալով ծանրացնում են վիճակը և «մի քի միտջ վերայ յառնելով տակաւին անեցուցանեն զկապալս ի վերայ եկեղեցւոյ Քրիստոսի, որպէս զտունս բաժից կամ զներկոցաց»⁷⁸:

Մանրամասնութիւնների մեջ շմտնելով, նկատենք միայն, թե այստեղ շատ հետաքրքիր է «որպէս զտունս բաժից կամ զներկոցաց» արտահայտութիւնը: Ինչպես ենթադրել է Հ. Մանանդյանը, «տուն բաժից» արտահայտութիւնը իմիջապես պետք է հասկանալ մաքսատուն իմաստով⁷⁷: Ինչ վերաբերում է «կամ զներկոցաց» արտահայտութեանը, նապա այն ոչ միայն ուղղակի վկայութիւն է ներկատներից դանձվող կայուն հարկերի գոյութեան, այլև, կարծում ենք, հավասարապես վկայում է ինչպես այլ արհեստանոցներից զանձնող հարկերի մասին, այնպես էլ ենթադրել է տալիս, որ դրանք եղել են ամենից կարևոր հարկերից: Վերը բերած հատվածից պարզվում է, թե կարիքի մեջ եղողներին ուղ-

քատներին զանազան բարեգործական ծառայություններ պարտավոր էին կատարել ոչ միայն վանքերը, որ հանրահայտ երևույթ է և աղբյուրներում բազմիցս վկայված է, այլև եկեղեցիները՝ եպիսկոպոսների և քահանաների միջոցով: Հենց այդ նպատակի համար հավաքված գումարներն են, որ ի շարն են օգտագործել եկեղեցու որոշ պաշտոնյաներ: Եթե մեր ասածը համեմատելու լինենք Շնորհալու աշն հորգորների հետ, որով դիմում է վանականներին, պահանջելով «Եւ ի գինւոյն ժամանակի ի գինւոյ անտի մասնաւորեցէք զբաժինն աստուծոյ: Եւ յորժամ առաւելացու քան զպէտս ձեր, և հարկ լինի վաճառել, ի գնոց անտի արծաթոյ առաւել պտղաբերեցէք Քրիստոսի՝ տալով տառապելոց և գերելոց, և մի ամբարիցէք յերկրի»⁷⁸, ապա հաստատվում է, որ Հայաստանում գոյություն է ունեցել եկեղեցիներին և վանքերին կողմից պարտադիր նվիրաբերության սովորություն՝ «պտղաբերում», որը, սակայն, հաճախ չի իրականացվել:

Պատմաազգագրական առումով որոշակի արժեք ունի նաև մեկ այլ երևույթի մասին Շնորհալու վկայությունը: Դիմելով իշխաններին, ինչպես տեսանք, Շնորհալին պահանջում է նրանցից ոչ միայն մարդասիրական վերաբերմունք ունենալ իրենց համար աշխատող ենթակաների նկատմամբ. «Ներելով և քաղցրութեամբ և սակաւօրեայ ժամանակաւ», այլև «առատագոյն կերակրօք լցուցանել զնոսա աշխատութիւն անգր»⁷⁹: Մեր համոզմամբ Շնորհալու այս պահանջը բխում է հայ ժողովրդի առ այսօր կենդանի այն սովորությունից, ըստ որի գործատերը պարտավոր է կերակրել աշխատող բանվորին, եթե անգամ այդ մասին հատուկ պայմանավորվածություն չի եղել նրանց միջև:

* * *

Առիթի բերումով կուզեինք համառոտակի անդրադառնալ հայ և օտար պատմագիտության մեջ արծարծված մի կարևոր հարցի ևս:

Ինչպես հայտնի է, այն կարծիքը կա, թե հայկական եկեղեցիները իրենց ներքին հարդարանքով միշտ զիջել են օտար եկեղեցիներին և իբրև դա արդյունք է վարդապետական դավանաբանական առանձնահատկության, որ բխում է հայ առաքելական եկեղեցու գաղափարախոսությունից: Չնայած բազմաթիվ նշանավոր հոգևոր գործիչների առարկություններին ու բացատրություններին, հայ եկեղեցին հաճախ մեղադրվել է անգամ պատկերամարտության մեջ: Այդ իմաստով շատ հետաքրքիր է Շնորհալու հաղորդածը, ըստ որի մինչև բուն հայրենիքում թագավորության ու պետականության վերացումը և հայրենիքի գրավումը օտար նվաճողների կողմից, հայկական եկեղեցիները ևս շքեղորեն զարդարվում էին: Նա գրում է, «Որ և ընդ բնաւ աշխարհս մեծազարդ պայծառութեամբ զարդարեալ լինէին եկեղեցիք ընդհանուր ազգաց քրիստոնէից. պայծառազգեստ վայելչութեամբ սպասաւորել սրբութեանցն: Նա՛ ևս առաւել և Հայաստանեայցս ազգի եկեղեցիք ի սուրբ Լուսաւորչէն մերմէ սկսեալ մինչև յաւերումն աշխարհի ի հիմանց»⁸⁰: Ինչպես տեսնում ենք, Շնորհալու հաղորդած տեղեկությունը ժխտում է վերոհիշյալ մեղադրանքները: Ավելին, այն շատ ավելի հասկանալի է դարձնում Հովհաննես Դրասխանակերտցու հայտնի վկայությունը, թե նույնիսկ կաթողիկոսարանում ի թիվս այլ շքեղությունների, կախվում էին նաև կաթողիկոսների դիմանկարները⁸¹:

Հարցն ըստ էության հետաքրքիր է նաև նրանով, որ, կարծում ենք, այդ մասին այստեղ պատահաբար չի խոսվում:

Կիրիկիայում, մասամբ պետականության առկայության շնորհիվ, մասամբ արեմտյան եկեղեցիների ազդեցությամբ, հայկական եկեղեցիները, բնականաբար, ավելի շքեղ էին ձևավորվում, քան Հայաստանում և այս հանգամանքը կարող էր ծնել և ծնեց լուրջ վեճեր: Շնորհալին փաստորեն ձգտում է կանխել այդ վեճերը. կամ պատասխան տալ, եթե այն արդեն գոյություն ուներ, քանի որ հենց ինքը պարսավում է նաև նրանց, որոնք պարզունակությունն ու աղքատ

տությունը ինչպես եկեղեցու ձևավորման, այնպես էլ հոգևորականների արտաքինի վերաբերյալ պարկեշտություն են համարում, իրականում անձնական նպատակների համար յուրացնելով եկեղեցու հասույթները:

Ըստ էության այստեղ շփոթված է մի կարևոր հարց, որ իբրեք գալիս է հայ եկեղեցու գաղափարախոսությունից՝ վերաբերմունքը սրբապատկերների նկատմամբ: Լինելով հակաքաղեկեղոնական, հայ եկեղեցին իսկապես ժխտում էր սրբապատկերների պաշտամունքը, սակայն վերջիններս լիովին խոտելի չէր համարում, չէր արգելում նրանց ներկայությունը եկեղեցիներում և հարգալից վերաբերմունքը նրանց նկատմամբ:

«Թուղթ ընդհանրականը» իրավացիորեն համարվել և համարվում է միջնադարյան գեղարվեստական արձակի ուշագրավ նմուշներից մեկը: Անկասկած «Թուղթ ընդհանրականը» նախ և առաջ կարևոր սկզբնաղբյուր է, սակայն որոշ չափով նաև գեղարվեստական հնարանքներով և միջոցներով հորինված ստեղծագործություն, որտեղ միջնադարյան իրական կյանքը պատկերված է գեղարվեստական շոշափելի գույներով ու պատկերներով: Երբեմն ակամա թվում է, թե կարդացածը խրատական գրություն չէ, այլ ճաշակով գրված իրապես գեղարվեստական ստեղծագործություն, որի գործող անձինք, սակայն, անհատներ չեն, այլ ամբողջ դասեր ու դասակարգեր:

Հարկ ենք համարում նշելու նաև, որ «Թուղթ ընդհանրականը», ըստ էության, հայ հրապարակագրության հին և լավագույն նմուշներից մեկն է: Իհարկե, XII և XIII դարերում հայ հրապարակագրության առկայության, ինչպես նաև «Թուղթ ընդհանրականի» այդ իմաստով նշանակության մասին, գիտությունը դեռևս կասի իր խոսքը: Մենք միայն ուզում ենք նշել, որ օգտագործելով միջնադարյան հրապարակագրություն արտահայտությունը, բոլորովին էլ չենք մոռանում ժամանակագրական առումով այն հսկայական անջրպետը, որ գոյություն ունի «Թուղթ ընդհանրականի» և նրա ազդեցությամբ ու հետևողությամբ գրված այլ կանո-

նական խրատների և ուշ շրջանի հրապարակախոսական երկերի միջև:

«Թուղթ ընդհանրականի» բնագիրը կազմված է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող ութ ընտիր ձեռագրերի հիման վրա, որոնք ժամանակագրական կարգով ներկայացնում են հետևյալ պատկերը՝ XIII դարից երեք ձեռագիր, XIV դարից՝ երկու, XV դարից՝ երկու և XVII դարից՝ մեկ:

Բացառությամբ A ձեռագրի, մյուսները մեր բնագրում ժամանակագրական սկզբունքով դարձյալ նշանակված են լատինական տառերով

Ձեռագրեր B № 2496, Ժ. 1294 թ.

C № 500, Ժ. 1293—1305 թթ.

D № 3651, Ժ. 1315 թ.

E № 581, Ժ. 14-րդ դ. (1371⁶ թ.)

F № 2678, Ժ. 1426—1476 թթ.

G № 582, Ժ. 15-րդ դ. (1443-ից առաջ և հետո)

H № 3906, Ժ. XVII դար⁸²

A № 912 ձեռագիրը թեև գրված է 1779 թ., սակայն, նկատի ունենալով ձեռագրի նախագաղափարի հնագույն լինելը և ընտիր գրչությունը, այն դրել ենք բնագրի հիմքում⁸³, իսկ մյուս ձեռագրերի տարբերցվածքները՝ տողատակ: Այն դեպքերում, երբ ճիշտ ընթերցում տալիս են այլ ձեռագրեր, այդ ընթերցումը տարվում է բնագիր, ըստ որում նշվում է նաև A ձեռագրի տարբերցումը:

A Ձեռագրին գրեթե համարժեք է նաև «Թուղթ ընդհանրականի» 1825 թ. Կոստանդնուպոլսի հրատարակչությունը, կատարված նույն հիմքից, ինչ որ A ձեռագիրը, սակայն նախապատվությունը տրված է № 912 ձեռագրին, որովհետև հրատարակչության ընթացքում Ակնեցի Անդրեաս վարդապետը, իր իսկ խոստովանությամբ, կատարել է խմբագրական

ինչ-ինչ անհրաժեշտ աշխատանքներ, մի փոքր հեռանալով բնագրից («Թուղթ ընդհանրական», Կ. Պոլիս, 1825 թ., էջ 4):

Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականը», ինչպես ներկայացրինք, որոշ առումով կանոնիկ երկ է և մեզ է հասել բազմաթիվ ընտիր ընդօրինակություններով: Համեմատական բնագիրը կազմելիս նկատի ենք ունեցել բոլոր այն տարրնթերցվածքները, որոնք կարող են լուրջ ճշտումներ մտցնել բնագրում: Չենք նշել ուղղագրական բնութի տարրնթերցումները, բացահայտ սխալներն ու վրիպումները, երբեմն նաև որոշիչ հոդերի անհարկի կիրառումը: Բնագրում բերվում են առավել ճիշտ ձևերը:

Նույն սկզբունքն ենք կիրառում նաև հատուկ անունների նկատմամբ. օրինակ՝ Ներսիսի-Ներսեսի, Ներսէսի:

Բնագիրը կազմելիս բացված են բոլոր հապավումներն ու համառոտագրությունները, պատիվները:

Ձանց ենք առել ձեռագրերի մանրամասն նկարագրությունը, միայն անհրաժեշտ դեպքերում (բնագրի ընդհատում, գլուխների հետևառաջություն, գրչության փոփոխություն և այլն) տողատակում տալիս ենք համապատասխան ծանոթագրություններ:

Բ Ն Ա Գ Ի Ր

**ԹՈՒՂԹ ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ՆԵՐՍԷՍԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ՀԱՅՈՅ ԱՌ ՀԱՄՕՐԷՆ ՀԱՅԱՍԵՌ ԱԶԻՆՍ, ՈՐՈՅ
ՏԵՍՉՈՒԹԻՒՆ ՀԱԻԱՏԱՑԱԻ ՆՄԱ Ի ՏԵԱՌՆԷ**

Ներսէս ծառայ Քրիստոսի եւ ողորմութեամբ նո-
5. քին կաթուղիկոս Հայոց: Ընդհանուր հաւատացելոց
հայկականացդ սեռից, որք յարեալս՝ ի սեփական աշ-
խարհդ Հայաստանեայց բնակեալք, և որք յարեմտեան
կողմանսդ սահեալք նժդեհութեամբ, և որք ի միջերկ-
րեայս՝ ի մէջ ալլալեզու ազանց տարաբերեալք, և որք
10. չիրաքանչիր յեզերս աշխարհաց ըստ մեղաց մերոց
ցրուեալք ի քաղաքս և ի դղեակս, ի գիւղս և յագա-
րակս, որոց այդոցիկ ամենեցունց՝ քահանայապետաց
և քահանայից, վանականաց և քաղաքայնոց, իշխա-
նաց և իշխեցելոց, զինուորաց դասուց՝ ձիավաքժից և
15. հետեակաց, գաւառապետաց և գործակալաց, տանու-
տէրաց և երկրագործաց, վաճառականաց և արուես-
տագիտաց և որոց միանգամ ի զանազան ճանապարհս
բնթանան կենցաղոյս՝ ըստ ընտրութեան կամաց և յո-
ժարութեան, արանց և կանանց, մանկանց և երիտա-
20. սարդաց, կատարելոց և ծերոց, որք ըստ օրինաց աշ-
խարհի քաղաքավարեալք, և որք գերաշխարհիկք են

1 B Տեառն Ներսէսի

2 B տեսչութեամբ

5 B հաւատացելոց աստուծոյ

6 E կողմանս յասեալք G յարեմտական

8 B մէջ երկրեայս D ոչք

9 C տարբերեալք

18 B կամաց յոժարութեան

21 B չի գերաշխարհիկք

վարուք, ողջոյն սիրոյ և խաղաղութեան հասցէ յԱն-
տուածընկալ և փրկական Սրբոյ նշանէս և ի հրեղէն
էջեղաց Հոգւոյն ընդոմնողաց Առաքելական նշխարաց,
25 և ի Սուրբ Լուսաւորչին մերոյ Աշէս և Աթոռոյս: Որոց
առաջի պաղատիմք յաղաշանս՝ որ առ Աստուած, յա-
ղագս ոգւոց ձերոց փրկութեան, բանալ զականջս մտաց
ձերոց յունկնդրութիւն աստուածայնոց բանիցս անսո-
ցիկ, զոր հանդերձեալ եմք ի պատուիրանաց Աստու-
30 ծոյ դնել առաջի ձեր որպէս զի՝ առաջնորդեալք մեօք
ի շաւիղս արդարութեան՝ արժանի եղիցի իւրաքանչիւ-
րօք ի մէջ՝ միոյ թեւանաց տան Հօր երկնաւորի լինել
ժառանգաւոր:

Հայցեմ և ես յամենեցունց՝ աղօթս առնել և վասն
35 մեր՝ բարւոք տալ Աստուծոյ զհամար տնտեսութեանն,
որ վասն ձեր, յորժամ կոչեցեալ պահանջիցէ ի մէջ:

Գիտութիւն լիցի ամենեցուն ձեզ, զի հայրն մեր
հոգեւոր և եղբայրն ըստ մարմնոյ՝ սրբազան Կաթողի-
կոսն Գրիգորիոս, աթոռակալն և արեանառուն մեծի
40 Լուսաւորչին Հայաստանեայց և համանմանն նմին մաք-
րութեամբ անձին և իմաստութեամբ, ա՛յն, որ բարւոք
հովուեաց երկայն ժամանակաւ զհօտդ բանաւոր, զոր
ետ ցնա Քրիստոս ըստ Պետրոսի՝ թէ «Արածեա՛ զուշ-
խարս իմ»*: որոյ հասեալ ի կատարումն հասակի՝ ըստ
45 նահապետացն կարգի, նախ քան զվախճանն ազգումն

* Յովհ. ԻԱ. 17

23 C լիք սրբոյ

25 H աշոյս

37 F անձանց փխ ոգւոց

28 DFH աստուածային

30 B լիք մեօք E միով

35 B բարի ոք

36 B կոչեալ

40 B մաքրութեան

42 C զհաւատդ փխ զհօտդ

եղեալ նմա ի Հոգւոյն, կոչեաց զեպիսկոպոսունս և
զվարդապետս և զհարս սրբոյ լերինն⁸⁴ և զորս ի յայլ
կողմանց: Եւ թէպէտ և մեք ի բազում անգամ կոչմանէ
նորին յայսոսիկ՝ հրաժարէաք յառաջին ժամանակսն,
50 անարժան զանձն վարկանելով, սակայն յայժմուս՝
ակամայ բռնազբօսելով զմեզ՝ ինքն ու ժողովք եպիս-
կոպոսացն, ձեռնադրեաց զմերս անարժանութիւն յա-
թոռ Կաթողիկոսութեան ազգիս Հայկայ և տանն Թոր-
գոմայ⁸⁵:

55 Եւ իբրեւ կատարեաց զգործ հրամանին՝ որ ազդե-
ցաւ նմա ի վերուստ, յետ երից ամսոց փոխեցաւ իբր
կոչմամբ առ Քրիստոս, դասաւորելով ընդ հարսն՝ հայ-
րապետսն. ընդ առաքեալսն՝ երկոտասանիցն լրումն.
ընդ հալածեալսն վասն արդարութեան՝ համբերօղն ի
60 հալածանս, և ի զանազան փորձութիւնս ի հակառա-
կացն ճշմարտութեան, ընդ փառաւորեալսն՝ պա-
տուեալն Յաստուծոյ և ի մարդկանէ ի կեանս: Որոյ և
մահ՝ պատուական եղև առաջի Տեառն՝ ըստ գերագու-
նից սրբոցն, զորոց ասէ մարգարէն. Ինքն նաւու հաւա-
տոյ ընդ ծով աշխարհիս՝ հողմով Հոգւոյն ուղղակի նա-
ւապետեալ ճշմարտութեամբ և առաքինութեամբ, եհաս
անվնաս յանքոյթ և յառանց ալեաց նաւահանգիստն.
և զմեզ եթող ի տաժանելի և յաղցաւոր կեանս, ի մէջ
65 օձից և կարճաց և զանազան խաժանօղ զազանաց՝
երևելեաց և աներևութից. Եւ ոչ այս միայն, այլ և ծան-
րութեան բեռանց ի ներքոյ՝ հոգեւորաց և մարմնաւո-
րաց: Յորոց կրից թեթեւեալ ինքն թոեաւ յիմանա-
լեացն կայանս՝ մերումս տկար և անզօր անձին յանձն

46 B հոգոյն սրբոյն

63 E լիք առաջի տեառն

70 CDEH լիք այս

71 C լիք ծանրութեան

73 C լիք յանձն

արարեալ բառնալ թիկանց զծանրութիւն հոգոց ամե-
75 նայն Եկեղեցեաց:

Եւ իմ յայտոսիկ եղեալ՝ զարհուրիմ սարսեալ, զա-
Եւ զերկիւղ դատաստանին Աստուծոյ զմտաւ ածելով,
որ վասն հովուաց և առաջնորդաց՝ ի Հին և ի Նոր
կտակարանս ասացեալ: Մինչ զի՝ ոչ «տալ քուն աչաց»
80 կամ նինչ արտեանաց», յերկիւղէ այսոցիկ՝ չարչարեալ
ոգւոյ իմոյ: Քանզի ի բազումս և ի զանազանս բաժա-
նին անուանս և իրս մի գործ տեսչութեանս ոգւոց՝ որ
կոչի կաթուղիկոսութիւն և հայրապետութիւն, եպիս-
կոպոսութիւն և քահանայութիւն. և մի քան զմի առա-
85 լեկեալ և նուազեալ: Քանզի՝ որ մեծն է ի սոսա, ծան-
րագունի բեռանց է ի ներքոյ, որպէս պարունակող զա-
մենայնն: Սակայն, ըստ գործոցն՝ անուանադրութիւնքն
մի և նոյն են իւրաքանչիւրոցն՝ քահանայութեանն և
քահանայապետութեանն:

90 Քանզի՝ վերակոչին ծնող, դայեակ, վարդապետ,
բժիշկ, դէտ, հովիւ, առաջնորդ, միջնորդ, դատաւոր և
այլ ևս յոլովագոյն անուանս, որովք խորհուրդ աս-
տուածապաշտութեանն կատարի, և օրէնք եկեղեցւոյ
Քրիստոսի ամբողջ մնայ:

95 Եւ արդ՝ զիա՞րդ օտար եղելոց ի մօրէ՝ կարիցէ լի-
նել ոք ծնող, կամ դայեակ ըստ Պօղոսի. զի ասէ՝ «Որ-
դեակք իմ, զորս երկնեմ վերստին մինչև նկարեսցի
Քրիստոս ի ձեզ»**. և դարձեալ «Որպէս դայեակ մի՝ որ
սնուցանիցէ զմանկունս, այնպէս գթացաք ի ձեզ»***,

* Սաղմ. ՃԼԱ. 4:

** Գաղ. Դ. 19:

*** Ա. Թեա. ք. 7—8:

76 E չիք եղեալ

81 B զանազանս փխ ի զանազանս

87 B աւրինադրութիւնք փխ անուանադրութիւնք

88 B ընդ նմի փխ մի

97 G զորս դարձեալ

100 Զի ծնեալքն բնութեամբ սիրեն զծնողսն. և սնեալքն
զդայեակսն: Իսկ առ որս փոխանակ սիրոյ՝ ատելու-
թիւն և օտարութիւն, զի՞նչ յոյս գոյ ծնանելոյ զայն-
պիսիսն վերստին՝ աստուածեղէն բանին յապաշխա-
րութիւն, կամ սնուցանելոյ հայրօրէն՝ ուսմամբ և եր-
105 կիւղիւ Տեառն զնոսա:

Ո՞րպէս հնար է՝ լինել վարդապետ և ուսուցիչ և
քարոզ, ելանել ըստ հրամանին Աստուծոյ ի վերայ
բարձու լերին Սիօնի՝ որ է Եկեղեցի սուրբ և բարձրա-
ցուցանել զբարբառ Աւետարանին և ո՛չ երկնչել. կամ
110 ըստ Պօղոսի՝ որ առ Տիմոթէոս քարոզել զբանն՝ «ի
ժամու և ի տարածամու. յանդիմանել սաստել և մխի-
թարել»*. ուր աշակերտեալքն ցրուեալք են, և ոչ ժո-
ղովեալք ի վարժարանի. և ո՛չ սիրողք վարժից ճշմա-
րիտ իմաստութեանն, այլ ստութեան և նանրութեան, և
115 առ շարութիւնն կատարեալք, և ի բարեաց տղայա-
ցեալք:

Զիա՞րդ բժշկական գործոյն կարեմք լինել նմա-
նօղ՝ առ հիւանդացեալ ոգիսն ի խայթմանէ կամակոր
վիշապին, ի բնատրականաց կամ յանբնականացն
120 ախտից բժշկել ջանալով, ուր ախտացեալքն ոչ միայն
ոչ են ի խնդիր առողջարար արուեստի հոգևոր բժշկաց,
այլև դժկամակ լինին յարբումն դեղոցն օգտակարու-
թեան, եթէ ոք մատուցանէ նոցա յանդիմանութիւն կամ
խրատ, ըստ ստամոքսացաւոցն նմանութեան, որոց
125 դառն մաղձիւք ապականեալք իցեն: Եւ ոչ միայն այս,

* Բ. Տիմոթ. Դ. 3—4:

103 CD աստուածային

107 CD հրամանի տեառն փխ հրամանին աստուծոյ

112 B աշակերտքն

113 B ճշմարտի իմաստութեան E իմաստութեան ճշմարտի G վարժ

քանի փխ վարժարանի

120 B կամելով փխ ջանալով C ջանով

125 BFH չիք այս

այլև ընդդիմաբանեն ևս նոցին, թէ բժիշկ՝ նախ զան-
ձըն քո բժշկեալ յայդպիսի ցաւոց, և ապա առ իս մա-
տիցես յանդիմանող քո բանիւ:

130 Կամ զիա՞րդ այնքան հեռացելոց ի մէջ տեղեալ
և սիրով՝ հնար է լինել դէտ, ըստ հրամանին Աստու-
ծոյ՝ որ առ Եզեկիէլ, թէ՛ «Որդի մարդոյ դէտ կացուցի
զքեզ տանդ Իսրայէլի, զի թէ ոչ աղաղակաւ ազդ-
արասցես նոցա զդարանակալութիւն և զասպատակ
135 թշնամւոյն, և նոքա սպանցին կամ գերեսցին, զարիւն
նոցա ի ձեռաց քոց խնդրեցից»*: Մի միայն ունիմք
մխիթարութիւն յայսոսիկ զմիւս բանն՝ զոր ասէ Աս-
տուած առ սոյն մարգարէ՝ «Զի թէ զձայն բարբառոյ
քո լուիցեն, և անզգոյշ եղեալ կորիցեն, դու զանձն
քո ապրեցուցեր՝ ասէ, և արեան իւրեանց ինքեանք լի-
140 նին պարտականք»**:

Զիա՞րդ հնար է մեզ և զհովութեանն օրէն լնուլ ի
վայրի դալարոջ աստուածային օրինացն հանգուցա-
նել, և կենդանարար ջրով հոգսոյն իմաստութեամբ
սնուցանել, զգայլսն հալածել, և զվիրաւորսն բժշկել,
145 ի բացեալ լինելով հովուին և հօտիդ յոյժ հեռաւորու-
թեամբ ի միմեանց:

Զիա՞րդ կարելի է մեզ լինել առաջնորդ այնպի-
սեաց, որք ոչ զկնի հետոց առաջնորդին յօժարին ընդ
արքունականն ընթանալ ճանապարհ, որ տանի հասու-
150 ցանէ յերկինս, այլ ընդ լայն և ընդարձակ պողոտայն,
որ հասուցանէ յատակս դժոխոց:

* Եզեկ. Գ. 17:

** Եզեկ. Գ. 19:

126 E դիմաբանեն

127 B առ իմս

129 B չիք ի մէջ

137 E այն փխ սոյն

147 E չիք լինել

150 BCF չիք հասուցանէ C լայն և արձակ

Ո՞րպէս կարասցուք լինել միջնորդ ի մէջ Աստու-
ծոյ և մարդկան՝ այնոցիկ, որք ոչ կամիցին պահել
զդաշինս ուխտին, զոր եդին ընդ Աստուծոյ՝ մկրտու-
155 թեամբն հրաժարեալ ի սատանայէ և յամենայն գոր-
ծոց նորա և ի պատրանաց նորա, այլ ուխտազանց
եղեալ ուխտին, զոր եդին Հոգւոյն Սրբոյ յաւուրն փրո-
կութեան, զկնի չարին ընթանան յօժարական կամօք՝
բանիւք և գործովք:

160 Զիա՞րդ կարիցեմք և զքահանայապետական դա-
տաւորութիւնն ի գործ արկանել առ ազգ այնպիսի, որք
ոչ միայն դատաստանի աստուածային օրինացն ոչ ի
ներքոյ անկեալ հնազանդին, այլև դատաւորաց եկե-
ղեցւոյ՝ նստին դատաւորք անիրաւութեան, և ինքեանք
165 գերանալից աչօք եղեալ՝ դատին միշտ չարաչար բամ-
բասանօք և անդուռն բերանով զշիւղս յանցանաց վա-
րուց նոցա:

Եւ արդ՝ վասն զի այսոքիկ այսպէս, զարհուրիմ և
դողամ յերկիւղէ դատաստանացն Աստուծոյ. մի՞ գուցէ
170 այս գործ տնտեսութեան՝ յանձն եղեալ ինձ յԱստու-
ծոյ, փոխանակ փառաց՝ անարգութեան լինիցի պատ-
ճառ, և փոխանակ անթառամ պսակացն՝ ըստ խոստ-
մանն ամօթ երեսաց: Եւ փոխանակ լսելոյ թէ՛ «Ծա-
ռա՛յ բարի և հաւատարիմ»*, որպէս և ծառայքն՝ որք
175 յարգեցին զտուեալ տաղանդսն և շահաբերք եղեն
Տեառնն, զահագինն լսել և զսարսափելին հրաման ընդ
ոչ շահեցելոյ ծառային, թէ՛ «Ծառա՛յ չար և վատ,
պարտ էր քեզ զարծաթ բանի իմոյ արկանել ի սեղա-
նաւորս, որք են ոգիք մարդկան, և ես եկեալ տոկո-

* Մատթ. ԻԵ. 21:

158 B չիք ընթանան

163 CDF հնազանդեցան

167 B նոցա լինիցի ամօթ

174 B որ

175 B չիք զտուեալ

179 B որ

180 սեօք պահանջէի զիմն»*. այսինքն՝ ընդ բանին, զոր
ի քէն լսէին, և զգործոցն կատարումն ի լսողացն: «Եւ
զի դու ո՛չ ետուր քոց ծառայակցացն զկերակուրն հոգ-
ւոց՝ յորժամ ժամանակ էր լսելոյ, վասն այդորիկ՝ ա-
սեմ, առէք ի դմանէ զարծաթ շնորհաց իմոց, և տուք
185 այնմ, որ կատարելապէս աճեցոյց զբան իմ, ըստ կա-
տարեալ թուոյ տասն քանքարացն. և զծառայդ՝ անպի-
տան եղեալ ի գործ պաշտաման իմոյ, յորում եղի,
հանէք ի խաւարն արտաքին»**:

Եւ թէ զի՞նչ արարից, զի ապրեսցի անձն իմ յա-
190 հագնալուր սպառնալեաց աստի, տարակուսելի է ինձ:
Քանզի շրջել առ ամենեսեան՝ ընդ ամենայն կողմանս
աշխարհի, և զարոգել զբանն Աստուծոյ ըստ նմանու-
թեան առաքելոցն սրբոց, անկարելի է՝ յաղագս ժա-
մանակիս շարութեան և բազմիշխանութեան: Եւ քա-
195 ղաք թագաւորական և բազմաժողով ոչ գոյ ազգի մե-
րում, որպէս զի անդանօր նստելով յաթոռ հայրապե-
տութեան և վարդապետութեան՝ ուսուցանէաք ժողո-
վորդեան մերոյ զաստուածային պատուիրանս, ըստ ա-
ռաջի հայրապետացն և վարդապետաց: Այլ եմք իբրեւ
200 զայծեամն յորսորդաց և ի շանց փախուցեալք՝ ի քա-
րանձաւիս յայս բնակելով⁸⁶, յորում ոչ և մարմնական
հարկաւոր պիտոյիք շատացեալք ի գիւղից, կամ յա-
գարակաց, յորոց ունիմք և ո՛չ մի: Նաև ո՛չ անդաս-
տան հողոյ, զի վաստակօք և աշխատութեամբ զպէտս
205 մեր լնուաք, և ո՛չ օգնութիւն ուստեք, որպէս արժան
էր, ի թագաւորաց և յիշխանաց ի Քրիստոս հաւատա-
ցելոց: Այլ միայն ի Տեառնէ Աստուծոյ՝ ըստ մարգա-

թէին խրատու, զի ասէ՝ «Ընկեա ի Տէր զհոգս քո, և նա
կերակրէ զքեզ»*, և դարձեալ՝ «Ո՞ յուսացաւ ի Տէր,
210 և յամօթ եղև»**: Եւ զի այսոքիկ այսպէս, և սպառնա-
լիք դատաստանին Աստուծոյ աններելիք ի վերայ
պղերգացն հովուաց և հեղգացելոց, որք ոչ արածեն
զբանաւոր հօտս Քրիստոսի յաստուածեղէն նորա վար-
դապետութիւնս, և ոչ արբուցանեն զշուրն կենդանի՝
215 իմաստութեանն Աստուծոյ:

Եւ զի՞ իմս տարտամութեան անկաւ այս վիճակ
հոգևոր տնտեսութեան, յորում ոչ է արթնութիւն ոգ-
ւոյ և ոչ զօրութիւն մարմնոյ և ոչ պատահումն բարւոյ
ժամանակի, ըստ վերագրելոցդ: Վասնորոյ՝ անգիտա-
220 նամ եթէ զի՞նչ գործեցից: Թողով լքանել զհօտս հո-
վուապետին ի խնամոց հովուութեան, և զգառինսն ի
գայլոցն տեսանելով յափշտակեալս և անտես առնել,
անհաւատութեան է նշանակ, մանաւանդ՝ գիտողի
զկամս Աստուծոյ և ոչ տգիտի: Քանզի թէ առ տգիտու-
225 տեան ոք գործէ զանպատշաճսն՝ ըմպէ գան, բաց սա-
կաւ, ըստ տէրունական հրամանին, իսկ գիտութեամբն՝
բազումս և սաստկագոյնս, թէպէտ և յայժմուս ոչ ոք է
տգէտ յընտրողութիւն բարւոյն և շարի, թէ՛ կամաւ ոք
տգիտանայ: Իսկ փութալ ի խրատել և ուսուցանել՝ ըստ
230 աստիճանիս գործոյ հարկաւորութեան, և միշտ ճմլել
լեզուաւ զկաթն բանին Աստուծոյ ի բերանս հոգւոց
տղայացելոց ի Քրիստոս, ահա յանհարիցն է, ըստ
վերագրելոցդ՝ այսմ ժամանակի և տեղոյ, անձամբ
մերով զայս առնել: Սակայն, զի մի՞ ամենեին անպը-

* Մատթ. Ին. 26:

* Մատթ. Ին. 27—30:

180 C ի բանէ D ի բանէն որ

200 F չիք ի քարանձաւիս... յորում

201 F չիք ոչ և մարմնական... շատացեալք E մարմնաւոր: CE չիք

հարկաւոր

* Մաղմ. ԾԴ. 23:

** Մաղմ. ԻԴ. 20:

211 B չիք աստուծոյ

224 CF տեառն

226 ABGH թէ և B տէրունեան

229 D չիք ի խրատել

230 D չիք գործոյ

233 CDEF յայժմու

- 235 տուղք եղիցուք առ ձեզ հաւատացեալ ժողովուրդք մեզ
ի Հոգւոյն Աստուծոյ, արդարապէս դատեցաք մեք, և որ
ընդ մեզ եպիսկոպոսունք և վարդապետք, յիշեցուցա-
նել ձեզ գրով զպատուիրեալսն յԱստուծոյ ի հին և ի
նոր կտակարանս: Նմանելով յայսմիկ մեծի առաքե-
լոյն Պօղոսի, որ ոչ միայն շրջելով ի տար աշխարհ
քարոզէր զաւետարանն, որպէս և ինքն իսկ ասէր՝ յն-
րուսաղեմէ մինչ ի Լիւրիկեա⁸⁷, այլ և ի կապանս գտլով՝
թղթովք հաստատէր զաշակերտեալսն, որպէս և յայտ
առնէ գրելովն՝ «աղաչեմ զձեզ ես, որ կապեալս եմ ի
245 Տէր, արժանի գնալ կոչմանն, յոր կոչեցարուք»^{*}:
Ընդ նմին և մեք իբրև ի կամաւոր բանտէ և ի կա-
պանաց՝ յայսմ տօթագին քարանձաւի արգելեալք, որով
ձեռին մերոյ խօսիմք, որպէս բերանով ընդ ամենե-
սին, որք ունիցին ականջս լսելոյ: Ոչ զմեր ինչ բան,
250 այլ զառաքելոցն և զմարգարէիցն և զվարդապետացն
եկեղեցւոյ երկրորդելով զբանից նոցա զօրութիւն ի
լսելիս ձեր: Զորս եթէ լուեալ՝ յօժարութեամբ ի միտ
առնուցուք, որպէս բարի երկիր և պարարտ զսերմա-
նեալսն յինքեան՝ և գործով պտղաբերեսցիք Աստուծոյ,
255 անձանց ձերոց փրկութեան և մեզ վարձուց լինիցիք
պատճառ: Ապա թէ ոք ոչ լուիցէ մտադիրութեամբ,
այլ արհամարհիցէ որպէս ապստամբ յԱստուծոյ. և
կամ թէ լուեալ և ոչ պտղաբերեսցէ գործով զարդարու-
թիւն, այլ անզեղջ հոգւով և ապառու մտիւ կայ ան-
260 յուսութեամբ ի մեղս անդարձ մինչ ի վախճան, մեք

* Եփես. Դ. 1:

236 EF սրբոյ փխ աստուծոյ

242 CD Լուրիկէ

245 B յոր և

249 B չիք լսելոյ

252 G յոր

257 B և փխ այլ, իբրև

259 CDEH սպառումն

անպարտ եմք յարենէ նորա առաջի Քրիստոսի՝ վկա-
յութեամբ Աստուծոյ և հրեշտակաց նորա և ձեր լսո-
ղացդ ամենեցուն: Քանզի ոչ խորշեցաք, կամ արգելաք
ի պատմելոյ նմա զբանն Աստուծոյ:

- 265 Եւ արդ՝ որպէս ի մասունս մարմնոյ քան զամե-
նայն պատուականագոյն և առաջին՝ զլուխն է, յաղագս
տեղւոյն բարձրութեան և զգայարանացն ի նմա եղե-
լոց, և ապա այլքն յանդամոց մի ըստ միոջէ. այսպէս
և յանդամս հոգւոյն՝ մեծ և առաջին իբրև զգլուխս է
270 հաւատոյն ճշմարտութիւն. և ընդ նմին յարմարեալք
որպէս անձն ընդ գլխոյ՝ գործք արդարութեան մեծա-
մեծք և փոքունք, ըստ պատուիրանացն Քրիստոսի Աս-
տուծոյ: Վասն այսորիկ և մեք նախ և առաջին զգլխոյն
ամենայն բարութեանց զհաւատոյն բուռն հարկանելով
275 դիցուք առաջի լսողացդ, ոչ նորոգ ինչ գրելով, այլ ի
վերայ հիման առաքելոց և մարգարէից և հարց սրբոց
շինելով համառօտ բանիւ, զի մի յանուսումն տգիտաց
լսելով բան, որ ոչ ըստ ուղղափառ եկեղեցւոյ դաւանու-
թեան, այլ արտաքոյ Աստուածաշունչ գրոց բարբառին
280 ի կործանումն լսողաց, մոլորիցի ոք ի ճշմարտութենէն:
Այլ զի գիտիցէք, թէ յո՞վ արդեօք հաւատացիք ի մկր-
տութեանն աւուր, ըստ Պօղոսի՝ որ ասէ՝ «Գիտեմ յո՞
հաւատացեալն եմ»^{*}, եւ կամ թէ՝ որպէս արժան է
ունել ուղղափառ քրիստոնէին զդաւանութիւն հաւա-
285 տոյն, յորում և սկսանիմք պարզ և յայտնի բանիւ ցու-
ցանել զհաւատոյ ճշմարտութիւն:

*Բ. Տիմոթ. Ա. 12:

264 G չիք նմա

271 G ունքն փխ անձն

272 C չիք աստուծոյ

274 C բուռ

276 G չիք եկեղեցւոյ

285 G չիք բանիւ

286 ACDFH զհաւատոյ դաւանութեան

Պարտ և արժանի է Քրիստոսի երկրպագուաց և յա-
նուն սուրբ Երրորդութեանն մկրտելոց խոստովանել
համագոյ զերիս անձնաւորութիւնն՝ Հօր և Որդւոյ և
290 Հոգւոյն սրբոյ, մի բնութիւն և մի աստուածութիւն և մի
իշխանութիւն՝ համապատիւ և զուգափառ: Ոչ յումեքէ
եղեալ և ոչ յետոյ սկսեալ և ոչ ի խոնարհութենէ ի
բարձրութիւն ամբարձեալ, կամ ի տկարութենէ ի զօրու-
թիւն փոփոխեալ, այլ յառաջ քան զամենայն յաւի-
295 տեանս էր և յայժմուս է և յանվախճան յաւիտեանսն
եղիցի՝ անեղ և անմահ էութիւն, աներեւոյթ ի բնութենէ
և երևելի վասն արարածոցս, տեսող ամենայնի և ան-
տես յամենայնէ:

Հայր՝ անսկիզբն և անծին: Որդի՝ ծնեալ ի բնու-
300 թենէ Հօր, այլ՝ անժամանակ: Ոչ ըստ մարդկան ծննդ-
դեան ախտաւոր և հոսանուտ, զոր և զմտաւ ածելն է
հայհոյութիւն, թող թէ բարբառել բանիւ, այլ որպէս
լոյս ի լուսոյ և հուր ի հրոյ, զի ոչ են օտարք ի բա-
ժանիւն, այլ մի ճառագայթ և մի ջերմութիւն հրոյն և
305 լուսոյ, ծնելոյն և յորմէ ծնաւն. և մի է բնութիւն եր-
կաքանչիւրոցն, թէպէտ և բաժանին ի միմեանց ան-
ձամբ: Նոյնպէս և լոյս Որդի՝ ի լոյս Հօրէ, և հուր աս-
տուածութեանն Որդւոյ՝ ի հրոյ աստուածութեան Հօր
յառաջ եկեալ ծննդեամբ, ոչ են այլևայլ, այլ մի և նոյն
310 բնութեամբ:

Իսկ օրինակ անօրինակ ծննդեանն Որդւոյ ոչ ալ
ինչ է, բայց որ ի մեզ մտացս ծնունդ զբան, թէպէտ
և ոչ ամենայնիւ համեմատի ճշմարտութեանն օրինակս:
Վասն որոյ և բան ասի՝ յաղագս անապական գոլոյ
315 ծննդեանն: Իսկ որդի, զի ի Հօր բնութենէ է և ոչ օտար
ի նմանէ, կամ արարած, ըստ հայհոյութեանն Արիո-
սի⁸⁸: Եւ հնար իմանալոյ զանիմանալին՝ ոչ այլ ինչ է,

296 E բնութիւն փխ էութիւն

311 B անօրինական

բայց հաւատալ ասացելոցն ի գիրս սուրբս, և ոչ ընդ
քննութեամբ արկանել զանքննելին, որք անհաս մտաց
320 ասացին զաստուածային ծնունդն և անճառ բանից:

Նոյնպէս և Հոգին սուրբ՝ բղխումն ասի առ ի Հօրէ
և փառակից Որդւոյ, Աստուած կատարեալ որպէս զՀայր
և զՈրդի:

Մի կամք՝ երից անձնաւորութեանն և մի զօրու-
325 թիւն և մի արարչութիւն:

Հայր կամեցաւ ստեղծանել զերևելի և զաներևոյթ
արարածս, և Որդի՝ գոյացոյց յանգոյից, և Հոգին սուրբ
զարդարեաց իմաստութեամբ:

Եվ նոյն ինքն բանն Աստուծոյ, որ արար զմարդն
330 ի պատկեր իւր, և երևեցաւ նմա յետ յանցաւորութեանն
և ամենայն արդարոցն առաջնոց՝ Նոյի և Աբրահամու և
Իսահակայ և Յակոբայ և Յօբայ, Մօսիսի և Ահարօնի
և Յեսուայ և այլոց մարգարեիցն, և խօսեցաւ ընդ նո-
սա, ի ժամանակս վերջինս աւետեօք հրեշտակապետին
335 Գաբրիելի էջ յորովայն կուսին Մարիամու, և առեալ ի
բնութենէ նորա մարմին և հոգի և միտս, և խառնեաց
նոր և անճառելի միաւորութեամբ ընդ Աստուածու-
թեան իւրում. և զարգացեալ յորովայնին իննամսեայ
ժամանակաւ որպէս մանուկ, ծնաւ Աստուած և Մարդ
340 կատարեալ, անշփոթ էութեամբ և անբաժանելի միա-
ւորութեամբ, մի Քրիստոս և մի անձնաւորութիւն նորա,
յերկուց բնութեանց միացելոց:

Կաթնասուն եղև որպէս զմարդ, և ի հրեշտակաց
փառաւորեցաւ որպէս զԱստուած:

Շրջեցաւ յաշխարհի կատարիչն ամենայնի զամս և,
345 մինչև ի կատարումն հասակի մարդկութեանն, մկրտե-
ցաւ ի ծառայէն որպէս զմարդ, և վկայեցաւ ի Հօրէ և
ի Հոգւոյն որպէս զՈրդի բարձելոյն:

319 B որ փխ որք

341 E անձնութիւն

343 B եղեալ

347 C չիք զմարդ

Փորձեցաւ ի սատանայէ որպէս զմարդ և յաղթեաց
350 փորձողին որպէս զԱստուած:

Քաղցեալ և ծարաւեցաւ և ննջեաց և արտասուեաց
և վաստակեցաւ որպէս մարդ՝ մտեալ ընդ օրինօք
մարմնոյ, և կատարեաց զսքանչելիս և նշանս և եցոյց
զօրութիւնս աստուածայինս՝ որպէս զԱստուած կատա-
355 րեալ:

Եկն կամաւորաբար ի շարշարանս, և շարշարեցաւ
անշարշարելին՝ շարշարելի բնութեամբ ի վերայ Խա-
չին. մեռաւ անպարտական մահու՝ մահկանացու
մարմնովս, վասն կենդանացունելոյ զմեռեալ մե-
360 ղօք բնութիւնս. էջ ի գերեզման և արար աւարումն
կրկին դժոխոց մարդկային հոգւովն՝ միացելովն ընդ
աստուածութեանն, հոգւոցն՝ որ ի դժոխս, շնորհելով
ազատութիւն: Իսկ աստուածային մարմնոյն յարու-
թեամբն՝ տալով յոյս յարութեան մահկանացու բնու-
365 թեանս յապականութենէ մահու. յարեալ ի մեռելոց իշ-
խանաբար յաւուր երրորդի, և երևեցաւ աշակերտաց
իւրոց՝ երկոտասանիցն և եօթանասնիցն և հինգ հա-
րիւրոցն և այլոց բազմաց, որք եղեն նորա վկայք և
քարոզք ընդ տիեզերս. և յաւուրս քառասունս երևեալ
370 նոցա և խօսէր ընդ նոսա:

Եւ ի լրումն քառասնեկի աւուրցն՝ վերացաւ ի յեր-
կինս և նստաւ ընդ աջմէ Հօր ի բարձունս՝ մերով բնու-
թեամբս, յորմէ անբաժանելի էր Աստուածութեամբն,
և զալոց է նովին մարմնովն՝ փառօք Աստուածութեան
իւրոյ և Հօր՝ յարուցանել զմեռեալս և դատել զաշխար-
375 հըս արդարութեամբ՝ բարեգործացն զբարեացն տալով
ժառանգութիւն և զանվախճան թագաւորութիւնն, իսկ
գործողացն շարեաց՝ զամօթ յաւիտենից և զտանջանսն
բոստ իւրաքանչիւր գործոց:

359 B զմեռեալս մեղօք բնութեամբս

360 B աւերումն

364 CB յազատութեամբն փխ յարութեամբն

380 Եւ արդ՝ այս դաւանութիւն ճշմարիտ հաւատոյ՝
հիմն է աստուածայնոյ տաճարիս որ ի մեզ: Իսկ գործք
բարեաց՝ շինուածն է ի վերայ այսր հիման, Որպէս և
Տէրն զդաւանութիւնն Պետրոսի եդ որպէս զվէմ՝ հիմն
իմանալի Եկեղեցւոյ իւրում, և զինքն որպէս զշինօղ,
385 և զընտրելոց իւրոց բարեգործութիւնս՝ որ յամենայն
ազգաց իբրև զնիւթ շինուածոց՝ փոխանակ քարի և
փայտի և այլոց պիտոյից:

Դարձեալ՝ է նա որպէս զճարտարապետ, և մեք
որպէս զմշակս հրամանատարս: Ըստ որում ասաց
390 աշակերտացն, թէ «Առանց իմ՝ ոչ ինչ կարէք առնել»*:
Գրէ և Պօղոս, թէ՝ «Ես զիմաստութիւնն Աստուծոյ հիմն
եղի»** որ է Քրիստոս, և որ ի նա հաւատն ճշմարտու-
թեան, «բայց՝ այլ է, որ շինէ...», այսինքն՝ որ էն և
որ գալոց էն յաշխարհ: Եւ շինելն՝ գործովք, զոր կա-
395 մի իւրաքանչիւր ոք, եթէ բարի և եթէ չար:

«Եթէ ոք շինէ ասէ ի վերայ հիմանս այսորիկ ոս-
կի»***, որ է արդարութիւն և ճշմարտութիւն, արծաթ,
որ է մաքրութիւն մտաց և սրբութիւն սրտի, ականս
պատուականս, որ են մասունք բազմապատիկ առաքի-
400 նութեանց, սէր, խոնարհութիւն, ողորմածութիւն, անո-
խակալութիւն, պահք, աղօթք, ժուժկալութիւն: Այսո-
քիկ և որ նման սոցա են պատուական ակունքն՝ շի-
նեալք յարդարոց անձանց ի վերայ հիման հաւատոյն:

* Յովհ. ԺԵ. 5:

** Ա. Կորնթ. Գ. 10:

*** Ա. Կորնթ. Գ. 10:

**** Ա. Կորնթ. Գ. 12:

382 B շինուած ի վերայ

383 B չի և

388 BC գտաճարապետ B մեք իբրև

394 B գործ G գալոց էր

396 B չի ասէ

400 BC ողորմութիւն

Իսկ մեղսասիրացն անձինք՝ ոչ ի պատուական և
 405 ի հաստատուն նիւթոցս յայսցանէ ասէ, շինեն զշինուած
 ծրս իւրեանց ի վերայ հաւատոյն հիման, այլ յանար-
 գաց և ի դիւրավատնելեաց, այսինքն՝ փայտ, խոտ,
 եղէգն: Փայտն՝ զթանձրագունից մեղաց ունելով զտե-
 սակ, զապականութեան, զպոռնկութեան, զզոզութեան,
 410 զյափշտակութեան, և որ նման սոցա. խոտն՝ զխոր-
 հրրդոցն շարութիւն ժողովեալս ի սրտի. եղէգն՝ զբա-
 նիցն գարշութիւնս նշանակէ, զորս բղխեն ի բերանոց
 մարդիկ, զլեզուն զործարան տուեալ սատանայի, թըշ-
 նամանելով և անարգելով զընկերս՝ զանազան և պէս-
 415 պէս հայհոյութեամբ: Որ ըստ գեղջկացն բարբառոյ՝
 յիշոցք անուանին, և ըստ գրոց սովորութեան՝ անէծք
 և թշնամանք և որ այսպիսի են անուանք, զորոց և
 Դաւիթ ասէ, թէ՝ «Անիծիւք և դառնութեամբ լի են բե-
 րանք նոցա»: Նաև ստութիւնն և շարախօսութիւնն և
 420 մատնութիւնն և այլք՝ որ յայս յարին, բանք անիրա-
 ւութեան՝ յեղեգան են օրինակի:

Եւ զայսոցիկ զերկուց հակառակ շինուածոց նիւթս՝
 որ ի պատուականաց և յանարգաց, հուրն՝ ասէ ընտ-
 րեսցէ, քանզի հրով յայտնելոց է դատաւորն: Եթէ գոր-
 425 ծըն, զոր շինեաց ի վերայ հաւատոյն հիման, ոսկի է
 և արծաթ և ականս պատուականս, որք ոչ ապականին,
 այլ սրբին ի հրոյն, գործօղն կեցցէ՝ և վարձս առցէ:
 Իսկ եթէ խոտ է և եղէգն և փայտ, որ դիւրաւ ապակա-
 նին ի հրոյ անտի, որ գործեացն զայն՝ տուծեսցի: Վա-
 430 սընդի, զորօրինակ ապարանք՝ հիմամբն միայն չեն
 բաւական լինել ի բնակութիւն մարդկան, այլ՝ պէտս
 ունին որմոց և ձեղուանց և այլոց շինուածոցն: Նոյն-

* Սաղմ. Թ. 7:

405 CEF նիւթոյս յայսմանէ

422 չի հակառակ

431 G չի լինել

պէս և հաւատովն միայն, առանց գործոց, ոչ որ կարէ
 զանձն իւր շինել տաճար Աստուծոյ:

435 Եւ որպէս գլուխ՝ առանց անձին յարմարութեան
 ոչ կարէ կրել կենդանութիւն, և ոչ անձն՝ առանց գլխոյ,
 նոյնպէս և հաւատ՝ առանց գործոց, և գործք՝ առանց
 հաւատոյ, մեռեալ են երկոքին, ըստ առաքելոյն:

Վասն որոյ, աղաչեմ զամենեւեան, զի ընդ հաւա-
 440 տոցդ ճշմարտութեան, զոր ընկալալք ի ծննդենէ աւա-
 զանին և ունիք հաստատութեամբ, յարմարեցէք և
 զգործս արդարութեան, զի մի՛ միով աշօք միայն լու-
 սաւորիցէք զանձինս, այլ և երկոքումբք պայծառանայ-
 ցէք: Եւ մի վստահանալք ի սնոտի յոյսն անմտաց, որք

445 ասեն, թէ՝ բաւական է հաւատոյն միայն ճշմարտու-
 թիւն քրիստոնէին՝ փրկել ի տանջանաց և արժանաւո-
 րել արքայութեան: Զի, զորօրինակ, մեռեալ անդամ չեն
 ինչ պիտանացու ի գործ մարմնոյն. նոյնպէս և մե-
 450 ռեալ հաւատ՝ ոչ տայ զօրութիւն հոգւոյն, այլ մանա-
 ւանդ՝ առաւելագոյն տանջանաց պարտական կացուցա-
 նէ զունօղն իւր, որպէս այն, որ զմի տաղանդն պա-
 հեաց և ոչ շահեցաւ նման ընկերացն, զի տաղանդն՝
 հաւատն է, և շահ տաղանդացն՝ գործքն:

Եթէ վասն է՞ր ասի հաւատ՝ մեռեալ առանց գոր-
 455 ծոց, յայտնի արասցուք, որոց ոչ գիտեն:

Հաւատոյն անուն մի է, բայց կրկին ունի զօրու-
 թիւն: Առաջին՝ դաւանութեան հաւատն, որ է խոստո-
 վանութիւն ի սուրբ Երրորդութիւնն, զոր ընկալաւ իւ-
 րաքանչիւր որ յաւազանէն: Երկրորդ, հաւատ այն է,
 460 որ զբանս, զոր Հոգին Սուրբ խօսեցեալ է բերանով
 մարգարէին և առաքելոցն և եկեղեցւոյ վարդապետօք,
 զորս ի գիրս սուրբս գրեցին, չհամարի առասպելս և
 սուտս, այլ հաւատայ թէ ճշմարիտ են և ուղիղ, այն-
 պէս, որպէս թէ աշօք իւրովք տեսանէ զամենայն գե-

439 B այսորիկ փխ որոյ, աղաչեմ զձեզ E ըստ փխ քնդ

465 ղեալսն և զլինելոցն և զոր էնն: Եղեալն այն է, զոր
պատմեն, թէ ամենայն երևելի և աներևոյթ բնութիւնք
ոչ էին և յԱստուծոյ հրամանէն ստեղծեալ եղեն, և որ
ինչ յետ լինելութեան արարածոց սքանչելիք և զօրու-
թիւնք եղեալք յԱստուծոյ՝ պատմին ի գիրս, ի հնումն
470 և ի նորումս: Եւ լինելոցն այն է, զոր ասեն՝ բարե-
գործացն բարի հատուցումն լինել յԱստուծոյ, և շա-
րագործացն՝ տանջանք և հուր յաւիտեանական: Եւ որ
էնն այն է, զոր քարոզեն յամենայն բանս իւրեանց, թէ՛
Աստուած մերձաւոր է առ ամենեւեան և ոչ հեռաւոր,
475 և զոր խորհին մարդիկ ի միտս իւրեանց, բարի կամ
չար, իմանայ զամենայն, և զոր խօսին բանս լեզուաւ՝
լսէ անսխալ, և զոր գործեն մարմնով ի ծածուկ՝ տե-
սանէ յայտնապէս, զի շիք արարած աներևոյթ առ ի
նմանէ:

480 Արդ՝ որ այսոցիկ ի բոլոր սրտէ հաւատայ, նա է,
որ ունի հաւատ կենդանի, որ և ոչ՝ երբէք յանդգնի
կամ խորհել շարութիւն ի սրտի, կամ խօսել անիրա-
ւութիւն բերանով, կամ գործել զմեղս անձամբ իւրով,
զի թէ ի միոյ ուրուք մերձ լինելոյ, արգելուն մարդիկ

485 յանարժանս գործելոյ. յորժամ հաւատայ որ զԱս-
տուած՝ լինել տեսող, զիս՝ որ ժպրհի, կամ խօսել ինչ,
կամ գործել կամակոր մտօք անարութիւն: Իսկ՝ որ
բանիւ միայն ունի զառ ի յԱստուած խոստովանու-
թիւնն, այլ ոչ գործով, այնպիսւոյն հաւատն ասի մե-

490 ռեալ:

Եւ արդ վասն զի ընդ բազմատեսակ տնտեսական
գործոցն անուանս, որ հաւատացաւ մեզ ի Տեառնէ ի
ձեռն սրբոյ Աթոռոյս սպասաւորութեան, է և բժշկա-

կան անուն և գործ, վասն որոյ որպէս բժիշկ՝ ճանաչե-
495 լով զհիւանդացելոյն ախտարար ցաւոցն զպատճառս,
հրամայէ ի վնասակարացն ի բաց կալ և զառողջա-
րարն ընդունել դեղ և կերակուր. այսպէս և մեք զընդ-
հանրական եկեղեցւոյ Քրիստոսի հոգևոր բժշկութեան
ունելով զփոյթ, տեսանեմք մտաց աշօք, թէ և ոչ զա-
500 մենեսեան, այլ զյոլովագոյն մասն աշխարհի, զի յա-
ղագս մեռելոտի գործոց՝ մեռեալ ունին և զհաւատն⁸⁹:
Եւ կամիմք որպէս զբժիշկ ուսուցանել ամենայն անձին՝
զմահաբեր ախտից իւրեանց զպատճառսն և զկենդա-
նարար հոգւոց զդեղսն, զոր թէ առեալ ըմպիցէք առանց
505 դժկամակ լինելոյ, և ի բաց մաքրիցէք յոգւոց ձերոց
զդառնութիւն մաղձիցն ապականութեան՝ խոստովա-
նութեամբ և ապաշխարութեամբ, արժանի լինիք ողոր-
մութեանն Աստուծոյ, և առ ի նմանէ խոստացելոց բա-
րութեանցն: Իսկ որոց ոչ թուին ախորժելի ասացեալքս
510 ի մէնջ, կամ՝ յաղագս ծուլութեան և մեղսասիրութեան,
կամ՝ վասն արհամարհելոյ զմեօք, առ այնպիսիսն՝
զմարգարէականն ասացուք, թէ որ «անօրինելոցն է՝
անօրինեսցի և որ արդարանալոցն է՝ արդարացի»^{*}:
Մեք, զոր հրամայեալն է մեզ՝ արասցուք, աղաղակե-
515 լով որպէս դէտ ի բարձր դիտանոցէ զպատուիրանս
Աստուծոյ ի լսելիս ձեր: Այսուհետեւ՝ առնելն և ոչ առ-
նելն ի կամս ազատութեան փրաքանչիւր անձին է:

Բայց մի ոք կարծիցէ զմէնջ, թէ իբրեւ առողջս
զմեզ համարելով յախտից մեղաց, ձեզ միայն զբժշկա-
520 կանս զայս մատուցանեմք դեղ՝ որպէս հիւանդացելոց
այլ ծանիցէ ամենայն ոք, զի մեք առաւել քան զամե-
նեսեան ունիմք պէտս հոգւոց բժշկութեան: Բայց որ-

470 B ասեն թէ

471 B շարեացն

477 CD չիք ի ծածուկ

489 B չիք ասի G մեռեալ է

491 B չիք վասն չիք տնտեսական CEGH բազում

* Եւ. Ի. Ա. 2:

494 B և փխ որպէս

502 BH ցուցանել

505 BH իւրոց

520 B չիք որպէս

պէս յիմար հիւանդի է զիւրն առողջութեան դեզ՝ զար
մատուցանէ նմա ախտացեալ ոմն բժիշկ ի բաց մեր-
525 ժել, տեսանելով զցաւս մարմնոյ նորա, նոյնպէս
իմաստնոյ է ոչ զբնութեան բժշկին ունել փոյթ, թէ
առողջ է և կամ հիւանդ, այլ զդեղին քննել զօգտակա-
րութիւն, եթէ առողջարար իցէ, եթէ՝ վնասակար:

Արդ և դուք մի վասն մեր անարժանութեան և ի
530 հոգևորսն պակասութեան զօգտակար դեղս հոգւոց,
զորս մատուցանեմք ձեզ, արհամարհիցէք և ոչ ընդու-
նիցիք յանձինս: Զոր աղաչեմք ընկալարուք սիրով և
յօժարութեամբ ոչ վասն մեր ինչ փառաց և պատուոյ,
զոր ոչ պահանջեմք յումեքէ, թէ և էաք արժանաւոր,
535 այլ վասն սիրոյն Քրիստոսի, որ կոչեաց զմեզ յիւր ար-
քայութիւնն և ի փառս, զի թէպէտ և մեք անարժան
եմք, այլ բանս վասն զի աստուածային է, արժանա-
ւոր է ընդունելութեան: Եւ ընդունելութիւնն ոչ այլ ինչ
եղիցի, այլ կատարումն գործոց:

540 Վասն որոյ, աղօթեսցուք ի վերայ միմեանց, մեք
յաղագս ձեր՝ որպէս զլուիս վասն անձին, մտադիւրու-
թեամբ ընդունել զսերմն աստուածային բանիս ի
սիրտս, և պտղաբերել Աստուծոյ՝ մի ի յերից պտղաբե-
րութեանց բարի և պարարտ երկրին: Եւ դուք վասն
545 մեր, ըստ որում անձն՝ վասն զլիսոյ՝ առողջանալ ի
հոգևոր հիւանդութեանց և զօրանալ ի տկարութենէ
զգայութեանցս: Որպէս զի, թէ գերան իցէ ի մեզ մե-
րումս տեսարանի կուրացուցիչ, նախ ի բաց մաքրել
զայն, զի և զայլոց շիւղս տեսանել և սրբել կարող լի-
550 նիցիմք: Բանալ և զխցեալ ունկն՝ աստուածայնոյ ձայ-

նին հնչման ճանապարհ առնելով, և զհոտոտելիս՝ ան-
մահութեան թափեցելոյ իւղոյ անուամբն անուշացու-
ցանել, և զճաշակելիս՝ կենացն հացի քաղցնուլ և ծա-
րաւել և յազիլ՝ անյագութեամբ արդարութեան և իմաս-
555 տութեան, և զլեզուս, որ ի փառս Աստուծոյ և ի շի-
նութիւն լսողաց բանից, լինել սպասաւոր՝ աղ լինելով
նեխելոց և լոյս խաւարելոց, ըստ հրամանի Տեառն՝
նախ՝ անձին, և ապա այլոց: Որով և զերկոսին դնեմք
առաջի լսողացդ զանազան կերպարանօք. պայծառա-
560 ցելոց ոգւով՝ զլուսափայլ բանից ճառագայթ. և մթա-
ցելոց կամ նեխելոց՝ զաղին օրինակի յանդիմանողա-
կան մորմոքումն, որով և սկսանիմք այժմ՝ առ որս
արժան է, նախակարգել զբանն:

526 B և իմաստնոց C ոչ ըստ

533 E չիք ինչ

534 B արժանակար

542 CDE բանին

545 G որպէս փխ ըստ որում

547 B ի մերումս

ԱՌ ԿՐՕՆԱԻՈՐՍ ԽԱՐԱՋՆԱԶԳԵԱՅՍ՝ ՈՐ Ի ՎԱՆՈՐԱՅՍ

Եւ արդ՝ առաջին ընդ գերաշխարհիկսդ վարուք և քաղաքավարութեամբ խօսեսցուք, առ կրօնաւորսդ՝ որք ի վանորայս և ի մենաստանս բնակիք, որք սիւնք էք աշխարհի և պարիսպ ընդդէմ թշնամւոյն՝ աղօթիւք ձեր և բարի վարուք. հրեշտակք ի մարմնի, և աստեղք լուսատուք յերկրի, յորոց ի բարի և ի լուսաւոր վարուց փառաւորի միշտ Հայր ձեր՝ որ յերկինս է, որք թէպէտ և խրատեալ էք յԱստուածաշունչ գրոց՝ միշտ ի լսելիս ձեր հնչելով, և շունիք ինչ պէտս կարեաց՝ մերոց դուզնաքեայ բանից, այլ որպէս ծառայք՝ որք զհասարակական կերակուր հրաման առնուն ի տէրանց բաշխել՝ ոչ միայն քաղցելոց, այլև յագեցելոցն շնորհեն: Նոյնպէս և մեք, զի ընդհանուր ծառայակցաց մերոց հրամայեցաք ի Տեառնէ տալ զբանին կերակուր, հասարակաբար պարտիմք մատակարարել փարթամաց գիտութեամբ և աղքատաց՝ ի գիտութենէ, զօրաւորաց՝ առաքինութեամբ և տկարագունիցն՝ յառաքինութենէ:

1 B չիֆ՝ փիս վասն վարդապետաց GEF չիֆ խարաղնազգես F չիֆ առ G չիֆ H առ կրօնաւորսն որ ի վանորայս են բնակեալ E ձեռագրում զլուսնիւրի հերթականութունը խախտված է և վանականներին ուղղված խրատներին փոխարեն բերված են քահանաներին ուղղվածները: Մնացած դեպքերում զլուսնիւրը ճշտորեն հաջորդում են միմյանց

5 B պարիսպ ամուր C լուսաւորք G չիֆ երկրի

10 կարից փիս պէտս կարեաց

13 B չիֆ ոչ միայն քաղցելոց այլև յագեցելոցն շնորհեն F բաշխեն փիս շնորհեն

Վասն որոյ՝ աղաչեմ զամենեւեան մի նուազութեամբ իւղոյ ողորմութեան և սրբութեան աղօտացուցանէք զլոյս հաւատոյ լապտերաց ձերոց, այլ անշիջանելի պահեցէք զճառագայթս աստուածութեան մըշտավառ առաքինութեամբ յանձինս ձեր:

Մի՛ վասն սիրոյ նիւթականիս ի հրոյ սիրոյն 25 Քրիստոսի, զոր արկ յերկիր և կամի զբորբոքելն վաղվաղակի, ցրտացուցանէք զոգիս:

Մի՛ տայք տեղի օտար հրոյ ցանկութեան ի սիրտս ձեր և այնու խնկարկել Աստուծոյ զաղօթս և զխորհուրդ աստուածայնոյ պատարագին, որպէս որդիքն 30 Ահարօնի՝ նաբատ և Աբիուդ, այլ նախ մաքրեսցի իւրաքանչիւր ոք խոստովանութեամբ յանմաքուր խորհրդոց և գործոց և պատարագ կենդանի զինքն մատուցէ կենդանւոյն Աստուծոյ՝ առաքինութեամբ և ապա ի մաքուրն մերձեսցի և սրբութեան սրբոցն սպասաւորեսցէ, զի մի, ըստ նմանութեան նոցա, տանջողական հրովն այրեսցի ներքին մարդն, աստ խղճիւ մտաց և անդ բոցովն անշիջանելեալ: Մի՛ լիցի ումեք ի ձէնջ յարձան աղի մածնուլ, որպէս կինն Ղովտայ, յաղագս յետս դառնալոյ յաշխարհական իրս՝ ի հեշտութիւնս 40 ախտից կամ ի ցանկութիւնս հիւթանիւթից:

Քանզի, զորօրինակ, նա յետ պատուհասին ոչ եղև համեմիչ կերակրոց իբրև զաղ, քանզի քար էր և ոչ ի շինուած ինչ պիտանացաւ եղաւ որպէս զքար, վասն զի աղ էր: Ըստ այսմ նմանութեան և ամենայն ոք, որ 45 ելանէ յաշխարհէ, որպէս Ղովտ ի Սողոմայ, և բարձրանայ ի կարգ կրօնաւորութեան, որ է հրեշտակական, որպէս նոքա ճանապարհորդեալք ընդ հրեշտակացն ի

25 C չիֆ արկ

27 B չիֆ տեղի

30 G չիֆ իւրաքանչիւր ոք

34 G սրբութեամբ

լերինն, և դառնայ անդրէն ի սէր աշխարհիս և յախտս
 50 թաւալի մեղաց, որպէս և կինն այն՝ զի դառնայր դի-
 մօք ի Սողոմ. ոչ Աստուծոյ է պիտանացու այնպիսին՝
 իբրև զկրօնաւոր, և ոչ աշխարհի օրինաց՝ որպէս զաշ-
 55 խարհական, այլ է անարգ և անպիտան, կոխան եղեալ
 ի մարդկանէ՝ որպէս զաղ անհամեալ. բայց ձեր, որ
 անփոփոխ էք յաստուածայինսդ, ամենայն ինչ ըստ
 60 առաքելոյն խրատու՝ բարեձևութեամբ և ըստ կարգի
 եղիցի: Որ և դարձեալ ասէ՝ «Իմաստութեամբ՝ գնասցիք
 առ արքայինսն, զնոյ առեալ զժամանակս»*. և թէ՝
 «Զվարս ձեր առաջի հեթանոսաց պարկեշտ ունիցիք»**:

Եւ արդ՝ մի ոք ի ձէնջ զվատթարս խոսելով լեզուաւ,
 60 կամ իրս ինչ անպատշաճ գործելով անձամբ առաջի
 արտաքնոցն՝ պատճառ լինիցի բանալոյ զանդուռն բե-
 րան նոցա ի հայհոյութիւն սուրբ հաւատոյս և կարգիս,
 որովք կրկին դատաստանս տալոց են այնպիսիքն առա-
 65 կամ գործեն. երկրորդ և մեծ՝ ընդ գայթակղութեան լի-
 նելոյն պատճառ:

Մի ոք զընկերակից կրօնաւորաց թողլով զկենակ-
 ցութիւն՝ առանձինն բնակիցէ, ոչ յաղագս ճգնողական
 վարուց՝ որպէս միայնակեացք, այլ վասն ազահութեան
 70 ախտի, զի զանձին իւրոյ աշխատութիւնն ոչ հասարա-
 կաց եկեղեցւոյն, այլ իւր միայնոյ ամբարիցէ, յորմէ
 վնասք բազում՝ հոգւոց, և ի միաբանութենէն՝ օգտու-

* Կողոս. Դ. 5:

** Ա. Պետ. Բ. 12:

48 G լեռնն

49 CF չի և

51 B իբրև զաշխարհական CDE որպէս փխ իբրև

53 B իբրև

64 G մեղացն

71 F միայն

թիւնք յոլովագոյնք, որպէս աստուածայնօս վարդապե-
 տացն ցուցանեն բանք, զի առ բազումս քան զերկիւղն
 75 Աստուծոյ առաւել զօրէ ընկերակցացն ամօթոյ երկիւղ,
 յետս դարձուցանելով զյոժարութիւն մտացն ի շար-
 ցանկութեանց մեղացն կատարմանէ: Եւ ևս՝ բազմա-
 պատիկք են շահիցն հոյլք՝ ի միասին եղբարցն բնա-
 կութենէ, զոր աւելորդ վարկանիմք գիտողացդ երկրոր-
 80 գել:

Են ոմանք դարձեալ յաշխարհասէր և ի մեղի կրօ-
 նաւորաց, զի ոչ միայն սրտիւք ըստ հնոյն Իսրայէլի
 դառնան յեգիպտական գործս խաւարինս, այլ և ան-
 ձամբ իսկ ընդ աշխարհական բնակեն ի գիւղս և ի քա-
 85 ղաքս, և ի բանից բերանոյ զարդութիւնս և ի գործս
 վատթարութեան, և յորովայնամոլութիւնս՝ անպատ-
 կառս և յարբեցութիւնս անառակս և յամենայն ան-
 կարգութեանց բերմունս՝ առաւելուն քան զնոսա:

Պարտ և արժան էր, զի թէ պատահէր կրօնաւոր-
 90 րաց ըստ հարկաւոր ինչ պատճառի բնակել յաշխարհի,
 իբրև զլուսատու լինել աստուածային և ուղիղ վարուքն
 ի մէջ նոցա՝ ի փառաց պատճառս անուանն Աստուծոյ
 և ոչ ի հայհոյութեան: Զայնպիսիսն մանաւանդ յորդո-
 րեմք ի նոյն, քան թէ արգելումք, զի օրինակաւ բա-
 95 րեաց՝ բազումք լինին բարիք, որպէս և ի նախանձուէ
 շարացն վարուք՝ շարք յոլովագոյնք:

Արդ՝ հրամանաւն Աստուծոյ և մեր, այս եղիցի
 կանոնական օրէնք ի վերայ այնպիսեացն, փոխել այ-
 սուհետե զբնակութիւնս իւրեանց ի վանս և զվարս իւ-
 100 րեանց ըստ ձևոյն և ըստ կարգին՝ յապաշխարութիւն և

73 G վարդապետութեանն

78 B միաբնութենէ փխ բնակութենէ

81 B չի դարձեալ

87 D չի և յարբեցութիւնս յանառակս

93 C չի ի հայհոյութեան

100 B չի ըստ

ի պարկեշտութիւն մինչև ի վախճան¹⁰⁰: Իսկ եթէ ոք ի նոցանէ ոչ լուիցէ աստուածային օրինացս՝ զոր գրեցաք, և ոչ ելցէ յաշխարհէ, այլ կացցէ յամառեալ մինչև ի մահ իւր՝ ի նոյն, անպարտ եմք մեք ի խղճէ կորստեան նորա, ինքն եղիցի արեան իւրոյ պարտական առաջի Աստուծոյ:

Այլ քահանայից պատուէր տամք, զի թէ մինչ յաշխարհի իցէ այնպիսին, և վախճան մարմնոյ ընդ հոգւոյն մեռելութեան հասանէ նմա, ո՛չ հաղորդութեան և ո՛չ օրինաւոր թաղման արժանի առնել զնա, մանաւանդ զայնոսիկ, որ միշտ յանդիմութեան լինիցին մինչ ի մահ: Իսկ եթէ ոք յայնպիսեացն մերձեղեալ ի մահ՝ զղջացի և հայցէ արտասուօք զհաղորդութիւն և զթաղումն, և խոստովանութեան նորա զիտողք վկայեսցեն, եթէ հաստատեալ էր ի միտս՝ ելանել յաշխարհէ, եթէ օրհաս մահուն ոչ էր կանխեալ, այնպիսոյն վասն ողորմութեանն Աստուծոյ տացի թօշակն վերջին, և օրինաւոր թաղումն՝ ոչ որպէս քահանայի, կամ կրօնաւորի, այլ իբրև զմիոյ աշխարհականաց:

Բայց մի ոք անընտրողաբար զամենայն, որ յաշխարհի մեռանիցին կրօնաւորք, հաւասար համարեսցի. զի են բազումք, որ հիւրութեամբ եկեալք յաշխարհ, պատահէ նոցա վախճան, և այլք, որ ծեր և տկար զուով մարմնով և վասն ոչ գտանելոյ խնամս ի վանորայս՝ բնակին յաշխարհի ուղիղ և ոչ բամբասելի վարուք, այսոքիկ և սոյնպիսիքս պատուով թաղեսցին, յորժամ հասանէ վախճան՝ որպէս զծառայս աստուծոյ:

101 C չիք ոք

104 DH ցմահ

105 EH պարտական

107 G չիք մինչ

113 D զհաղորդ

115 B վկայե

122 G ի յաշխարհ

Դարձեալ՝ զգուշացուցանեմք զճշմարտագունիցդ երամս՝ յաղագս նոր եղելոյ սովորութեանդ ի վանորայս ի մերում ժամանակի, այգեգործ իւրաքանչիւր ոք լինելով ի կրօնաւորաց, որպէս ի գեօղս, որ անվայելուչ է կրօնաւորական կարգի, և արտաքոյ առաջին սրբոց հարցն պատուիրանաց: Զի նոքա և զորս յաշխարհի ունէին ժառանգութիւնս և ստացուածս՝ թողին, և թողուլ օրինադրեցին, և զխաչ առաքինութեան բարձին և զկնի գնացին Քրիստոսի, որպէս և ինքն հրամայէր մեծատանն, թէ՝ «Երթ վաճառեա, զոր ինչ ունիս, և տուր աղքատաց, և դու առ զխաչ քո և եկ զկնի իմ, և ունիցիս գանձս բազումս յերկինս»*: Եւ դարձեալ թէ՝ «Որ կամիցի զկնի իմ գալ և ոչ ուրասցի զամենայն, զոր ունիցի յաշխարհի, և առցէ զխաչ իւր հանապազ, ոչ կարէ իմ աշակերտ լինել»*: Եւ այլ ևս՝ որ այսպիսիք են աւետարանական պատուիրանք աշակերտելոց անձանց, որ էք դուք: Յորոց բազումք են ի ժամանակիս կրօնաւորաց, որ յաշխարհի առանց ժառանգութեան էին և հարկատուք իշխանաց և աղքատք ի գոյից և կարօտք հարկաւորացն, և յորժամ զձե կրօնաւորութեան ընկալան՝ տեարք եղեն ի վանորայս բազում ժառանգութեան և փարթամացն ստացուածովք, և ոչ միայն հարկաւոր պիտոյիցն եղեն անկարօտ, այլ և աւելորդօքն լցան՝ և յաշխարհի հոգովք և երկօք տաժանեալք և աստ անհոգութեամբ և հեշտութեամբ ստուարացեալք: Եւ զիա՞րդ կարիցէ այնպիսին յաշակերտութեան լինել կարգի, և ասել ընդ Պետրոսի,

* Մարկ. Ժ. 21

** Ղուկ. ԺԴ. 26—27:

131 E վայելուչ չէ

141 B զամենայն ինչս G զամենայն ինչ

143 B չիք և

149 G բազում ստացուածքով

155 B որպէս փիւ ընդ

«Տէ՛ր, ահա մեք թողաք զամենայնս՝ և եկաք զկնի քո, արդ՝ զի՞նչ լինիցի մեզ»*: Յայտ է, զի ոչ եթող ինչ վասն Քրիստոսի, այլ մանաւանդ, զոր ոչ ունէր յաշխարհի, ստացաւ հակառակ Քրիստոսի:

- 160 Եւ արդ, քանզի աստուածային պատուիրանք ըստ զօրութեան ընդունողացն եղան յիւրաքանչիւր ժամանակի՝ տկարագունիցն թեթեւագոյնք, զի տանել կարիցեն, և զօրաւորացն՝ ծանուք, զի յօժարութեամբ բառնան: Ըստ այսմ օրինակի և մեք, վասն զի տեսանեմք
- 165 զբազումս ցամաքեալս յաստուածային սիրոյն, և ոչ մի քան զմի նախանձու լարեաց շարժեալք՝ ի բարձրագոյն առաքինութիւնս ձեռնարկելով, որպէս առաջին հարքն, այլ մերոյս նախանձ ի հակառակսն վերաբերի նոցա, այսինքն թէ՛ ո՞վ քան զընկերս յընդարձակագոյն տեղ-
- 170 տոջ և ի պարարտ երկրի տնկիցէ այգի, և թէ՛ զիա՞րդ սնուցանիցէ իմաստութեամբ զնորագոյն տունկսն: Եւ փոխանակ զարուեստս առաքինութեան ուսանելոյ ի միմեանց, յայգեգործութեան հնարս վարժին անհմուտք ի հմտագունիցն: Արժան է, ասեն, այսքան և այսպիսի
- 175 օրինակաւ վաստակել եղամբք և բրել ձեռամբ, փայտատօք և բահիւք, և հակառակ տնկոցն՝ զարմատս և զբոյսս արմատաքի խլել, զոր պարտ էր նախ զբարեաց հակառակ բոյսն, որ ի վարս մեր և ի բարս, ի բաց հանել ի մէնջ և ապա արտաքնոցն ունել փոյթ:
- 180 Այլ և հատանելոյն օրինակ զանազանեալ է իւրաքանչիւր տնկոցն սեռից առ իմաստունսն յայնոսիկ, զի զոմանս հոսպ յարմատսն և զայլսն ի բացեայ հատանեն,

* Մատթ. ԺԹ. 27:

- 156 G զհետ փխ զկնի
160 B վասն զի
170 C տգնիցի G չիք թէ
172 G ուսուցանելոյ
180 C յայտնելոյն

- յոմանս՝ սակաւ զուռսն, և ի կէսս՝ յոլովագոյնս թողուն, և այս ամենայն՝ որպէս զի յաճախագոյնս պըտղաբերեսցեն և յոլովս զգինւոյն չափոյ աճեցուցեն զթիւս: Թողից ասել զպատուաստելոյն հնարս, մի քան զմի առաւելեալ ի հանճար և զգործելոյն եռանդն ջերմութեան, զի ոչ զտիւն ոմանք բաւական համարին ժամանակ գործելոյ, այլ և զգիշերն ևս խառնեն ընդ տունջեանն: Զոր արժան էր յայգի պատուիրանացն Աստուծոյ զայնքան ունել փոյթ և յօժարութիւն գործոյ, յորում հրաւիրեցաք ի քարոզչացն, և մտաք ի գործ հաւատովք և կրօնիւք ընդ դահեկանին վարձու մեզ լսատուծոյ, յերեկոյանալ կենցաղոյս ժամանակի նման լինելով նմա, ըստ խոստացելոյ:

- Դարձեալ՝ յորժամ պատահին միմեանց տեարք այգեաց, կրօնաւորք յայլ և յայլ տեղեաց, յետ ողջունին ոչ զողջութենէ հոգւոց հարցանեն և զհիւանդութեանց ախտից, և ոչ զպատերազմաց դիւաց և զխաղաղութեանց, և ոչ թէ՛ զիա՞րդ ստասցուք շնորհս արտասուաց՝ ի ժամ աղօթելոյն, այլ թէ՛ յայսմ ամի, ո՞վ եղբայր, զիա՞րդ է պտղաբերութիւն քոյին տնկոցն, առաւել է՞թե՞ նուազ: Եւ նա թախծեալ սրտիւ պատասխանէ՝ զինչ ասացից, ասէ, զաղէտսն, որ պատահեցան, զի ոմանք ի ճճեաց վնասեցան, և յոմանց ծաղիկքն թօթափեցան, և այլքն արեակէզ եղեալ՝ ողկուղաց չորացան, և կէսք՝ նեխութեամբ ապականեցան. և թէ զի՞նչ արարից՝ անգիտանամ զելս վտանգիս եղելոյ: Եւ ընկերն թելադիր եղեալ նմին՝ խրատ տայ, զոմանս պատուաստել ի տնկոցն, որք պտղակորոյսք լինին, և զայլսն զանազան փորձեալ հնարիւք՝ բժշկել ի պատահելոց կրիցն:

- 204 B չիք ասէ
206 B Թափեցան BG կէս ողկուղացն
207 B չիք նեխութեամբ ապականեցան B չիք և կեսք
211 G փորձելով

215 Եւ քանզի՝ ի նիւթականացս ցանկութիւն զբազումս
 ի կրօնաւորաց ժամանակիս տեսանեմք ըմբռնեալս,
 որք զթեթեւանալն յայսպիսի ծանրութեան հոգոց՝
 դժուարինս վարկանին, և գնալ զհետ խրատուն Քրիս-
 տոսի, որ հրամայէ՝ ո՛չ հոգովք պաշարել զանձն յա-
 ղագս հարկաւորացն կերակրոց և զգեստուց, թող թէ՛
 վասն աւելորդացն: Վասն այնորիկ և մեք ոչ դնեմք
 220 օրէնս՝ այսպիսի կրօնաւորաց ամենեկին ի բաց կալ ի
 տնկազորութենէ և յամենայն գոյից ստանալոյ, որ-
 պէս վայել է աշակերտաց Քրիստոսի, զի մի ի լսելն
 դարձուցեն զդէմսն յարեմուտս և խոժոռեալ ընդ լուր
 խրատական մեր բանի՝ ի բաց գնասցեն, որպէս և մե-
 225 ծատոսնն այն, այլ զերկրորդն գտեալ, զոր յայսոսիկ
 հաճոյս իմանամք կամացն Աստուծոյ, և զայն դիցուք
 ձեզ օրէնս: Եւ դուք թէ և ընդ առաջինն՝ դժուարանայք
 զամենայնն տալ Աստուծոյ և մերկանալ աշխարհի՝
 կամաւ, նախ քան զմերկ դնիլն ի գերեզմանի ակամայ,
 230 զերկրորդ օրինադրութիւնս ընկալարուք ախորժելի
 կամօք, զոր թէ յօժարական սրտիւ առնիցէք, հաւա-
 տամք ողորմութեանն Աստուծոյ, զի որպէս զառաջինն
 ընկալցի, և ի ձեռն երկրորդիս կատարման՝ առաջինն
 առաջնորդեսցէ ձեզ վերանալ յօժարութեամբ և ոչ բռն-
 235 նութեամբ. և այս է՝ զոր ասելոցս եմք:

Յամենայնէ, զոր ստանայք՝ եթէ տունկս և եթէ այլ
 ինչ, զախտ ազահութեան ի բաց մերժեցէք ի նոցանէ,
 որպէս զբոյս վնասակար ի բարի սերմանց, և զաշխա-
 տութիւն ձեր, որ ի նոսա, մի վասն յոլովելոյ յինչսն
 240 առնիցէք, այլ վասն կամացն Աստուծոյ և յերկինս
 զանձեւոյ զերկրաւորս, և ի մարմնոցդ աշխատութենէ՝
 հոգւոցդ ամբարել զանձ:

215 C չիք յայսպիսի

237 B չիք զախտ

239 G չիք-որ

Եւ զոր ասեմքս՝ այսպէս եղիցի, որով լինիցին
 ստացուածք ձեր ի հաճոյս Աստուծոյ:

245 Ի պտղոցն ժամանակի՝ զպտղաբերացն ձերոց մա-
 սքն տուք Աստուծոյ ի ձեռս աղքատաց և կարօտելոց,
 և մի դատարկ և ունայն զխնդրողսն պտղոյն դարձու-
 ցանիցէք, զի մի զձեզ Աստուած ի յիւր տնկեալ դրախ-
 տէն ունայն դարձուցէ:

250 Եւ եթէ տայցէք, մի խոժոռ դիմօք և զայրացեալ
 սրտիւ և դժկամակ բանիւք՝ իբրեւ զզոհն Կայենի, որ
 ոչ է հաճոյ աստուծոյ, այլ և պատճառ զայրացման,
 այլ զուարթառատ կամօք, որպէս սիրէ և խնդրէ Աս-
 տուած:

255 Եւ ի գինւոյն ժամանակի՝ ի գինւոյ անտի մասնա-
 ւորեցէք զբաժինն Աստուծոյ: Եւ յորժամ առաւելուցու-
 քան զպէտս ձեր, և հարկ լինի վաճառել, ի գնոց անտի
 արծաթոյ առաւել պտղաբերեցէք Քրիստոսի՝ տալով
 տառապելոց և գերելոց, և մի ամբարիցէք յերկրի և
 260 յուսայք յետ մահու այլոց ձեռամբ զձերն տալ Աստու-
 ծոյ վասն ձեր, զի փոքր է յոյսն այն, շասեմ թէ՛ ամե-
 նեկին ընդունայն. և երկրորդ բարի, և ոչ առաջին. ի
 յայլոց ձեռն յուսալ առատագոյն լինել յինչս իւր և
 զիւրն կարկամեցուցանել, մինչ իշխան է գոյիցն և տէր:

265 Եւ երկբայելի է այր այնպիսի գտանել, որ երկիւղին
 Աստուծոյ մատակարարիցէ զինչսն, ըստ հրամանի
 գնացելոյն: Զի բազմաց աներկիւղից պատճառ կորս-
 տեանն լինի հոգւոյ ստացուածք մեռելոցն, յորժամ
 ժառանգէ անառակ և անկարգ գնացիւք վատնելով զա-
 270 մենայնն, որ վնասու պատճառ, փոխանակ փրկու-
 թեան, լինիցին ինչքն այն ստացողին իւրում:

246 E չիք աստուծոյ ի ձեռս

247 C Ի փի մի CE զխնդրողսն մի դարձուցանէք

251—257 CE չիք որ ոչ է... զայրացման

255—261 C չիք ի գինւոյն... յորժամ

271 G չիք իւրում

Դարձեալ, զի թէ և երկիւղած որ հանդիպիցի և զամենայն գոյս մեռելոյն ըստ կամայն Աստուծոյ տնօրինէ՝ վասն հոգւոյ նորա թողութեան մեղաց, նուազ է 275 ի բարեաց և ոչ կատարեալ բարի: Եւ զի այս ճշմարիտ է, ի բանից իմաստնոյն ուսանիմք այն, զի ասէ, թէ՝ «Որ ողորմի աղքատին, փոխ տայ Աստուծոյ»*: Եւ զի տէ զայս ամենայն որ, զի զվճար փոխոյն ոչ օտարի ուրուք, այլ փոխատուին տայ փոխառուն:

280 Վասն որոյ աղաչեմ, մի յայլ որ վստահանայք, այլ դուք տուք զփոխն՝ ձեռամբ ձերով ի ձեռս Աստուծոյ, զի թէ զձեզ ճանաչիցէ փոխատուս՝ խնդրող փոխոյն Աստուած յաւուր պայմանի հատուցման իւրոյ, զոր եղ, ի ձեռս տայցէ զվճար փոխոյն:

285 Իսկ եթէ ձերոց գոյիցն այլ որ լինիցի տուող փոխոյ, նոյն ընկալցի և զփոխարէնսն յԱստուծոյ, և ձեզ մասն ինչ թերեւ հատուցի ողորմութեան՝ միջնորդութեամբ տուողին զձերն:

Այլ և տէրունական հրամանն՝ զոր ի հրապարակախօս ատենի անդ ասելոց է առ աջակողմեանսն, զնոյն նշանակէ, քանզի ոչ ասէ թէ՝ քաղցեալ, և այլք վասն ձեր ետուն ինձ ուտել, կամ թէ՝ «Մերկ էի, և այլք վասն ձեր զգեցուցին զիս. այլ թէ՝ դուք ետուք ինձ ուտել, և դուք զգեցուցէք զիս»**:

295 Եւ արդ՝ թէպէտ և առաջին կամք Քրիստոսի և հրամանք այն է, զի ոչ բնաւ ստանայցէ կրօնաւորն ստացուածս, որպէս վերագոյն ասացաք, զի մի յաղագրս նիւթականիս հոգալոյ՝ յաստուածային առաքինութեանց աննիւթական հոգոցն խափանեացի և բազում

* Առակ. Ծթ. 17

** Մատթ. Իե. 35

276 CBE չիք այն

286 նոյնպէս և փխ նոյն

292 DGH չիք թէ

300 վնասուց՝ հոգոց և ծանրութեանց զանձն ի ներքոյ արկանիցէ, այլ ունել ի միաբանական կենացն կերակուր և հանդերձ ըստ հրամանին առաքելոյ, և այնու շատանալ: Բայց, վասն զի այս ոչ ամենեցուն է, այլ որք վասն սիրոյն Աստուծոյ ատեցին զաշխարհ և ելին յաշխարհէ, և ոչ յաղագս այլ ինչ պատճառի:

305 Վասն որոյ և մեր՝ այնոցիկ կրօնաւորաց, որք երկակենցաղ կենդանեաց նմանեալք են, զի են ցամաքայինք վասն ձեռն և են ծովայինք՝ յաղագս ի ծովու աշխարհիս զբաղանաց, զաշխարհայնոցն դիցուք օրէնս, և ոչ զգերաշխարհիցն, զի մեծ է աղքատանալն վասն Քրիստոսի, քան ստանալ ինչս և տալ աղքատաց յաղագս հրամանին Քրիստոսի. որքան մեծ է Քրիստոս քան զայն, որ ողորմի աղքատին՝ ի դէմս Քրիստոսի:

315 Քանզի կամաւոր աղքատն, որ յաղագս Աստուծոյ նմանող Քրիստոսի է, վասն մեր աղքատացաւ, ասացաւ ի զիրս՝ իսկ ողորմածն աղքատին՝ բարեկամ Քրիստոսի կոչի, այլ ոչ նոյն ինքն Քրիստոս:

Եւ արդ, զի բոլորովին լինել Քրիստոս՝ մերկանալովն կամաւորութեամբ զամենայն ինչ վասն Քրիստոսի դժուարին է ամենեցուն, ոչ ասեմ թէ անհնարին, զի որք կամին կարօղ են, զոր յայտ առնէ բազմացն կատարումն յամենայն ժամանակի: Դուք այսուհետեւ, որ ստացեալ էք ինչս, զբարեկամացն Քրիստոսի ընկալարուք զաստիճան՝ ողորմելովն աղքատաց, որպէս և ինքն իսկ հրամայեաց տէրն, թէ՝ «Տուք ողորմութիւն, և ամենայն ինչ ձեր սուրբ է»*, այսինքն թէ՝ յորժամ ի ձերոց ստացեալ գոյիցն տայցէք մասն ողորմութեան աղքատաց՝ յօժարական և առատամիտ կամօք, մնա-

* Ղուկ. ԺԱ. 41

300 B հոգոց փխ վնասուց հոգոց CDEF չիք հոգոց

305 G վասն փխ յաղագս

316 CDE չիք է

324 C ստեալ փխ ստացեալ

330 ցեալն ամենայն սրբին և անվնաս լինին ձեռք: Եւ ոչ դատիք իբրև զազահս յաղագս ստանալոյն, այլ ողորմութեան արժանաւորիք յԱստուծոյ որպէս զողորմածս ըստ ասելոյն Տեառն մերոյ՝ երանի ողորմածոց, զի նոքա ողորմութիւն գտցեն:

335 Նաև զայս ևս ասեմք, թէ օրէնք, որ եղան կրօնաւորաց անինչս և անստացուածս լինել, թէպէտ և յաղագս անզբաղ լինելոյ է յաշխարհական իրաց, և միայն հոգևորացն պարապել, այլ կատարեալ պատճառն՝ յաղագս կարօտ լինելոյ կրօնաւորին, ոչ միայն յաւելորդացն կերակրոց և ըմպելեաց և զգեստուց, այլ և ի հարկաւորացն ևս, որպէս զի՝ կարօղ լինիցի պատե-

340 րագմի ցանկութեան, որ զինուորին ընդդէմ մաքուր կուսութեան, յաղթող լինել. զի որք անխտիր տան զանձինս որկորստութեան և արբեցութեան, թէև դեք

345 պտուկութեան գրգռիչս ոչ ունէին ախտից, բաւական է բոցոյ ցանկութեան՝ զառաւելութիւն նիւթոյ որովայնամոլութեամբն տալ, ձգել զնոսա ի կատարումն մեղաց:

Վասն որոյ աղաչեմ, զի թէպէտ և յոլովս ունիցիք զնիւթ կերակրոյ և ըմպելոյ առ ձեռն և առտնին, այլ յոգիս ձեր խնայելով մի ազահութեամբ և որկորստութեամբ յայնոսիկ վարիցիք, այլ պարկեշտութեամբ և օրինաւոր, ըստ կարգի կրօնաւորաց: Եւ զոր ի ձէնջ պակասեցուցանէք վասն պատուիրանին Աստուծոյ՝ ի սէր կարօտեալ և չբաւոր եղբարց և ծերագունից և տկարաց, զայնոսիկ ի կիր արկանիցէք, յորոց կրկին ամբարէք ի յոգիս ձեր զբարին՝ զպարկեշտութիւն անձանց ձերոց և զսիրով ողորմութիւն կարօտելոց:

355

331 F ստացուածոյն

337 BF լինելոյն փխ լինելոյ է G չիք յաղագս

345 B ունին

346 D չիք բոցոյ

349 B ըմպելեաց F չիք ըմպելոյ

354 B կարօտ, ծերունեաց փխ ծերագունից

Մի՛ ռք գտցի ի միջի ձերում, որ զձև կրօնաւորութեան զգեցեալ է և յառաւելութիւն զինւոյ տուեալ զանձն իւր՝ զբամբասանս արբեցողաց ընկալցի ի կարգըն սուրբ, զի միոյն անկարգութեամբ՝ ամենայն կարգակիցք նորա անգոսնեացին յաշխարհականաց և յայլազգեաց: Եւ թէև այլով ամենայնիւ հնար էր անբամբասելի լինել այնպիսւոյն, արբեցութեամբն արտաքսելցէ յարքայութենէն՝ ըստ բանին առաքելոյ, քանզի ասէ՝ «Մի՛ խաբիք, ո՛չ սպանօղ, ո՛չ շնացօղք, ո՛չ արուագէտք, ո՛չ արբեցօղք» և զայլն, որ ըստ կարգի թուէ, «Ոչ ժառանգեսցեն զարքայութիւն Քրիստոսի և Աստուծոյ»*:

370 Զի, որք օրինակ լինել բարեաց պարտական են ամենայն տեսողաց, և նոքա զայն ինչ գործեն, զոր արգելուն զիրք սուրբք ի յաշխարհականաց, զի՞նչ յոյս աշխարհականին կայցէ, և կամ՝ ո՞վ համարձակեսցէ առ նոսա յաղագս վատթար ինչ գործոց յանդիմանու-

375 թեան ինչ խօսել բան, որք և ընդդիմաբանեն զկարգաւորաց ոմանց զանազան անկարգութիւնս: Ոչ զամենեցուն ասեմք, զի բազումք ի ձէնջ և ոչ հացիւ և ջրով յապին վասն սիրոյն Աստուծոյ, թող թէ՛ աւելորդ կերակրովք և զինեալ:

380 Այլ յաղագս անխրատիցն և ծուլից, զորս և դուք, որ կատարեալք էք, խրատեցէք զնոսա, որ ստահական գնայցեն, զի ուղղեսցին: Իսկ որք յամառեալք, ի նոյն բերին հանապազ ի լոյծ և ի մեղկ կեանս, յետ բազում անգամ խրատելոյն և ոչ անսալոյն՝ ի բաց հատէք

* Ա. Կորնթ. 2. 9

359 B որ և

361 B չիք զի միոյն անկարգութեամբ

374 B չիք վատթար, յանդիմանութեան խօսել

378 B Քրիստոսի փխ աստուծոյ

381 B չիք որ ստահական գնայցեն

383 B ծոյլ փխ լոյծ

384 B բացէ ի բաց

385 զանբժշկելի անդամսն ի մարմնոյ եկեղեցւոյ, զի մի՝
փոքր մի խմորն զամենայն զանգուածն ապականիցէ,
չարն՝ չարեաց լինելով օրինակ:

Իսկ եթէ ոք յեղբարցն ջատագով է այնպիսումն
վասն մարմնաւոր ընտանութեան կամ սիրելութեան,
390 որպէս զի ախտացեալ անդամն ի կարգ առողջիցն պա-
հեսցի՝ լրբաբար գործելով զանպատշաճսն, և մերձա-
կայիցն պատճառ լինելով հիւանդութեան՝ զիւրն հոգւոյ
ախտ ի նոսա փոփոխելով, որպէս զբոր կորստեան հոգ-
ւոյ նորին և այլոցն՝ որ նովաւ, օգնականն նորա տացէ
395 պատասխանի առաջի Քրիստոսի, եթէ առաջնորդն իցէ
և թէ այլ ոք յընկերակցացն: Զի թէ Տէրն զաջ ակնն
հրամայէ խլել, և զձեռն աջոյ և զոտն հատանել, զի՞նչ
լինիցին, որք զգայթակղեցուցիչսն առ գայթակղեալսն
պնդեալ պահեն՝ ի վնաս երկաքանչիւրոցն ոգւոց, հի-
400 ւանդացն՝ աներկիւղ գործելով զվատթարս, և առողջի-
ցըն՝ գայթակղելովն և բամբասելով:

Իսկ եթէ յետ ի բաց գնալոյն և զղջացեալ դարձցի
յուզղութիւն այնպիսին շնորհօքն Աստուծոյ և ողջացի
ապաշխարութեամբ՝ ճշմարտութեամբ և ոչ կեղծաւո-
405 րութեամբ, ընկալցի վերստին յառողջ անդամոցն Քրիս-
տոսի միաւորութիւնն:

Դարձեալ և զայս պատուիրեմք. զի թէ հնար է փո-
փոխել ձեզ ի փոփոխական բարուց՝ վանաց ի վանս
շրջելով, զի վասն դոյզն պատճառի թողուլ զառաջնոր-
410 դըն իւր և զկենակից եղբարսն, անհաստատութեան
բարուց է նշանակ: Վասն զի բաց ի հոգւոց վնասուէ,

- 386 B փոքր խմորն
397 B զոտն աջո G զձեռն և զոտսն
398 F չիք առ գայթակղեալսն
402 F ողջացեալ H ի յուզղութիւն
403 B զղջացի փխ ողջացի
407 B իցէ փխ է
410 B անհաստատագորչն
411 C վնասութեան

որ հրամայեալ է ի գիրս, թողուլ և գնալ յաղագս մարմ-
նաւոր ինչ պատճառի, ոչ թողացուցանեն զփոփոխումն
ի տեղւոջէն: Եւ յայսմ պատճառէ յազգի մերոյ կրօնա-
415 ւորաց զբազումս տեսանեմք անհրահանգս և անխրատս
և անհնազանդս աւագագունից. և գրեթե զքովանդակն,
բաց ի սակաւուց: Զի յորժամ յանպատշաճսն, կամ ի
գործս, կամ ի խօսս, որ անվայելուչ է կրօնաւորաց,
տեսանիցեն զոք եղեալ՝ առաջնորդն կամ վարդապետն
420 կամ ոք ի ծերագունիցն, և յանդիմանող բանի սաս-
տիցէ, վաղվաղակի գիշերագնաց եղեալ իբրեւ ծառայ
փախուցեալ ի տեառնէ, փախչի զայրացեալ սրտիւ
յաստուածային խրատտուէ անտի:

Եւ զի առաջնորդն երկնչի մի գուցէ ի գնալ եղ-
425 բարց յաղագս այսպիսի պատճառի՝ գործոյ եկեղեցւոյն
պակասումն լինիցի, ներօղ լինի ամենայն ստահակ
եղբօր, կալ մնալ անբժշկելի ի բարս և ի գործս ստա-
հակութեան. և այսու աղագաւ՝ անխրատս և անհրա-
հանգս մնան այնպիսիքն մինչ ի վախճան:

Նաև՝ ևս ծանրագոյն յիմարութեան բանք, զոր
պատասխանեն նոքա խրատտուաց իւրեանց մի լինել
հետաշրջողս, ասեն՝ Աստուած ազատ արար զմեզ և
ինքնիշխանս, զիա՞րդ զազատութիւնս մեր ի ծառայու-
թիւն դիցուք մարդկան: Եւ երանի թէ զազատութիւնն,
435 զոր ետ Աստուած բնութեանս, բարուք ի կիր արկա-
նէին, այսինքն՝ ի յախտից լինել ազատս:

Վատթար ծառայութիւն և վնասարար՝ մեղաց ծա-
ռայութիւն է, որպէս ասաց Քրիստոս՝ թէ «Որ առնէ

- 419 B չիք կամ ի խօսս
423 CF խրատէ
426 B ներումն
430 B և փխ ևս
432 BH շատաշրջողս
433 CD չիք մեր

զմեղս, ծառայ է մեղաց»*: Իսկ Աստուծոյ ծառայու-
 440 թիւնն և վասն Աստուծոյ՝ եկեղեցւոյն, և վասն եկեղեց-
 ւոյն՝ առաջնորդին, արդարութիւնն է և ոչ մեղք. զոր և
 առաքեալն օրինադրէ թէ՝ «Ծառայեցէք միմեանց եր-
 կիւղիւն Քրիստոսի»**. և ինքն Քրիստոս հրամայէ թէ՝
 «Որ կամիցի մեծ լինել, եղիցի ամենեցուն ծառայ»***.
 445 գրէ և սուրբն Բարսեղ ի կրօնաւորաց սահմանն, թէ՝
 «Ամենայն ժողովաւութիւն և առաքինութիւն այնմ, որ
 զհնազանդութիւն առաջնորդին ոչ ունիցի, անօգուտք
 են և յոչ ինչ պէտք համարեալ»:

Մի որ յեղբարց տրտնջող լինիցի զառաջնորդէ
 450 իւրմէ յինչ և իցէ պատճառս տրտնջման, թէ և արդար
 գտանիցի ի տրտնջելն, զի մի զվարձսն, որ յԱստուծոյ,
 կորուսանիցէ, և ընդ այգւոյն մշակացն առաջնոց դա-
 տեսցի, վասն տրտնջելոյն զտեսանէն անիրաւաբար:
 Զի թէ մարմնաւոր ծառայից հրամայէ առաքեալն՝ հնա-
 455 զանդ լինել ըստ մարմնոյ տերանց, ոչ առականէ ծա-
 ռայելով, այլ միամտութեամբ սրտիւ որպէս Աստուծոյ,
 «զի ի Տեսանէ, ասէ, ընդունիցիք զվարձսն»****. քանի՞
 ևս պահանջէ Աստուած ի հոգեւորացդ, առաւել քան
 զնոցայն ցուցանել հնազանդութիւն և համբերութիւն
 460 և միամտութիւն՝ եկեղեցւոյ հոգեւոր առաջնորդաց: Զի
 ոչ միայն ընդ պահոցն և աղօթից և որ նման սոցին
 մասանց առաքինութեանց տայ Աստուած զվարձս վաս-
 տակոց՝ գործողաց ի յայգի պատուիրանի նորա, այլ

* Յովհ. Ը. 34

** Եփես. Ե. 21

*** Մատթ. ԻԳ. 11

**** Կողոս. Գ. 22—24

443 EF աստուծոյ փխ Քրիստոսի

453 G զտանուտեսանէն փխ զտեսանէն

457 C քանզի փխ քանի

առաւել ընդ հաւատարիմ լինելն եկեղեցւոյ՝ ի գործս և
 465 յաշխատութիւնս և յամենայն իրս:

Իսկ զգողսն և զկծծիսն և զհատուսն, քան զարտա-
 քինսն ի սոյն յանցանս գտեալս, առաւելապէս դատի
 Աստուած, որպէս զգիտող կամաց տեսուն ծառայ, քան
 զայն՝ որ ոչն գիտէ: Զի, զորօրինակ, զսուրբ կերակուրս
 470 և զըմպելիս՝ պիղծ կայտառք անկեալք ի նոսա և հեղ-
 ձեալք ապականեն, սոյնպէս և յարդար վաստակս, յոր-
 ժամ ձեռն գողոց մերձենան ի կծծութիւն, ինքեանց
 բարեգործութիւնն հեղձնուն ի հոգիս իւրեանց՝ որպէս
 զմկունս, և զմնացեալ ստացուածսն պղծեն անիրաւու-
 475 թեամբն: Յորմէ զգուշանալ աղաչեմ և սուրբ պահել
 զձեռս ի վնասակար և յանիծաբեր անձին ախտիցս,
 քանզի անէծք ցաւագինք վասն այլ մեղաց ոչ ևս շար-
 ժին ի մէջ եկեղեցւոյ, քան յաղագս գողութեան:

Եւ մի որ փոքր համարեսցի զսա ի կարգ մեղաց,
 480 զի ի քարեղէն տախտակսն ի գրեալ օրէնսն մատամբն
 Աստուծոյ՝ երրորդն է սա կարգեալ, յետ սպանութեանն
 և շնութեանն: Եւ մի որ կարծիցէ, թէ մեծագոյն իրաց
 յափշտակութիւնն է ի գողութեան համարի, և փոքրն
 ոչ. ծանիցէ այնպիսին, զի թէպէտ և ի տուգանսն զա-
 485 նազանութիւն է, քանզի չորեքպատիկ հատուցանել՝
 յօրէնսն հրամայեցաւ զգողութեան վճարումն, և տասն
 դահեկանի չափոյն՝ չորեքպատիկն, կամ հարիւրին կամ
 հազարին՝ առաւել է քան զմիոյն կամ զերկուցն: Սա-
 կայն, անունն մի և նոյն է մեծին և փոքուն՝ բազմին
 490 և սակաւուն, զի ոչ թէ որ զմեծագոյն իրս կամ զքա-
 զումս գողանայ՝ նա միայն կոչի գող, և որ զփոքունս
 և զսակաւս՝ յայլ ինչ անուն վերաճայնի, այլ՝ հաճա-
 նունաբար ի վերայ ամենայն գողոց է գողութեան ա-

466 B չիք քան

480 B քանզի փխ զի

486 G համարեցաւ փխ հրամայեցաւ

նուն և պատիժ, որ զբազումսն գողանայ և որ զսա-
495 կաւսն:

Եւ սահման, որ ընդ գողութեան անուամբ և բամ-
բասանօք արկանէ՝ զմարդ՝ այսչափ է, ամենայն ոք,
որ զձեռս իւր ձգէ յառնուլ զինչ և քիչ իրս և աշօքն
այսր և անդր նայեսցի, զի մի տեսցէ կամ տէր գոյին
500 և ըմբռնեսցէ զնա, կամ օտար ոք՝ և հայհոյեսցէ, գող
է այնպիսին, և գողութիւն է զոր առնուն:

Եւ մի ոք ինքն ինքեան իրաւունս առնիցէ, կամ
աշխատութեան իւրոյ վարձ՝ զգողացեալն ասելով, և
կամ այլ ինչ ցուրտ պատճառս յօդելով, անպատիժ հա-
505 մարի լինել զինքն ի դատաստանէն Աստուծոյ. ի նախ-
նի եղեալ օրինակէն զգաստացի այնպիսին. Անանիայ
և Սափիրայ՝ միթէ անձի՞ն աշխատութիւն էր գողա-
ցեալն յիրաց այլոց՝ որպէս և քոյդ. ո՛չ, այլ ի սեպհա-
կան իւրեանց գեղջն զնոց և ի հայրենի ժառանգութենէ,
510 զոր վաճառեալ արժաթոյ և սակաւ ինչ խորեալ յա-
ղագս առանձնական իւրեանց պիտոյից, և զբազումսն
առ ոտսն եղեալ Պետրոսի. տե՛ս զիա՞րդ մահու եղեն
պարտականք ի վիմին հաւատոյ արդար իրաւանցն
պատուհասեալք. ո՛չ վասն արժաթոյն ինչ կարեաց,
515 զորմէ ոչ ինչ փոյթ էր Պետրոսի, այլ վասն ստու-
թեանն, որպէս և ասէր՝ «Ոչ ստեցեր դու մարդոյ, այլ՝
Աստուծոյ»*:

Իսկ առ մերովքս տեսանեմք ոչ միայն գողութիւն,
այլև ստութիւն վասն գողութեանն, ոչ լոկ բանիւ, այլև
520 մեծամեծ երդմամբ ուրացութիւն, որոյ մեղաց չիք թո-
ղութիւն. զի և ոչ զղջումն՝ խոստովանութիւն ադ այն,
յորմէ գողացան, զի թողութեան իշխանութիւն գո-

ղոյն՝ յաղագս գողացելոյ իրին, որ տէրն է գողացեալ
գոյին՝ ունի, և ոչ օտար ոք խոստովանահայր: Վաս-
525 նորոյ, զի ոչ խոստովանի նմա և ոչ հատուցանէ, զոր
գողացան ի նմանէ և զրկեաց, ոչ ասեմ շորեքիին,
ըստ մաքսաւորին Զաքէի, այլև ոչ զոր էառն, ոչ ըն-
դունի թողութիւն յաւիտեան:

Են դարձեալ ոմանք ի պակասամիտ կրօնաւորաց,
530 որք թէպէտ և ոչ վարտաքին իրս, այլ զանձին իւրեանց
զօրութիւն և զյաջողութիւն գողանան յեկեղեցոյն, ի
յիւրեանց առանձնական գործս արի և արթուն լինելով,
և ի հասարակացն՝ հեղզ և պղերգ, ոչ անպատիժս ի
դատաստանէ Աստուծոյ մնան այնպիսիքն ընդ թերա-
535 հաւատութեանն՝ առաւել քան ընդ պղերգութեանն, զի
ոչ հաւատան զաշխատութեանն վարձ ի Տեառնէ ըն-
դունել, այլ զմարդկայինն միայն համարին հատուցու-
մըն, որոց յորժամ ըստ կամաց զպէտսն տայ առաջ-
նորդն՝ արիանան ի վաստակսն, իսկ յորժամ փոքր մի
540 նուաղանալ հանդիպի ընդ հեղգութեան գործոյն զտըր-
տունջն ևս յաւելուն:

Ընդ այսոսիկ՝ որ գործոց գրեցան պատուիրանք
յԱստուածաշունչ գրոց, և շրթանց և լեզուոյ դնել
դրունս, աղաչեմք և դռնապանս, որպէս զի զօգտա-
545 կարն ի բանից և զբարին թողացուցեն ելանել, իսկ
զլարս և զվնասակարս և զանօգուտս ի սրտին, որպէս
ի բանտի, արգելցեն՝ ոչ թոյլ տալով մտացն ծնանել
զլար մանկունսն, այլ մանաւանդ հեղձուցանել յին-
քեան զսերմանեալ յղութիւնն ի սատանայք:

550 Եւ արդ՝ մի՞ ոք դատեսցի զընկեր իւր, զի մի և

527 B ևտուն փխ էառն
531 E առողջութիւն փխ զյաջողութիւն
537 B զմարդկան
538 E չիք յորժամ

* Գործք. Ե. 3

498 B չիք իրս
499 B մի ոք
513 EG իրաւամբք

ինքն դատեսցի յարդարադատէն Աստուծոյ՝ որպէս և ասաց տէրն՝ «Մի դատէք, և ոչ դատիցիք»*:

Մի՛ որք ի բամբասանս յօժարեսցի, թէ և ուղիղ իցէ, թող թէ՛ զրահեա վարեալ, զի զի՞նչ օգտեցուցանեն
555 զեղբայրն՝ բամբասելովն զնա առ այլս. զքեզ վնասեցեր ի բամբասելն, և նա ոչ ինչ օգտեցաւ: Եթէ կամիս օգտեցուցանել զնա և զքեզ, տէրունականաւն վարես-
560 չիր խրատով, յանդիմանեա զնա սիրով, որպէս զհիւանդացեալ անդամ՝ սպեղանեօք, նախ՝ առանձնաբար, եթէ ոչ անսայցէ՝ առաջի երկուց և երից վկայից. եթէ
և ի նոցանէ ոչ պատկառեսցի դռնալ յուղղութիւն՝ ասասցիր յեկեղեցւոյն, և թէ՛ և յեկեղեցւոյն ի հրապարականախատ լինելոյն ոչ զղջասցի, յայնժամ համարեսցի քեզ և բամբասեսցի իրաւապէս՝ իբրև զհեթանոս
565 և զմաքսաւոր:

Եւ արդ՝ մի՛ որք սովորեցուցէ ի կրօնաւորաց զլեզու իւր, կամ շարախօսել ի զուր զումեքէ, կամ անիծանել վայրապար, կամ հակառակել ընդդէմ բանից հակառակողաց յանօգուտ կոխս և ի վնասակար վիճա-
570 բանութիւնս, կամ ի վիճելն՝ թշնամանաց և անարգանաց բանս բարբառել, որպէս զաշխարհականս, որ ոչ վայելէ սրբոց: Զի թէ ընդ դատարկ բանից համարս պահանջէ Քրիստոս, որպէս և հրամայեաց, զի՞նչ լի-
575 խըտրաբար, մանաւանդ, որք ի խեղկատակութիւն սովորեցուցեն զլեզուս և ի ծիծաղական բանս՝ նման լի-

* Մատթ. է. 1

555 G այլ փխ առ այլս

556 B չիք ինչ C չիք ի բամբասելն և նա ոչ ինչ օգտեցաւ: Եթէ կամիս

560 E վկայից հաստատեսցի

564 D բամբասեսցի քեզ

568 C վայրաբար

569 B չիք յանօգուտ կոխս

նելով խաղաղկացն և հացկատակաց, և որք ի ծիծաղելն այլայլեն զդէմս և կարկաչեն անմտաբար:

Վասն որոյ, աղաչեմ, զի բանք ձեր ոչ լիցին ան-
580 համ և անաղ, որպէս զոսակաց անմտաց, այլ որպէս աղիւ համեմեալ, ըստ խրատուն առաքելոյ, ի շահ և ի շնորհս տալ լսողաց, և ոչ ի գայթաղութիւն և ի զազրութիւն լինել լսելեաց:

Այլև՝ նոյն ինքն շահաւէտ և օգտակար բանքն մի յաճախութեամբ և առանց դիպօղ ժամու եղիցին խօսեցեալ յայնմանէ, որ խօսելն գիտիցէ իմաստութեամբ, զի մի ձանձրացեալ՝ նողկատայցեն լսողք, և դսրովանս դիցեն ատեցօղք բարի բանից, այլ՝ սակաւք եղիցին, և այն՝ հեզութեամբ և հանդարտութեամբ:

Եւ զլիաւորելով զբանս, որ առ մաքրագունիցդ երամք, ասեմք զայս, եթէ խորհուրդք և բանք և գործք ձեր և ամենայն շարժումն հոգւոյ և մարմնոյ այնպէս եղիցին պարկեշտք և աստուածավայելուք, որպէս զի՛ անուանն Աստուծոյ և ձեռն կրօնաւորութեանդ
595 մի հայհոյութեան և պարսաւանաց, այլ զովութեան և փառաւորելոյ լինիցին պատճառք ի տեսողաց և ի լսողաց: Զի մի լիցի ումեք ի ձէնջ, ըստ հնոյն Իսրայէլի, լսել յԱստուծոյ մարգարէիւն, թէ՛ «Անուն իմ վասըն ձեր հայհոյի ի մէջ հեթանոսաց»*, այլ, մանաւանդ, տէրունական բանին, որ առ աշակերտսն, արժանաւոր առնիցէք զանձինս պայծառ առաքինութեամբ, թէ՛ «Այնպէս լուսաւորեսցի լոյս ձեր առաջի մարդկան, որպէս զի՛ տեսցեն զգործս ձեր բարիս և փառաւորեսցեն զհայրն ձեր, որ յերկինս է»**:

605 Եւ այս ինչ սակաւութեամբ՝ առ աշակերտեալ եղբարսդ ասացեալ ի մէջ՝ ի փառս Աստուծոյ, աւարտեսցին:

* Եւ. ԾԲ. 5

** Մատթ. Ե. 40:

582 BEF յազուտ փխ շնորհս տալ

597 B ընդ փխ ըստ

597—599 G չիք զի մի... հեթանոսաց

ԱՌ ԱՌԱՋՆՈՐԴՍ ՍՐԲՈՅ ՈՒԵՏԻՅ ՎԱՆԱԿԱՆԱՅ

Փոքր ինչ և առաջնորդացդ, ի յերկիրնս ճանապարհորդելոցն տացուր ծառայակցաբար զհոգևորական և զաստուածային բանին կերակուր, որք զաշաց ունիք
5 գործ և սպասավորութիւն մարմնոյ եկեղեցւոյ:

Զի, զոր օրինակ, աչք առաջնորդեն անձին յամենայն շարժումն ի լավագոյնսն կամ ի վատթարագոյնս, ըստ այսմ նմանութեան և առաջնորդք՝ առաջնորդելոցն: Եւ որպէս բիբբ աշացն, եթէ մաքուրք լինիցին ի
10 յախտից ինչ ի ներքս անկելոց, սրատեսութեամբն անմոլար առաջնորդէ անձին յուղիղ ճանապարհն. իսկ եթէ շամանդաղք մթինք զերակսն լուսոյ, որ ի գլխոյ անտի յաշսն իջանեն՝ խնուն անտեսութեամբն, սխալէ և ընդ ինքեան ի խորխորատ մահու զբոլոր անձն իւր արկանէ:
15 կանէ:

Ըստ այսմ օրինակի և առաջնորդք եկեղեցւոյ, որ որ երկոքումբք աչօք լուսաւորեալ իցէ, այսինքն՝ գիտութեամբ Աստուածաշունչ գրոց, և առաքինասէր գործովք՝ ամբօթեամբ, և սրբութեամբ և ամենայն
20 արդարութեամբ, զոր պատուիրանք Աստուծոյ ուսուցանեն, այնպիսին՝ որպէս անձին իւրոյ, սոյնպէս և համօրէն եղբայրութեանն բարուք առաջնորդէ յաստուածայինսն: Իսկ որ զմի յաշացն բաց ունիցի և միւ-

1 B Տեառն ներսեսի ասացեալ առ, սուրբ E այս գլուխը բացակայում է G նորին առ

6 B չիք զի

սովն կապուցեալ իցէ, այսինքն՝ որ կամ գիտութիւն
25 առանց գործոց առաքինութեան և կամ առաքինութիւն առանց գիտութեան ունիցի, թերի է ի բարեաց և ոչ կատարեալ. քանզի միականեաց նմանի այնպիսին:

Զի թէպէտ և որ զիմաստութիւնն ունիցի՝ գիտէ զշաւիղս արդարութեան ճանապարհին ուղիղ ուսուցանել բանիւ, այլ ինքեան ոչ գնալովն ընդ նոյն գործով՝ ոչ կարէ հաւանեցուցանել զայլս գնալ: Նոյնպէս և այն, որ սրբութեամբ վարուք իցէ միայն առանց գիտութեան գրոց, թէպէտ և անձամբ իւրով գնայ ընդ ճանապարհ օրինացն Աստուծոյ, բայց զի այլոց՝ որպէս արժան է, ոչ գիտէ իմաստութեամբ առաջնորդել, վասն այնորիկ՝ բազում անկարգութիւնս մտանէ յեկեղեցի: Իսկ այնոքիկ, որ զերկոսեան տեսարանս աշաց խաւարեալս ունիցին ի լուսոյ, այսինքն՝ զի են տգէտք աստուածային գիտութեանց և են պղերգ յամենայն
40 գործս արդարութեան, մանաւանդ թէ՝ և հակառակօքն լցեալք և յանդգնին տալ զանձինս յառաջնորդութիւն եկեղեցւոյ, որ և զբազումս տեսանեմք յայսպիսեաց ի մերումս թշուառացեալ ժամանակի ձեռնամուխ եղեալ յայտոսիկ, լինին այնպիսիք ըստ տէրունական առակին՝ «Կոյր կուրի յորժամ առաջնորդէ, ասէ, երկոքին ի խորխորատ անկանիցին»*, որք ոչ յԱստուծոյ, այլ ի սատանայէ շարժեալք՝ դիմեն յառաջնորդութիւնն յայն՝ ի կորուստ ինքեանց և առաջնորդելոցն:

Վասն այնորիկ՝ և մեք զաստուածայինս բանի
50 խրատու սերմն յայնց առաջնորդաց յոգիս սերմանեացուք, որք օրինօքն Աստուծոյ վարել յօժարին զառաջնորդութիւնս իւրեանց, որք Աստուծով սկսանին և առ Աստուած կատարեսցին:

* Մատթ. ԺԵ. 14

27 CDG չիք քանզի միականեաց նմանի այնպիսին

45 B կարի ասէ, առաջնորդէ սխալ է և երկոքին

50 G սերմանց փխ սերմն յայնց

54 G չիք յօժարին

Առ որս և ասեմք, մի՛ անփոյթ առնիցէք զաշա-
 55 կերտելոց եղբարցն ի հոգւոյ ինչ վտանգս անկեալ ու-
 րուք, կամ ի մարմնոյ. քանզի համարս տալոց էք ընդ
 իւրաքանչիւրոցն: Մի՛ զնիւթականին գործոյ միայն
 պահանջել զկատարումն անթերի, և զհոգևոր գործոյ
 60 զառ ի նոցանէ կատարելոյ անփոյթ առնել, այլ ի
 վատթարաց զգուշանալ և լաւագունիցն պատկառ կալ՝
 միշտ խրատ տալով, զոր մանաւանդ պահանջէ ձեն և
 կարգն, զոր ընկալան: Վասն զի այսմ կարգի է մեռեալ
 լինել աշխարհի և աշխարհական իրաց, և կենդանի
 Քրիստոսի և նորին պատուիրանաց, ըստ խրատուն
 65 Պօղոսի. զի զայգի օրինացն կոչեցան գործել, և ոչ
 զարտաքնոցն մշակութեան գործ: Եւ որ այն միայն
 գործէ աստ, և ի հոգևորացն ոչ բնաւ, կամ զնիւթա-
 կանսն ի բոլոր սրտէ, և զաննիւթն ի հարկէ և առ աշս
 մարդկան, ոչ եղև լսելի ներքին ականջօք տէրունական
 70 հրամանին, թէ «Գործեցէք՝ մի զկորստական կերա-
 կուրն, այլ զայն, որ տանի ի կեանսն յաւիտենից»*:

Գործել արժան է և զայս, քանզի դատարկութիւնն
 չար է, որպէս և Պօղոս խրատ տայ, մանաւանդ զի և
 օրէնս զնէ, եթէ «Որ գործիցէ ոչ՝ և կերիցէ մի»**, զոր
 75 և ինքն կատարէր յասելն՝ «Ձցայգ և զցերեկ գործէաք
 առ ի շօանրանալոյ ումեք»***, և թէ «Ձեռքս այս պաշ-
 տեցին զիս, և որ ընդ իսն էին»****: Բայց յաղագս
 մարմնական գործոյն զհոգևորսն անտես առնել իբրև

* Յովհ. 2. 27

** Բ. Թես. Գ. 10

*** Բ. Թես. Գ. 8

**** Գործք. Ի. 34

60 F հպատակ փխ պատկառ

61 G չիք միշտ խրատ տալով

6 B և փխ է C կարգ իցէ

66 G ոչ փխ որ

69 B լսող

զաւելորդ իրս՝ յոյժ վատթարագոյն է աշակերտելոց
 80 բանին: Քանզի պարտ է, որպէս երկրորդ է մարմին
 հոգւոյն, առաջին զհոգւոյն հոգալ կերակրոց, որ են
 աղօթք և ամենայն բարեգործութիւնք, և ապա՝ զմարմ-
 նոյն և զմարմնականաց, զի և առ մարդիկ նախ տէրն
 կերակրի՝ սպասաւորեալ ի ծառայիցն, և ապա ծառայ-
 85 քըն ի նշխարէ տերանցն: Եւ ի մեզ՝ քանզի մարմինն
 ծառայական է և հոգին տիրական և կամք մտացն դա-
 տողական, արժան է դատողականին ի կարգի պահել
 զերկաքանչիւրսն: Յառաջագոյն զհոգին կերակրել հոգե-
 վորական կերակրօք ի ձեռն մարմնոյն սպասաւորու-
 90 թեան, և ապա զմարմնականացն հոգալ՝ հոգւոյն իմաս-
 տութեամբ և տնօրինութեամբ:

Արդ, յայսոսիկ և որ նման սոցա բարեկարգու-
 թիւնս՝ պահեսցիք զմիաբանութիւն եղբայրութեան ձե-
 րոյ:

Դարձեալ՝ մի կողմնաւոր բարութ զոմանս սիրել՝
 95 ջոկս առնելով և զոմանս անտես առնել, ոմանց աւե-
 լորդօք բերիլ ի պէտսն, և այլոց՝ և ոչ հարկաւորօքն
 բաւականանալ, այլ սէրն հասարակաց եղիցի՝ ըստ
 սրբոյն Բարսղի կանոնադրութեանն, և պատիւ՝ որոց
 100 վայել է:

Իսկ կերակրոցն բաշխումն՝ ըստ չափոյ աշխատու-
 թեանն առ իւրաքանչիւրսն լիցի՝ առաւելութեամբ և
 նուազութեամբ: Զծերացեալսն և զվտանգեալսն, որք
 զմանկութեան ժամանակն և զզօրութիւն անձանց ի
 105 յաշխատութիւնս եկեղեցւոյն ծախեցին, մի բարձի թո-
 ղի առնիցէք, որպէս ոչ ժամանակին պիտանացուք, զի
 մի բարկասցի Տէր, քանզի թէ՛ օտարաց վտանգելոց,
 նաև թշնամեաց՝ խնամ տանել հրամայէ Քրիստոս և

81 D չիք առաջին զհոգւոյն

84 G չիք սպասաւորեալ

86 B չիք և կամք մտացն դատողական

110 ողորմել, և պատուհաս սպառնայ, որք ոչն առնեն, քա-
նի՞ ևս եղբարցն և անդամոց եկեղեցւոյն: Վասն որոյ,
զծերս պատուեցէք և ծերատածեցէք, ըստ հրամանին
առաքելոյ, և զտկարացեալսն խնամարկեցէք տեսչու-
թեամբ և պիտոյից նոցա պատրաստութեամբ՝ ըստ
115 շահոյ զօրութեան ձերոյ: Գիտեմք, զի այսպիսեաց բա-
րեկարգութեանց խափանելոյ աղքատութիւն ժամանա-
կիս է պատճառ, բայց ոչ զառաւելն, այլ զյօժարութիւն
կամացն և զկարն պահանջէ Աստուած:

Մի զնուիրեալն յեկեղեցիս՝ կամ կենդանւոյ միա-
բանութեան, կամ մեռելոց յիշատակի, անձին միայ-
120 նոյ սեպհականեացէ առաջնորդն, այլ ի պէտս եկեղեց-
ւոյն ծախիցէ: Զնոյն և հատուցէ եկեղեցեաւն զհոգե-
վոր պարտսն, զի մի յարդար դատաստանին աւուր
պահանջեցէ իւրաքանչիւր ոք զտուեալն, և զի՝ ոչ
ունիցի յայնժամ հատուցանել, զիւրն առեալ բարեգոր-
125 ծութիւն՝ փոխարէն տայցեն:

Եւ թէ առաջնորդն առաջին՝ զոր առ յաւուրս իւր ի
ծախս եկեղեցւոյն վատնեաց հաստատուն վկայիւք և
ոչ ժամանեաց յաղագս օրհասին մահու կանխելոյ՝ հա-
տուցանել զպարտսն, երկրորդն, որ զկնի նորա ժա-
130 ոանդէ զառաջնորդութիւն եղբայրութեանն, պարտական
է վճարելոյ և, եթէ անտես առնէ, ունի տոկոսեօք վճա-
րել առաջի Քրիստոսի: Իսկ եթէ ոչ վկայեն նմա ի պէտս
եկեղեցւոյն առնել զառեալն, ինքն՝ որ էառն, հատուցէ
ի հանդերձելումն:

135 Մի ոք ինքնակամ ախտիւ շարժեալ՝ կաշառանօք
աւագաց յափշտակեաց զառաջնորդութիւն վանաց՝ ա-
ռանց ժամանակին առաջնորդի քննութեան և հրամա-

նի, քանզի երկու են պատճառ իրաւացի փոխելոյ
զվանաց առաջնորդս. կամ՝ վասն զանարժանս գործե-
140 լոյ արտաքոյ օրինաց Աստուծոյ, և այն՝ ճշմարիտ վկա-
յիւք, կամ՝ եկեղեցւոյն ոչ շինութեան, այլ աւերման
լինելոյ պատճառ: Եւ առանց այսոցիկ, եթէ յանդգնի
ոք հակառակ յառնել, մեղանչէ յօրէնս Աստուծոյ:

Եւ զոր ինչ միանգամ կանոնեալք են և եղեալ ի
բանս սրբոց հարցն յաղագս առաջնորդաց՝ առ ի խրատ
և յուղղութիւն ի բանս, ի գործս և յամենայն բարեձե-
վութիւնս կարգաւորութեանց, զամենայն բարեացն
զտիպսն և զօրինական փութասցիք յանձինս ձեր նկա-
րագրել: Եւ թէ և զամենայնն ոչ էք բաւական կատարել
150 յաղագս ձմեռն գոլով ի բարեաց ժամանակիս, գոնէ
զյոլովսն գործով կատարեցէք և առ պակասեալսն զյօ-
ժարութիւն կամաց ունիցիք, և զղջումն և տրտմութիւն՝
վասն պակասութեան:

Զի յորժամ յայսոսիկ հաստատիցէք զմիտս, հակա-
155 ռակ բարւոյ ոչ կարէ տեղի գտանել յոգիս ձեր:

Վասն որոյ և մեք աղաչեսցուք զՏէր, զի առաջ-
նորդացդ և առաջնորդելոցդ յաջողեացէ և յերկնայինն
հետեւել ճանապարհ՝ մեօք հանդերձ, զի ամենեքեան
արժանասցուք խոստացելոց բարեացն, որ ի Քրիստոս
160 Յիսուս՝ ի Տէր մեր:

139 D չի վանաց

143 B յայտնել փխ յառնել

146 B բարեգործութիւնս

150 G առ ձեռն կարճ փխ ձմեռն

160 CDF չի ի տէր մեր G մեր ամեն H չի Յիսուս ի տէր մեր

111—112 B չի ըստ... խնամարկեցէք

119 B չի անձին

123 G իւրոք փխ իւրաքանչիւրոք

131 G ծախել փխ առնէ

132 C ոք ոչ

**ԱՌ ԱՌԱՋՆՈՐԴՍ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ՝ ՈՐ ԵՆ ՅԱՇԽԱՐԶԻ, ՈՐ
ԿՈՉԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՈՒՆՔ**

Խօսեսցուք և առ դասս եպիսկոպոսաց սրբոց, որ
էք տեսուչք կարգեալք յԱստուծոյ՝ հոգւոց հաւատացե-
լոց, որ են յաշխարհի. որ թէպէտ և ըստ կարգի երկ-
րորդ եղաք յաղագս բարեկարգութեանն՝ նախ առ վա-
նականսն, սակայն ըստ աստիճանի՝ առաջին էք:

Զորս աղաչեմ նախ քան զամենայն՝ ի միտս ձեր
զալ և ճանաչել իմաստութեամբ զաստիճանիդ, զոր
ունիք, զբարձրութիւն և զգործ, եթէ ուստի՞ սկսաւ, և
վասն է՞ր եղաւ, և զի՞նչ հրամայեցաւ առնել յայնցա-
նէ, յորոց հաստատեցին զսա: Զի յորժամ զայսոսիկ
գիտիցէ որ, որպէս պարտն իցէ գիտել, մի ի յերից
աստի շահիցի, կամ ճանաչելովն զծանրութիւն սորա
և զգծուարակրութիւն, և ոչ յօժարութեամբ դիմել իբր
ի դիւրին իրս և ի հեշտալիս՝ գիտելով զիւր տկարու-
թիւնն, այլ ի բաց հրաժարել, թէ և բռնադատիցի յիւ-
րոց մտացն ախտից կամ ի մերձակայից՝ որպէս և
առաջին սուրբքն արարին և ուսուցին. կամ թէ յանձն
առցէ զլինելն, փութայ ըստ հաճոյիցն Աստուծոյ կա-

1 B Տեառն ներսեսի հայոց կաթողիկոսի աստեղալ առ C չիք առ
G տեառն ներսեսի ասացեալ առ H որ կոչին այցելուք որք են եպիսկոպոս

6 B վանականսն և ապա առ որս յաշխարհ են առաջնորդ խօսելով

9 C գրեալ փխ գալ

13 B գիտեցէք փխ գիտիցէ որ

14 B չիք սորա

15 E չիք զգծուարակրութիւն

տարել զտնտեսութիւն գործոյն, կամ թէ՛ ոչ արասցէ
զանարժանն՝ ճանաչէ զպակասութիւն բարւոյն եղեալ
յինքեան և զվնասն, և խղճիւ մտաց իւրոց դատէ զան-
ձըն՝ յանցաւոր զինքն համարելով:

25 Արդ, թէ՛ ուստի՞ սկսաւ ասացուք:

Սկիզբն եպիսկոպոսութեան եղև յայնմանէ, որ
երդմամբ առ զքահանայութիւնն ի Հօրէ, ըստ կարգին
Մեղքիսեղեկի. ոչ ըստ աստուածութեանն, այլ ըստ
մարդկութեանն, ոչ յանբանից մատուցանելով պատա-
րագս, ըստ ահարօնեան քահանայութեանն, այլ զանձն
իւր մատոյց կամաւոր պատարագ ի վերայ խաչին՝ Հօր,
վասն ընդ մեզ հաշտութեան: Եւ զնոյն քահանայապե-
տութիւն, զոր ինքն ի Հօրէ ընկալաւ յաղագս խաչին
մահու ի վերայ այնոցիկ, զորս զնեաց արեամբն իւ-
րով, շնորհեաց աշակերտաց իւրոց ի ժամանակի համ-
բառնալոյն յերկինս, ըստ աւետարանին Ղուկայ, թէ՛
«Եդ ձեռս ի վերայ նոցա և օրհնեաց զնոսա»*, և ապա
ինքն, ասէ, վերանայր յերկինս, զնոյն օրինակ պա-
հանջելով և ի նոցանէ, թէ՛ որպէս ես ոչ հեշտութեամբ,
այլ շարշարանօք և մահուամբ ընկալայ զքահանայու-
թիւն ի վերայ ազգի մարդկան, և դուք նմանապէս մա-
հու չափ նահատակեցարուք ի վերայ ոչխարաց հօտի
իմոյ, զոր ստացայ արեամբ իմով. որք և արարին,
ըստ հրամանին՝ մեռանելով ի վերայ ժողովրդեանն,
որ հաւատացաւ նոցա ի Տեառնէ:

Եւ յորժամ հանդերձեալ էին առաքեալքն Քրիստո-
սի ելանել յաշխարհէ, ընտրէին ի հաւատացելոց ան-
տի արս երկիւղածս և իմաստունս և կացուցանէին փո-

* Ղուկ. ԻԴ. 50

21 BG որ փխ ոչ

23 B չիք իւրոց

31 C չիք պատարագ

32—34 EF չիք վասն... մահու

43 B որ փխ որք

50 Խանակ իւրեանց գլուխ ժողովրդեանն ի քաղաքս, և ի
զաւառս, զորս և եպիսկոպոս անուանեցին, որ թարգ-
մանի՝ տեսուչ:

Արդ, այս թէ ուստի՞ սկսաւ՝ ասացաք:

55 Պարտ է գիտել և զայն, թէ յաղագս որո՞ջ պատ-
ճառի եղաւ ի Քրիստոսէ և յառաքելոց նորա այս գործ
եպիսկոպոսութեան: յայտ է թէ՝ վասն լինելոյ գլուխ և
հրամանատար քահանայից և ժողովրդոց, և որպէս
զդէտ աննիրհ աշօք մտացն նայել ի վերայ ամենեցուն՝
զթիւրեալսն ուղղել և զուղիղսն հաստատուն պահել
յուզղութեանն:

60 Եւ թէ զի՞նչ հրամայեցաւ լինել եպիսկոպոսին և
կամ զի՞նչ առնել, զայս Պօղոս յայտ առնէ առ Տիմո-
թէոս գրելովն, թէ՝ «Պարտ է եպիսկոպոսին անարատ
լինել»* որպէս Աստուծոյ տնտեսի, հեզ, ցած, պար-
կեշտ, հիւրասէր, բարեսէր, արդար, սուրբ, ժուժկալ,
65 մի՛ արծաթասէր, մի՛ կռուող, մի՛ հարկանօղ, այլ հան-
դարտ և այլն ևս:

Անարատն ասելովն, յամենայն արատոյ, որ ըստ
հոգւոյ և մարմնոյ իցեն, մաքուր լինել հրամայէ:

Իսկ որպէս Աստուծոյ տնտեսի՝ զայս յայտ առնէ.
70 զի թէ մարդիկ նիւթական գոյից իւրեանց տնտես զա-
նարատսն ասէ ընտրեն լինել, այսինքն՝ որ ոչ գո-
ղասցի աւագակօրէն, և ոչ հեղգայցէ ի խնամ տանե-
լոյ գոյիցն և ի պահպանութենէ, քանի՞ ևս արժան է
անարատութիւն և արթնութիւն և զգուշութիւն ունել
75 տանն Աստուծոյ տնտեսաց, որ է եկեղեցի սուրբ, ոչ
զնիւթականս ասեմ զեկեղեցւոյ, այլ զհոգիս մարդկան,
որք շինին տաճար Աստուծոյ կենդանւոյ, զորս պարտ է

* Ա. Տիմոթ. Գ. 2

64 C չիք սուրբ

65 B հակառակող փխ հարկանօղ

71 B չիք այսինքն

որչափ. զօրութիւն իցէ Աստուծոյ տնտեսին անխախ-
տելի պահել զշինուածս աստուածաբնակ տաճարացն,
80 և ոչ տալ զոգանալ սատանայի իւրով պղերգութեամբն
ի հոգևոր գանձոց անտի, ոչ դիւր և ոչ յորոց զտնտե-
սութեանն ունի գործ, տացէ նոցին օր ըստ օրէ և զբա-
նին կերակուր ի ժամով՝ ըստ տէրունական հրամանին:

Հեզ, ցած, պարկեշտ. հեղութեամբն յուշ առնէ
85 իմաստղ լինել Մովսիսի և Դաւթի՝ որք ի հնումն էին
հովիւք ժողովրդեանն Իսրայէլի, թէ նոյնպէս պարտ է
և նորոց հովուացս հեղութեամբ և հանդարտութեամբ
հովուել զժողովուրդս, որպէս հովիւք՝ զհօտս, և ոչ ճո-
խութեամբ և սաստկութեամբ՝ ըստ աշխարհի իշխա-
90 նաց: Իսկ ասելովն թէ՝ ցած, զխոնարհութեանն ուսու-
ցանէ, զի անդէպ է եպիսկոպոսին հպարտութեամբ և
գոռոզութեամբ լինել առ հնազանդեալ ժողովուրդսն,
որպէս զգործակալս բռնաւորաց, այլ հեղութեամբ և
խոնարհութեամբ բերիլ առ ամենեան, որպէս և
95 Քրիստոս յայսոսիկ զինքն տայ օրինակ, «Ուսարուք յի-
նէն, ասէ, զի հեզ եմ և խոնարհ սրտի»*: Եւ դարձեալ՝
ցուցանելով զոր ի խոնարհութենէն օգուտն և զառ ի
հպարտութենէն վնասն՝ ասէ, «Ամենայն՝ որ բարձրա-
ցուցանէ զանձն՝ խոնարհեցի, և որ խոնարհեցուցանէ
100 զանձն՝ բարձրացի»**: Եւ Պօղոս զգուշացուցանելով
զՏիմոթէոս, զի մի զանկատարսն հոգևոր և մարմնա-
ւոր հասակաւ վերակոչեցէ յաստիճան եպիսկոպոսու-
թեան, ասէ՝ «Մի մատաղատունկ, զի մի հպարտացեալ
ի դատաստանս անկցին սատանայի»***: Քանզի սատա-

* Մատթ. ԺԱ, 29

** Մատթ. ԻԳ. 12

*** Ա. Տիմոթ. Գ. 6

81 B իւրոցն որ փխ յորոց C զտնտեսին փխ զտնտեսութեանն

82—83 C չիք ունի... զբանին

89 E հանդարտութեամբ փխ սաստկութեամբ

90 B խոնարհութեանն էն

91 B հպարտութեանն են

105 նայ ընդդէմ արարչին Աստուծոյ հպարտացեալ՝ և վասն
այնորիկ անկաւ յերկնից, և պարտական է յաւիտենա-
կան դատաստանացն և մշտնջենաւոր տանջանացն:
Վասնորոյ, հրամայէ, թէ՛ ցած, զի մի նորին ախտին
ըմբռնեալք՝ նորայն դատաստանի և պատժոց կցորդք
110 եղիցին:

Պարկեշտ. պարկեշտն անուն՝ մի է, բայց առ ամե-
նայն շարժումն հոգւոյ և մարմնոյ պատշաճեալ բերի
պարկեշտութիւնն՝ ի բանս մի շատախօս լինել, ի կե-
րակուրս և յըմպելիս և ի զգեստս մի աշխարհօրէն բե-
115 րիլ, այլ ըստ նոցա նմանութեան, որոց խաշեալ է աշ-
խարհ: Նաեւ յընթացս ճանապարհի ոչ երեւելի և կազ-
մեալ երիվարօք և կամ կիսիշօք⁹² ամբարձեալ եղիցին
ի բարձրն կոյս, այլ վասն զտկարացեալ մարմինն միայն
բառնալոյ, ըստ պատահելոյ կրողին: Եւ ոչ սրընթաց
120 ձիովք շահատակել, և շամբք և բազէիւք որսականօք
բերիլ ադ երէվայրիս և թռչունս, որպէս լսեմք զոմանց,
թէ՛ իցեն: Որ այնքան պատշաճի այսմ ձևոյ ունողաց
այս գործ, որպէս թէ՛ զգտակ կարմիր դիցէ ի գլուխ իւր
կրօնաւորն՝ փոխանակ քուսիթայի, և զգեստ բեհեզեայ
125 ընդ ասուոյ և այծեաց: Եւ կերակուրքն և ըմպելիքն ոչ
յաճախութեամբ և անկարգութեամբ, այլ պարկեշտու-
թեամբ և չափաւորութեամբ եղիցին, ըստ Աստուածա-
շունչ գրոց խրատու: Եւ բանք բերանոյն մի անմտաբար
խեղկատակութեամբ կամ աշխարհօրէն, զառականս
130 կամ զանկաժութիւնս ի լեզուն յեղյեղով անարգել զոք,
այլ բղիսեացէ սրտին զբան բարի՝ ըստ մարգարէին, ի
յօգուտ և ի շնորհս լինել լսողաց՝ ըստ առաքելոյն, և

108 B չիք թէ G ցած լինել

111 B պարկեշտ անունն շատախօս լինել ի բան մեր

119 B չիք ըստ պատահելոյ

123 E չիք ի գլուխ իւր DH չիք իւր

125 B և ընդ այծեաց

130 B յեղով

մի ի վնաս և ի տաղտկութիւն և ի պատճառս աղար-
տելոյ զառաքելականն աստիճան:

135 Հիւրասէր. ըստ Աբրահամու և Դովտայ և այլոց
նահապետացն, որք այնչափ գտան հիւրասիրութեամբն
հաճոյք Աստուծոյ, մինչ զի և զԱստուած, հանդերձ
հրեշտակօք, ընկալան և պատուասիրեցին: Եւ ոչ ասէ
հիւրընկալ, այլ հիւրասէր, քանզի հիւրընկալութիւն է
140 երբէք, զի ի հարկաւոր ինչ պատճառէ լինիցի, կամ ի
բաւութեւն, կամ ի պատուոյ երեսաց, կամ զովութիւն
և փառս որսալոյ ի պատուասիրելոցն: Իսկ սիրով ըն-
դունելութիւն յայսցանէ յամենեցունց ազատ է, որով
և խնդութեամբ Երուսէի զեկեալ հիւրսն և ոչ տրտմու-
145 թեամբ, և զուարթ ցուցանէ կերպարանս և ոչ խոժոռ,
և թախծեալ դէմս և ոչ զժղմնելով ինչ բարբառի բանս,
այլ ուրախարար և խորախճանականս, որ յոյժ լաւա-
գոյն է հիւրոցն, քան զկերակուրսն:

Վասն այսր պատճառի հրամայէ եպիսկոպոսաց և
150 քահանայից, նաեւ ամենայն քրիստոնէից՝ ոչ միայն
հիւրընկալ, այլ և հիւրասէր լինել:

Բարեսէր. և ո՞ր են բարիքն, զորս հրամայէ սիրել.
ոչ զկարծեցեալ բարիսն, որ են ախտաւոր բարիք
մարմնականք, կամ հոգեկանք և նիւթք աշխարհի, այլ
155 նախ և առաջին զճշմարիտ բարին սիրել զԱստուած,
որ է սկիզբն և աղբիւր բարութեան, երկրորդ՝ զպա-
տուիրանս նորա որ է բղիսումն յաղբերէն բարեաց յԱս-
տուծոյ, ըստ Դաւթայ, թէ՛ «Սիրեցի զպատուիրանս քոյ
քան զամենայն ոսկի և զտպագիրոն»*. երրորդ, զորս ի
160 մարդկանէ լինին բարիք: Իսկ զհակառակ բարւոյն

* Սաղմ. ՃԺԸ. 127

133 E պատճառ ուղարկելոյ

146 BH դժղմնելով

154 B չիք կամ հոգեկանք

159 B չիք զամենայն չիք և զտպագիրոն

զչարն, այսինքն՝ զսատանայ, և զորս ի նմանէ սերմանեալ զմեղս ատել և ի բաց դառնալ, ըստ նորուն Դաւթայ, թէ՝ «Զմեղս ատեցի և անարգեցի, և զօրէնս քո սիրեցի»*: Նաև զչարասէրն և զանդարձսն ատել և ի բաց դառնալ, յորոց յետ բազում անգամ խրատելոյն և ոչ դառնալոյն՝ հրաժարել հրամայէ տէրն, և համարել որպէս զհեթանոս և զմաքսաւոր:

Սողաւ. արդարութեան անուն մի է, բայց զամենայն պարունակէ յինքեան զմասունս բարեաց, որ ունի զնա: Որպէս և արդարաբն առաջինք, որք վկայեցան յԱստուծոյ՝ Յօբ և Զաքարիա և Յովսէփ և այլք բազումք ըստ նոցին օրինակի պարտ է լինել, ասէ և եպիսկոպոսին՝ արդար և ճշմարիտ առաջի Աստուծոյ և մարդկան, և արտաքոյ ստութեան և անիրաւութեան՝ ի բանս և ի գործս:

Սուրբ. առաջին սուրբ այն է, որ մաքուրն է՝ յամենայն ախտից, որ պատերազմին ընդ ոգին, որ ոչ խոցուածս ընդունիցի ի սկզբանն և ոչ դեղոց կարօտանայցէ: Երկրորդ՝ սուրբ է, որ թէպէտ և հարկանիցի ինչ նետիւք բծից, ոչ ասեմ մինչ ի կատարումն ոչ լինի ի ներքոյ անկեալ թշնամւոյն, միշտ խոցոտելայ զոգին՝ հեշտութեանցն ախտից տեղի տուեալ, և երկրորդ բնութիւն զնոյն սովորութիւն առնելով, այլ, մանաւանդ, զանցեալ խոցուածսն բժշկեսցէ դեղովք ապաշխարութեան և յառաջակայիցն՝ զինուք աղօթից և պահոց և պահպանութեամբ զգայարանացն զգուշանալ. ոչ վերջստին խոցոտիլ սովորական նետիւքն, այլ այնքան

* Սաղմ. ԾԺԸ. 163

165 B չիք յորոց

174 B չիք և անիրաւութեան

182 B հեշտ ցանկութեանցն փխ հեշտութեանցն

186 C զգուշանալով վերստին

ատել զնոսա, մինչ զի յիշատակ նոցին ոչ հեշտութիւն, այլ տրտմութիւն բերել մտացն:

190 Արդ, որ յայսմ մասին է յառաջնոյն կամ յերկրորդիս, նա է սուրբ և այսմ առաքելական աստիճանի արժանաւոր, իսկ որ ախտիցն յօժարութեամբ տուեալ տեղի է՝ ոչ պատերազմի ընդ նոսա, այլ և խնամով թաքուցանէ յինքեան զխմորն շարութեան, և միշտ խոցեալ ոգով ոչ ատեայ զխոցմանն պատճառս. այլ և սիրէ ևս և ոչ բժշկել փութայ զխոցուածսն, այլ և օր ըստ օրէ նորոգել զվէրսն, ոչ է, և ոչ ասի սուրբ այնպիսին, և ոչ ընտրութեամբն Աստուծոյ կոչի սպասաւորել աստուածայնոցն, այլ իւրով ախտիւն շարժեալ՝ ըստ ներելոյն Աստուծոյ ձգի յայնոսիկ՝ ի կորուստ անձին և բազմաց:

Ժուժկալ. ժուժկալութիւնն իբրև նիւթ և տեղի իմն է ամենայն առաքինութեանց, զի որ կրէ յինքեան զառ ի շարեաց ժուժկալութիւն, կրէ և զբովանդակ մասունս բարեաց. և որ ոչ ունի զսա, անհաստատ է յամենայն բարութիւնս, զի թէպէտ և յօժարի ի բարիս և սկսանի, այլ ոչ կատարէ, որպէս այն, որ կամեցաւ առանց խորհելոյ շինել աշտարակ:

210 Եւ ժուժկալութեան սահման այս ինչ է. յամենայնէ, յորոց օրէնք Աստուծոյ հրաժարեցուցանեն զմեզ, պարտ է ժուժկալ լինել. առաջին՝ խորհողոցն վատթարաց ոչ տալ տեղի առ միտսն, այլ ընդդէմ կալ ժուժկալութեամբն և հալածել ի սրտէն, զի մի և կատարումն հետեւեցի: Զնոյն ժուժկալութիւն պարտ է և աշարժել զնեւ պահպան, ոչ բռնադատիլ հեշտութեամբ ի

188 G չիք այլ տրտմութիւն

190 G չիք որ

191 B չիք առաքելական

198 G սպասաւորութիւն

211 B առաջի

- յայրատ հայեցուածս կամ ի շարականութիւնս, այլ անա-
րատապէս հայել յարարածս Աստուծոյ. և ականջացն՝
ոչ յօժարութեամբ ունկնդիր լինել վնասակարաց բա-
նից, այլ օգտակարաց. և լեզուոյ՝ ոչ խօսել զայն ինչ
220 բանս՝ որով արտաքինքն վարին, որ է անվայելուչ
սրբոյ աստիճանին, այլ զպիտանին և զգովելին. և
սրտի՝ ոչ բարկանալ տարապարտուց, այլ հեզ լինել. և
ձեռաց՝ ոչ յանիրաւի զոք հարկանել, այլ վաստակել
զբարիս և յաղօթս ամբառնալ. և բերանոյ՝ ոչ մերձե-
225 նալ տառաժամ ի կերակուրս, այլ պահօք դաստիարա-
կիլ. և ոտից՝ ոչ գնալ ի շաւիղս գայթակղութեան ոգ-
ւոց, այլ ի ճանապարհս արդարութեան. և ոչ և միոյ
անդամոյ թոյլ տայ ժուժկալութիւն, որ ունի զնա, շար-
ժիլ ի վատթարագոյնսն: Արդ, այսոքիկ և որ սոցին
230 նման՝ է ժուժկալութեան գործ:

Մի արծաթասէր. արծաթասիրութիւնն՝ զոր մայր
ասէ Պողոս ամենայն շարեաց, թէպէտ և ամենայն ու-
մեք և յամենայն գործս՝ յորում են մարդիկ, վնասա-
կար է, առ թագաւորս և դատաւորս առ իշխանս և գոր-
235 ծակալս, և առ ամենայն ոք, որ յաշխարհի են, բայց
առաւել առ հոգեւոր առաջնորդութիւնս: Քանզի առ աշ-
խարհի իշխանութիւնս՝ ըստ մարմնոյ առնէ վնաս
ունեք, կամ անիրաւ դատելով կամ զրկելով, կամ յա-
փրջտակելով կամ զրպարտելով, կամ զողանալով կամ
240 սպանանելով, կամ ոռ յայսպիսեաց իցեն. իսկ առ
հոգեւորս այս զհոգիս վնասէ: Քանզի յայսմ ախտէ է
զանարժանս յառաջ կոչել յաստուածայնոցն սպասա-
ւորութիւն ի կորուստ կոչողացն և կոչեցելոցն, և զաշ-
ժանաւորս յետս կացուցանել, զպիղծս՝ իբրև զսուրբս,

219 B չիք գայն

226 E ընթանալ փխ գնալ

234 B չիք դատաւորս առ CH դատաւորս և իշխանս

238 E չիք անիրաւ

243 B սուտ փխ կորուստ

- 245 և զսուրբս՝ իբրև զպիղծս վարկանելով. և բիւրք են առ
ի նմանէ խառնափնդորեալ կարգք յեկեղեցւոյ, որք խո-
տելիք են Աստուծոյ, զորոց Դաւիթ ասէ հոգւովն, թէ՛
«խոտեսցին այնոքիկ, ոյք ընտրեալ են արծաթով»*:
Վասն այնորիկ հրամայէ առաքեալն վասն եպիսկոպո-
250 սաց, թէ մի՛ արծաթասէր, մի՛ կոռուղ, մի՛ հարկանօղ,
քանզի թէ Քրիստոսի ես աշակերտ, մանաւանդ թէ՛
փոխանակ զհեզութեան նորին ընկալ զօրինակ, որ-
պէս հրամայէ աշակերտելոցն, թէ՛ «Ուսարուք յինէն,
զի հեզ եմ և խոնարհ»**. զորմէ և Եսայի ասէ, թէ՛ «Ոչ
255 աղաղակեսցէ, և ոչ վիճեսցի»***. և ինքն իսկ Տէրն
երանի տայ հեզոց և խաղաղարարաց:

Եւ զի ոչ ամենայնիւ ներօղ պարտ է լինել և հեզ
առաջնորդին, այլ առ յանցաւորս զսաստն ի կիր ար-
կանել. տայ և այնմ օրինակ, զի առեալ խարազան և
260 եհան արտաքս զվաճառականսն ի տաճարէն, և այն զի՛
չուանեայ և ոչ ի կարծր նիւթոց:

Խրատէ զառաջնորդս՝ ոչ զդառնութիւն միայն ի
կիր արկանել առ յանցաւորս, այլ և քաղցրութիւն և նե-
րողութիւն ունել ի սաստեւն, վասնորոյ յաւելու ասել,
265 թէ՛ այլ հանդարտ. և զհանդարտութեան շափ տէրու-
նականն ուսուցանէ խրատ, որ ոչ միայն զինքն, այլ և
զընդհմակն հանդարտ առնէ. զի յետ միոյ դիմաց ապ-
տակին՝ զերկրորդն մատուցանել հրամայէ առաջի անի-
րաւին, որով թէ և քան զգազանս խստագոյն իցէ, քան
270 զոչխարս հանդարտագոյն լինիցի: Եւ ինքն Քրիստոս ոչ

* Սաղմ. Կէ. 31

** Մատթ. ԺԱ. 29

*** Ես. ԽԲ. 2

248 BE չիք այնոքիկ

249 CD չիք վասն

255 B չիք տէրն

260 G չիք արտաքս, գայն փխ այն զի

267 ACDEFGH զդիմակն

270 B Քրիստոս Յիսուս ոչ աղաղակաբաներ

աղաղակէր և ոչ վիճաբանէր, այլ որպէս զոչխար քսպանդ վարիր՝ ըստ Եսայեայ, զնոյն նմանութիւն պարտ է և առաջնորդաց եկեղեցւոյ բերել յինքեանս, բայց ոչ առ ամենայն ժամանակի: Քանզի յիրոյ ան-
 275 ձին արհամարհութիւն, որ յանիրաւաց, բարւոք է հանդարտութիւն և վարձուց արժանաւոր: Իսկ յորժամ զաստուածային պատուիրանս տեսանէ արհամարհեալ յանզգամաց, առ այնպիսիսն ոչ զհանդարտութիւն, այլ զբարկութիւն ի կիր արկանել արժան է, ըստ բարւոյ
 280 նախաւճուն Եղիայի վառելով, որպէս և Տէրն, յորժամ առ ինքն ձգէին զնախատանացն բանս՝ դիւահար կռ-
 չելով, ներելով տալոյ զպատասխանին ասելով՝ «Յիսդև ոչ գոյ»*: Իսկ յորժամ առ Հայր և Հոգին, ցասնոյր և վրէժխնդիր լինէր, այսինքն՝ յորժամ նոքա, որք
 285 զգործսն սատանայի գործէին, հայր կոչէին զԱստուած, ասէր՝ «Դուք ի հօրէ սատանայ էք»*: և յորժամ զգործըս Հոգւոյն՝ Բէեղզեբուղայ՝ իշխանին դիւաց տալին, ասէր թէ՝ «Ամենայն որ ասէ բան զՈրդւոյ մարդոյ թող-
 ցի նմա, բայց որ զՀոգին Սուրբ հայհոյէ, մի՛ թողցի
 290 նմա»***: Այսոքիկ և սոյնպիսիքս են բարւոք, և ըստ կամացն Աստուծոյ՝ երբեմն հանդարտութեան, և երբեմն ոչ հանդարտութեան օրինակք, զոր առաքեալն հրամայէ ունել եպիսկոպոսին:

* Յովհ. Ը. 49

** Յովհ. Ը. 44

*** Մատթ. ԺԲ. 32

271 B չիք և ոչ վիճաբաներ

282 B ասելով թէ

284 B յորս փի յորժամ

286 G չիք հօրէ

288 C չիք ամենայն, զորդի

288—290 B չիք թողցի նմա... թողցի նմա

Յաւելու և զայս, վերակացու, ասէ, լինել բանին
 295 վարդապետութեան, այսինքն՝ ուսանել և գիտել և սպասաւորել աստուածային օրինացն քարոզութեան. և առաջին զայն ստանալ գործ և ապա զնիւթականացն հոգաբարձութիւն, որպէս առաքեալքն արարին և ուսուցին, քանզի ասէին՝ «Ոչ է պարտ թողուլ մեզ զբանն Աստուծոյ և պաշտել զսեղանս»*: Թէպէտ և սեղանն այն աղքատաց էր սպասաւորութիւն և ոչ անձանց, բայց զի զմարմինս կերակրել զաղքատաց՝ փոքր համարէին ի բարիս, քան զհոգի աղքատացեալս ի բարեաց հոգեւորական կերակրովն, որ է բան վարդապետութեանն: Նորին աղազաւ նիւթականին կերակրոց զՍտեփաննոսեանքն եղին սպասաւորել ժողովրդոցն, իսկ ինքեանք զբանն Աստուծոյ քարոզէին:

Եւ այս է՝ զոր հրամայէ եպիսկոպոսաց վերակացու լինել բանին վարդապետութեան, և զողջամիտսն մխիթարել, այսինքն, որք ոչ ունիցին հիւանդութիւն հաւատոյ, որք զաթոռն ընդունին զառաքելական, պարտին և զգործն ստանալ զառաքելոցն, որպէս եղեն հետևողքն նոցին սուրբ հարքն առաջինք:

Եւ թէ որք զեպիսկոպոսութեանն ունիցին աստիճան, և ոչ իցեն վարժեալք վարդապետական բանիւ, պարտ է յայնցանէ, որք կրթեցան յայս շնորհ Աստուածային, մերձ առ ինքեանս ունել, զի տացեն ծառայակցացն յիրաքանչիւր ժամու զբանին Աստուծոյ զկերակուրս, եւ զհակառակորդսն, ասէ, կշտամբել: Երկու

* Գործք. Զ. 2

302 B զի որ

304 B բարեաց կերակրել

309 CDH զողջացեալսն

311 B չիք պարտին

312 DH չիք եղեն

316 B պարտ է նոցա

319 B չիք ասէ

320 գործս զնէ բանին վարդապետութեան վերակացու լինելովն առաջնորդաց. առաջին՝ զծառայակիցսն կերակրելով ըստ աւետարանական հրամանին, երկրորդ՝ զթրշնամիսն ճշմարտութեան, որք հակառակին հաւատոյն բանի և օրինաց Աստուծոյ և աւանդութեանց եկեղեցւոյ՝ ըմբերանել աստուածային գիտութեամբն, զի մի զպարզամիտս ի ժողովրդոցն՝ պատիր բանիւքն ձգեսցեն ի կորստեան իւրեանց խորխորատ, ըստ ընտանի զազանացն կրկին գործոյ, որք զվայրենի զազանսն հալածեն և զհօտս հովուին պահեն արթնութեամբ, որպէս կարգեցան:

Արդ, որք զառաջինն ընկալան ի Քրիստոսէ զգործ եպիսկոպոսութեան՝ դասք առաքելոցն, այսպէս արարին ինքեանք և ուսուցին հետևողաց իւրեանց նովին օրինակաւ վարիլ: Իսկ յայժմուս թշուառութեան ժամանակի այնքան հեռացաք ի բարւոյ նոցին նմանութենէ, մինչև զի ոչ այլ ինչ գործոյ պատճառ գիտել զեպիսկոպոսութիւնն, որք յօժարին ստանալ զնա, բայց միայն զանազան հնարիւք ինչս ժողովել ի հնազանդելոցն և փառս որսալ ի փառաւորչաց, զոր անարգանս պարտէ ասել և ոչ փառս: Քանզի ճշմարիտ փառք այն են, որ ի ձեռն բարեաց գործոց անուանն Աստուծոյ լինիցի որք փառաւորութեան պատճառ, ըստ Տեառն հրամանին, թէ՛ «Տեսցեն զգործս ձեր բարիս և փառաւոր արասցեն զՀայր ձեր, որ յերկինս է»*: Իսկ անձին առ ի մարդկանէ փառքն ոչ միայն հակառակ են փառացն Աստուծոյ՝ ըստ ասելոյն ի Տեառնէ զոմանց, թէ՛ «Սիրեցին զփառս մարդկան առաւել, քան զփառս Աստուծոյ»**, այլև ի զովչացն առ երեսս դարովեալք լինին

* Մատթ. Ե. 16

** Յովհ. ԺԲ. 43

335 G այն փխ այնքան

343—344 B փառաւորեացն փխ փառաւոր արասցեն C չի՛ք ձեր

348 G զովչաց ևս փխ զովչացն առ երեսս

իբրև զախտաւորս, յորժամ տեսանեն ցանկութեամբ զհետ ընթացեալ զովութեան և փառացն, որ ի նոցանէ:

Թողից ասել զևս դժնդակագոյնսն այսր ժամանակի եպիսկոպոսաց գործ, զի և բազում անարգանաց և տուժից տանին յայլազգեաց, ոչ յաղագս աստուածային օրինացն, որպէս առաջին սուրբքն, զի այն երանութեան էր արժանաւոր, այլ վասն սնոտի փառացն յուսոյ և զգերփեալսն ի հնազանդելոց պէսպէս հնարիւք և բռնութեամբ, զոր յեկեղեցւոյ պայծառութիւն և յաղքատաց պէտս հրամայեցաւ լինել, զայնոսիկ ժողովեն որպէս զմաքսաւորս, և բռնակալաց աշխարհի նուիրեն: Եւ ոչ թէ ի նոցանէ բռնադատելով զայն առնեն. քանզի ի սոյն իսկ յազգէ մերմէ սկսաւ այս գործ շարութեան, և ծանուցաւ այլազգեաց յաներկիւղից ոմանց և ի փառամոլից, որք մի ի միոյ վերայ յառնելով տակաւին աճեցուցանեն զկապալս ի վերայ եկեղեցւոյ Քրիստոսի, որպէս զտունս բաժից կամ զներկոցաց, որոց մեղաց չիք թողութիւն՝ ըստ առ ի յԱստուած մեղուցելոցն⁹³: Որ ոչ միայն քահանայապետութեան շեն արժանի՝ որ զայս դաժան գործ սկիզբն արարին մութանել յեկեղեցի, և կամ այնոքիկ, որք ի հայրապետաց ընկեցեալք յաթոռոյ՝ վասն հոգևոր պատճառի, այլազգեաց բռնաւորութեամբ և յաւելածով կապալացն՝ դարձեալ փութան յափշտակել զեպիսկոպոսութիւնն, այլև՝ ոչ քրիստոնէութեան հաւատոյ և կարգի և ոչ օրինաւոր քահանայական թաղման և սրբոյ պատարագին յիշատակի:

Զի՞նչ ասել և զմօրէն այսոցիկ շարեաց, զյայտնապէս հակառակացն ճշմարտութեան և սրբոյ աթոռոյ

352 D զզևս փխ զևս

356 B չի՛ք վասն

358 DF բռնաւորութեամբ

360 B իբրև

377 CDF զինչ է

380 Լուսաւորչին, որք ինքնաշարժ ախտիւք և բռնակալաց
աշխարհի հրամանօք զանձինս իւրեանց յայս աստի-
ճան հոգեւոր բարձրութեան ձգեն, և ոչ ընտրութեամբ
Աստուծոյ և աստուածայնոց արանց համօրէն ազգիս,
որպէս օրէնն պահանջէ, որով բիւր նեխութեան և ապա-
կանութեան անդամոց Քրիստոսի լինին պատճառ: Զի
385 թէ ի գլուխն Ահարօնի իջանեն շնորհք Հոգւոյն Սրբոյ,
որ է հայրապետութիւնն, և ի գլխոյն ի մօրուսն՝ յեպիս-
կոպոսութիւնն, և ի մօրուացն ի գրապանակսն, որ է
քահանայութիւնն, և ի գրապանացն ի զգեստն, որք են
ժողովրդեանն դասք:

390 Եւ արդ, զո՞ր արդեօք իւղ շնորհաց ունիցին, որք
յԱհարօնեանն գլխոյ օտարացեալք են, և ընդ Դադա-
նայ և Աբիրօնի, որք հակառակ կացին մեծին Մովսէսի
և Ահարօնի, յօգեալք իցեն գործովք, կամ եթէ զոր
կամակորութեամբն մերկացան՝ բաժանեալք և որո-
395 շեալք ի շնորհաց, զիարդ կարիցեն զյինքեանց կորու-
սեալն աշխոյ ընձեռել:

Որք յաղագս սոյն և այսր իրի յանդգնութեան՝ ի
ժամանակս տեառն մերոյ և եղբօր Գրիգորիսի կաթու-
ղիկոսի սրբոյ, ի սուրբ լեառնն՝ մեծաւ սիւնհողոսիւ,
400 սուրբ և առաքինեաց արանց ազգիս Հայոց՝ ժողովով
աւելի քան զերկու հազար և հինգ հարիւր անձանց
եպիսկոպոսաց, վարդապետաց, հարց վանականաց և
միանձանց սրբոյ լերինն, նզովեալ հերքեցան յեկեղեց-
ւոյ Քրիստոսի, և սրով բանին Աստուծոյ հատեալ՝ ի
405 բաց ընկեցան որպէս զնեխեալ և զփտեալ անդամ յա-
ռողջ մարմնոյ եկեղեցւոյ՝ անէծս ցաւազինս կուտեալ
ի գլուխ նոցա⁹⁴, որոց ոչ եկեալ ի միտս, և ոչ զգա-

ցեալ զմահու ցաւս հոգւոց՝ առնլով զդեղ կենաց ի դե-
ղատուէ իմաստնոյ, և բժշկիլ զղջմամբ և ապաշխարու-
410 թեամբ ի մահահամբոյր պատուհասէն: Այլ, հանգոյն
իժի և քարբի, խցեալ զլսելիս աստուածային բանին,
դեռես յամառեալ բորբոքին ի նոյն շարութեան, ար-
բեալ և յիմարեալ փառամոլ ախտիւ իբրև զգազան
կատաղիս, ոչ դադարեն մութանել զխռովութիւն յառա-
415 զաստ խաղաղութեան երկնաւոր հարսնարանի՝ փե-
սայացեալ բանին, զոր արեամբն գնեալ՝ ազատեաց ի
շար մշակութեանց բանսարկուին, որոց արիւն ի գլուխ
իւրեանց եղիցի, և վրէժ շարութեան գործոց նոցին՝
յանձինս իւրեանց լիցի:

420 Այլ դուք, որք ճշմարտութեանն էք ջատագովք և
նոյն բարեաց հետեօղք, աղաչեմք պատրաստ լերուք
ամենայնիւ ի գործ հոգեւոր հովուութեանդ, զոր ընկա-
լայք ի ճշմարիտ հովուապետէն, ամենայն զգայարա-
նօք ըստ վերոգրեալ սահմանիդ և ըստ կանոնական
425 խրատու սուրբ առաքելոցն և նոցին հետեօղաց, որպէս
զի համարձակութեամբ և պարզերես կացչիք առաջի
աւանդողին ձեզ զտաղանդ պատուիրանին՝ տալով
զհամար շահիցն նմա կրկնապատիկ յաւելուածով,
յորմէ լսիցէք զբարբառն երանաւէտ, եթէ՝ «Ծառայ բա-
430 րի և հաւատարիմ, որովհետեւ ի սակաւուդ հաւատա-
րիմ ես, ի վերայ բազմաց կառուցից զքեզ, մուտ յու-
րախութիւն տեառն քոյ»*: Որում և մեզ լիցի աղօթիւք
ձեր հանդիպիլ ի Քրիստոս Յիսուս՝ ի Տէր մեր:

* Մատթ. ԻԵ. 21—23

430 B որով

430—432 E հաւատարիմ մուտ ուրախութիւն քո որով իսկ

433 BE մեր որում փառք յաւիտեանս F ամեն H մեր որ արհնեալ
յաւիտեանս ամէն: Այստեղ ընդհատվում է H ձեռագրի նախորդ գրչությու-
նը և բնագիրը շարունակվում է նոր գրչութեամբ:

390 CDEH չիք և արդ

392 G չիք հակառակ կացին... սպասաւորել սրբութեանցն, էջ 121,
տող 102

400 CF ժողովեալ փխ ժողովով

403 C հերկեցին փխ հերքեցան

ԱՌ ԴԱՍՍ ՔԱՀԱՆԱՅԻՑ

Դարձուցուր այսուհետև զկարգ բանիս առ դասս քահանայիցդ, որք աստիճանաւ երկրորդ էք եպիսկոպոսաց և կարգեալ էք քահանայական գործառնութեամբ
5 նուիրել զամենայն զորդիս Աստուծոյ՝ ծնանելով զամենայնսն մկրտութեամբ սուրբ աւազանան՝ յորդէգրութիւն Հօրն երկնաւորի և ի ժառանգակցութիւն Քրիստոսի Աստուծոյ, և մեղսաքաւիչ մարմնոյ և արեանն Տեառքն բաշխմամբ կերակրել զհոգիս նոցա յանմահութիւն:

Եւ արդ՝ աղաչեմ զամենայնսն սիրովն Քրիստոսի բանալ զաշս մտաց և զարթնուլ ի մահահրաւէր թմբրութենէ կենցաղոյս և ճանաչել զգորութիւն երկնային գործոյդ, յորս հրաւիրեալ կոչեցայք, որ և հրեշտակա-
15 կան գերաշխարհիկ գորութեանցն է գեր ի վերոյ այս աստիճան, որք անարատութեամբ և սրբութեամբ պաշտեն զսա:

Եւ որովհետև արժանի եղէք յերկնայինն գործ մատուցանել զանձինս, մի և մի իւր պատճառս տայք
20 արատոյ անկանել ի պաշտօնդ ձեր՝ ըստ առաքելոյն խրատու, այլ արիաբար և յօժարամիտ սրտիւ, առանց ծովութեան զկանոնեալ սահմանս աղօթից սուրբ հարցըն անթերի կատարեցէք ըստ իւրաքանչիւր ժամու: Եւ

1 E քահանայից խրատ ի ներսիսէ կաթողիկոսէ FH շիֆ առ դասս

5 B հոգիս փխ զորդիս

9 E կերակրելով

մաքուր հոգով և սուրբ սրտիւ և անարատ հաւատով
25 և մեծաւ յուսով և պարզ մտօք և կատարեալ ահիւ և դողութեամբ սպասաւորեցէք աստուածային խորհրդոյն և մի իբրեւ ջուր ընդ խողովակ անցանիցէք անմտաբար ընդ խորհրդական բանս աղօթիցն, զոր մատուցանէք, եթէ սաղմոսերգութիւնք են և եթէ ընթերցումն սուրբ
30 գրոց, եթէ պաշտօներգութիւն և եթէ քահանայական աղօթք սրբոյ պատարագին և այլոց կարգադրեալ կանոնացն, այլ յոյժ մտաւորաբար. և թէ գոյ հնար արտասուօք և մեծաւ երկիւղիւ, որպէս թէ դուք նորոգապէս բղխէք զնոսա ի սրտէ և ի մտաց ձերոց, զի ամե-
35 նայնքն խնդրուածք են առ Աստուած զանազան և պէս պէս պարզեաց և բարութեանց մեզ առ ի նմանէ: Եւ ինքն պարզեաւորն բարեաց Աստուած, յորժամ տեսանէ զչերմեռանդն հայցուածս խնդրողին, առաւել առատապէս շնորհէ զխնդրելին, ըստ այնմ, եթէ՝ «Որ խնդրէ
40 առնու»* և որ զկնի:

Գիտասցիք, զի յառաջագոյն ի ժամանակս առաքելոցն, մինչդեռ նոր ծաղկեաց զարունն հաւատոյ, ամենայնքն լի էին Հոգւով Սրբով և շնորհօք Հոգւոյն, յինքեանց մտաց խօսէին զբանս աղօթից՝ ըստ ժամուն
45 պիտոյից զպատարագին խորհրդածութեան և զամենայն կատարողապետութեանց:

Իսկ ի ժամանակս յետինս, քանզի հանդերձեալ էր ձմեռն մեղացն սառնամանեօք խստութեան ցրտացուցանել զբոբբոքումն առ Աստուած սիրոյն յամենեցունց, և բթացուցանել ի շնորհաց Սուրբ Հոգւոյն, տեսեալ
50 հոգւոյ ակամբ սուրբ և հոգեկիր վարդապետք եկեղեցւոյ՝ և այնր աղազաւ գրով աւանդեցին զամենայն զկնի եկողացս: Զի նոքօք անվրէպ և անսայթաք առաջնոր-

* Մատթ. է. 8

25 H շիֆ և մեծաւ յուսով

48 E սառնամանեօք ցրտութեան խստացուցանել

55 դեալք՝ կատարեսցուք զամենայն կարգաւորութիւնս եկեղեցւոյ, վասնորոյ զսոյն մտաւորաբար պարտք է մատուցանել և մեծաւ հաւատով և յուսով:

60 Ծաներուք և զայս, զի կոչումն անուան քահանայութեանդ ձերոյ՝ ոչ է ի մարդկանէ և ոչ ի ձեռն մարդոյ, այլ յայնմանէ, որ կոչեցան քահանայ ըստ կարգին Մելքիսեդեկի, որ և ինքն է ճշմարիտ քահանայ և քահանայապետ և պատարագ Աստուծոյ Հօր. և նա ետ ձեզ զկոչումն անուան իւրոյ և յանձն արար ընդ անուանն և զգործն իւր՝ հովուել զժողովուրդ իւր և ուսուցանել միշտ զգործս բարիս և տալ զանձն օրինակ բարեաց ամենեցուն, ըստ որում և Պօղոս գրէր առ Տիմոթէոս, թէ՝ «Մի՛ անփոյթ առնէր զշնորհացդ, որ տուաւ քեզ ի ձեռնադրութենէ երիցութեան»*: Եւ զարձեալ՝ թէ՝ «Քահանայք կրկին պատուոյ արժանի եղիցին, որք աշխատիցին բանիւ և վարդապետութեամբ»**:

70 Վասնորոյ, աղաչեմք, զի ըստ անուանդ կոչման և զգործն կատարիցէք. և որպէս հարք և ծնողք ժողովրդեան ձերոյ՝ յամենայն ժամ տուք նոցա զհոգևոր խրատըս, միշտ ուսուցանելով յեկեղեցւոջ, ի հրապարակս և առտնին, զամենայն ոք ըստ իւրաքանչիւր հասակի՝ զգուշացուցանելով և յորդորելով յաստուածայինսն:

75 Եւ թէպէտ և ամենայն բարեաց տեսակօք և առաքինութեամբ կատարեալք իցէք, սակայն զեկեղեցւոյ պայծառութենէ և զսրբոյ Պատարագին պատուական և մաքուր զգեստուց մի անփոյթ առնէք, որպէս լսեմք զոմանց՝ եթէ հասարակաց զգեստուք և աղտեղեալ տրեխօք ելանեն ի բեմն սուրբ և զսարսափելի խորհուրդն անխորհրդական զգեստուք կատարեն, և զայն ի պարկեշտութիւն անձանց համարին, հանելով զժողո-

* Ա. Տիմոթ. Դ. 14

** Ա. Տիմոթ. Ե. 17

60 C չիք քահանայ

վուրդն արտաքոյ եկեղեցւոյն և զդուռն ընդդէմ ձգելով. և ոչ միայն, այլ և անմտաբար ի բամբասանս բերին ոմանց եկեղեցեաց և ի մերս բարեզարդ կարգաւորութիւն:

85 Եւ արդ՝ մի ոք վայրապար և անխորհուրդ համարեսցի զքահանայականն զգեստ, զի որպէս ի հնումն առ Մովսէսիւ նկարեցաւ խորհուրդ սրբոյ պատարագին նախօրինակօք և նորումս կատարեցաւ ի Քրիստոս, նոյնպէս և քահանայք հնոյն՝ նորոյ քահանայութեանս էին տիպք, և պատմութեանն Ահարովնի՝ նորոց քահանայիցս զգեստուցն յարացոյց, զոր և սուրբ առաքեալքըն, գործակցութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ, կատարելապէս յարդարեցին զլրումն եկեղեցւոյ, և յամենայն տեղիս ձեռնադրեալ կարգէին քահանայս և սարկաւագունս, և պատուիւրէին ներքին և արտաքին մաքրութեամբ սպասաւորել փրկական խորհրդոյն, որ և ընդ բնաւ աշխարհոյ մեծազարդ պայծառութեամբ զարդարեալ լինէին եկեղեցիք ընդհանուր ազգաց քրիստոնէից՝ պայծառազգեստ վայելչութեամբ սպասաւորել սրբութեանցն: Նա ևս առաւել և Հայաստանեայցս ազգի եկեղեցիք ի սուրբ հուսաւորչէն մերմէ սկսեալ մինչև յաւերումն աշխարհի ի հիմանց:

105 Բայց այսոցիկ բարւոյ աւանդութեանց հակառակելոյ առաջնոց հարցն սրբոց ոչ այլ ինչ է պատճառ, քան թէ տգիտութիւն և ինքնօրէն անձնահաճ կամապաշտութիւն, որք ոչ տեսին զառաջին պայծառութիւնս մինչ ողորմութեամբ Տեառն լի էր երկիր, այլ ի հալածանացս ծնեալ ժամանակի ընդ խրթնատեսակս նայեցան տգեղութիւն, որովք կապեալ են յամենայն ուրեք

85 B միայն այս

90 C չիք առ

94 B ապացոյց փխ յարացոյց H ապրեցոց փխ յարացոյց

105 G հայոց փխ ի հիմանց

111 C չիք ժամանակի

115 ազգ մեր յաղթատուրեան, որպէս ընդ երկաթոյ ի ներ-
քոյ լծոյ ծառայութեան իւրաքանչիւր ազգաց՝ ուր և
իցեն, ոյք և հարկաւոր պիտոյիցն կարօտ են ըստ
մարմնոյ, թող թէ պայծառութեան եկեղեցւոյ ի խըն-
դիր, և ըստ հոգւոյ ամենեկին անշարժք ի բարիս, զի
ցամաքեցաւ սէրն՝ ըստ տէրունական բանին: Ոչ որ-
պէս առաջին հալածանացն ժամանակին՝ նոր հաւա-
120 տացեալքն ի Քրիստոս, յորս այնքան զօրանայր սէրն
Աստուծոյ՝ մինչ զի ի հալածանսն առաւել մեծամեծս և
վայելուչս տեսանեմք շինեալ ի նոցանէ եկեղեցիս, քան
մինչ խաղաղութիւն եղև եկեղեցւոյ:

125 Եւ արդ՝ ո՞ր ի գիտնոց զխաւարին զայս տեսանե-
լով անկարգութիւն, որ յաղթատուրենէ և յաւերմանէ, և
զբարկութիւնս, որ յԱստուծոյ աւանդութիւնս և օրէնս
կարծելով, և նորին աղագաւ յանդգնին հակառակել աս-
տուածաւանդ հրամանացն:

130 Այլ մեր ի բաց թողեալ զանիմաստ հակառակոր-
դացն զվիճմունս, հնազանդ եղելոցդ օրինաց Աստու-
ծոյ ի վերայ ասացելոցս և զայս աւանդեսցուք պատուի-
րան, որ վասն այսր իրի խնդրոյ:

135 Ոչ ունել քահանայից յԱստուծոյ և ի մէնջ հրաման
առանց սուրբ ծածկութի պատարագամատուցին զգեն-
լոյ մատուցանել զսուրբ պատարագն, կամ աւետարան
կարդալ, կամ խաչ առնուլ ի ձեռս, կամ յայլ ինչ ի

113 D չիք ընդ

119 E չիք ժամանակին

122 E քանզի փխ քան

124 B տգիտաց զխաւարայինս փխ ո՞ր ի գիտնոց զխաւարին

129—130 B բաց զանիմաստ, հակառակացն, B վիճումն թողով հնա-
զանդեսցուք օրինաց, CD հնազանդելոցն, F հակառակադրացն

132 E չիք որ

133 E չիք քահանայից

136 H աչ փխ խաչ

140 սրբութիւնսն մերձենալ. և այսոքիկ, զորս գրեցաք սա-
կաւորք և որ նման սոցին՝ արտաքին մարդոյս զգուշու-
թիւն, որոց հանդերձեալ են սպասաւորել աստուածայ-
նոցն:

Ասասցուք և յաղագս ներքին մարդոյն, որ և օրի-
նակ է արտաքնոյն, զարդ՝ սորին հոգեւոր պայծառու-
թեան զարդու. մի որ ի ձէնջ անարժանութեամբ աս-
տուածային խորհրդոյն սպասաւորեսցէ և կամ զոր ի
145 ժողովրդենէն անքննաբար հաղորդեսցուցէ, զի մի ընդ
Յուդայի և ընդ խաչահանուացն դատապարտեսցի:

Մի որ ծածկելով յոգի իւր զգործս մեղաց առանց
ճշմարիտ խոստովանութեան և այնպէս մատիցէ ի տէ-
րունական խորհրդոյն սպասաւորութիւն, զի մի զբար-
կութիւն Աստուծոյ շարժեսցէ ի վերայ ինքեանն և աշ-
խարհին, և ի բաց ընկեսցի յաստուածային հարսա-
նեացն, քանզի զխաւարատեսակ մեղացն զգեցեալ
պատմուճան՝ եմուտ յեկեղեցի Աստուծոյ, որ է օրինակ
վերին հարսնարանին, որ և լսելոց է զահագին բար-
155 բառն, «Ընկեր, զիա՞րդ մտեր այսր, զի ոչ ունէիր հան-
դերձ հարսանեաց»*, և թէ՛ «Հանէք զդա արտաքս»**,
այս է՝ յարքայութենէն, և կտրեսցէք զդա ընդ մէջ, այ-
սինքն՝ զհաւատն և զշնորհս սուրբ աւագանին և զքա-
հանայութեան ի բաց մերկացուցէք, և մասն դորա ոչ
160 ընդ հաւատացեալս, այլ ընդ անհաւատսն լիցի, քան-
զի ոչ հաւատաց եթէ մարմնոյ և արեանն Աստուծոյ
սպասաւորէ, այլ հաց լոկ և գինի համարեցաւ, և վասն

* Մատթ. ԻԲ. 12

** Մատթ. ԻԲ. 13

137 G այստեղ հավանաբար նկատելով որ էջեր են պակաս, լուսանց-
քում հավելագրել են «կանոնք քահանայից»:

141 E մարդոյն զգուշութիւն

157 B այսինքն փխ այս է

158 F չիք սուրբ

160 B կացուցէք հաւատացեալս ասէ

այնորիկ անարժանութեամբ ժպրհեցաւ մերձենալ և առանց խոստովանութեան:

- 165 Եւ արդ, աղաչեմք, մի որպէս մարմնական ինչ գործ վարկանելով զերկնային խորհրդոյն կատարումն, այլ ահիւ և դողովեամբ սպասաւորեցէք աստուածայնոցն, զի թէ սէրովքէն սուրբ յօրինակն ունեւեաց կարօտանայր, մերձենալովն ի կայծակունսն, որ ի վերայ սեղանոյն, մեզ հողեղինացս և մեղաւորացս քանի՞ մաքրութիւն և զգուշութիւն պիտոյ է յաղագս առ ճշմարտութիւն այնր օրինակի մերձենալոյ:

- Վասնորոյ զմիտս և զգայարանս պարտապան էք պարսպել յամենայն վնասակար իրաց՝ սպասաւորքդ սրբոյ խորհրդոյ յամենայն ժամանակի, առաւել յայնմ աւուր, յորում յԱստուած մերձենալ հանդերձեալ իցէք:

- 175 Զի թէ Մովսիսի ասացաւ յԱստուծոյ՝ ոչ կոխել մեռեալ մորթովք զտեղին, ուր երևեցաւ հուր աստուածութեան⁹⁵, ո՞րքան մեզ արժան է լուծանել նախ զմեռելութիւն մեղաց ի մէնջ, և ապա յաստուածայինն մերձենալ խորհուրդ, զի ոչ միայն խօսել ընդ Աստուծոյ ըստ Մովսիսի կայ մեր առաջի և կամ տեսանել զյետոյսն Աստուծոյ, այլև ձեռօք շօշափել զանշօշափելին և շրթամբք համբուրել զսէրն և բերանով ճաշակել զկերակրիչն ամենայնի, և ի սիրտս ընդունել և հոգով միանալ ընդ նոյն և լինել Աստուած՝ շնորհօք ընդ Աստուծոյ միաւորելովն: Վասն որոյ զտեսանելիս և զլսելիս և զլեզու և զամենայն անդամս խրատեցէք ի բարիս շարժել և ի շարիս անշարժ մնալ, և ողջախոհութեամբ և սրբութեամբ յաշխարհական ցանկութեանց և զթօսանաց զմիտսն ամփոփելով, և ապա յերկնային խորհրդոյն սպասաւորութիւն մերձենայցէք. զի մի ի դատաստան անձանց ուտիցէք և ըմպիցէք զմարմին և

- 195 զարիւն Տեառն՝ ըստ առաքելոյն, այլ ի քաւութիւն մեղաց և ի մաքրութիւն հոգւոց՝ ձեզ և ժողովրդեան ձերում:

- Եւ մի լիցի, որպէս լուաք զոմանց աներկիւղ քահանայից, որ ի քաղաքս բնակին, եթէ յառաւօտէ մինչև ցժամ պատարագին ի վաճառափողոցս քաղաքին շրջին ի տուրեառութիւն վաճառաց, յորս բազում նետք հարկանին յոգիսն ընդ մուտս զգայարանացն ի տեսանել և ի լսել, ի խօսել և ի գործել զանպատշաճսն. և անտի դարձեալք մտանել յանդգնին յեկեղեցիս, և յայլոց քահանայից կազմեալ նշխարաւ, առանց սաղմոսաց և աղօթից, մատուցանեն զպատարագն: Որոց պատուիրեմք՝ յայսմհետէ ի բաց կալ յայդպիսի աներկիւղ և շար սովորութեանց, և նախ սրբել զմիտսն զիշերոյն և տունջեանն աղօթիւք, որպէս վերադոյնն զրեցաք, և ապա մտանել յեկեղեցի սուրբ և յանդիման լինել Աստուծոյ սրբով պատարագան:

- Մի ոք ի քահանայից առանց գիտելոյ զխոստովանութիւն մարդոյ, զհաւատոյն և զգործոցն, կամ իւր ինքեան, կամ այլում քահանայի, տացէ նմա զհաղորդութիւն մարմնոյ և արեանն Քրիստոսի՝ ի յառողջութեան կամ ի հիւանդութեան, և կամ գիտելով զանարժանութիւն ուրուք՝ տայ յաղագս մարդահաճութեան զաստուածային խորհուրդն, ծածկելով այնու զկարծիս շարութեան, որ զնմանէ. զի այնպիսին է, որ տայ զսրբութիւն շանց և առաջի արկանէ զմարգարիտն խոզաց:
- 220 Մի ոք ի քահանայից պատարագողաց, ոխակալութիւն ունելով ի սորին ընդ ումեք, մատիցէ յաստուածային խորհրդոյն կատարումն և անընդունելի

199 C վաճառ փողոցս G զվաճառս փողոցին

202 H և լսել և խօսել

208 G վերագրոյն

211 F չի՞ մի ոք ի քահանայից աստուածային օրինացն... էջ 129 տող 341

219 H խոզաց զի այնպիսի լուծցէ

առնիցէ զպատարագն առաջի Աստուծոյ, այլ նախ հաշ-
տեսցի ընդ եղբօրն, ըստ հրամանին Քրիստոսի, և
225 ապա եկեալ մատուցէ զպատարագն:

Նոյն սահման և ի վերայ հաղորդականացն եղիցի,
բայց այս օրէնք առ համապատիւ եղբարսն է, քահա-
նայից առ քահանայս, և աշխարհականաց առ աշխար-
հականս: Իսկ եթէ քահանայն ընդ բանիւ արարեալ զոք
230 ի ժողովրդականացն վասն պատուիրանագանց լինելոյ
յօդէնս Աստուծոյ, և նա հպարտացեալ ոչ գայ յուղ-
ղութիւն, և ոչ խնդրէ թողութիւն ի քահանայէ անտի,
քահանայն առանց խղճի մտաց մատուցէ զսուրբ պա-
տարագն. և ընդ դատապարտութեամբ է այն, որ ոչ
235 ուղղեցաւ, և ոչ խնդրեաց զթողութիւն, քանզի Քր'ստոս
ոչ վայրապար հրամայէ առնել թողութիւն տրտմեցու-
ցանողին, այլ եթէ անկեալ առաջի խոստանայ ապաշ-
խարել, յայնժամ ասէ՝ շնորհեսցի առ ի քէն թողութիւն
յանցանացն, զոր առ քեզն յանցեաւ: Իսկ եթէ մեղու-
240 ցեալն առաջի անկեալ քահանային և խոստանայ գալ
յուղղութիւն, և քահանայն յաղագս մարմնական ինչ
պատճառի ոխակալ լինելով՝ ոչ առնիցէ թողութիւն, չէ
պարտ նախ քան զհաշտելն մատուցանել պատարագ:

Նաև առ քահանայս բազում պատճառս յօդէ սա-
245 տանայ՝ խռովելոյ ընդ միմեանս և վիճաբանելոյ, և յո-
խակալութեան և ի նախանձու ախտս տանջելով զո-
գին զամենայն ժամանակս, որ և առ տգէտս և վայրե-
նաբարոյս առաւել զօրանայ. է որ վասն յափշտակելոյ
ի ժողովրդենէ միմեանց՝ ազահութեան ախտիւ, և է որ
250 յաղագս հարստահարելոյ զընկերն՝ փառասիրութեան

226 H եկեղեցի փխ եղիցի

227 E եղիցի փխ է

233 H չի մտաց

236 E համարէ փխ հրամայէ չի թողութիւն

244 D այլ փխ առ

աղագաւ, և յայլ ևս յուղագոյն ատելութեան պատ-
ճառաց լուծանի ի նոցանէ սիրոյն պատուիրան, և
Քրիստոսի աշակերտութեան նշան, առ որս ասաց, թէ՝
«Յայսմ ծանիցէ աշխարհ զձեզ. եթէ իմ աշակերտք էք,
255 եթէ սիրիցէք զմիմեանս»*: Որոց և մեք զառաքելականն
աւանդեմք պատուիրան, եթէ «Արեգակն ի վերայ բար-
կութեան ձերոյ մի մտցէ, և մի տայք տեղի սատանա-
յի»**, այսինքն՝ զի թէ զխաղաղութիւնն, զոր ետ Քրիս-
տոս աշակերտացն և նոքօք մեզ, փութայ հանել ի
260 ձէնջ խռովարարն, և զխռովութիւն իւր փոխանակ խա-
ղաղութեան սերմանել ի միջի ձերում, մի տայք նմա
տեղի՝ երկար ժամանակաւ բնակել ի յոգիս ձեր, զի մի
զտաճարդ Աստուծոյ, որ ի ձեզ, շարին առնիցէք բնա-
կութիւն ատելութեամբն և ոխակալութեամբն: Այլ ընդ
265 շարժել բարկութեան եռանդն բոցոյն, որ ի փշմանէ
անտի նորա բորբոքի, շիջուցէք զնա խաղաղարար ջրով
հոգւոյն՝ նախ քան զմտանել արեգականն, որպէս զի
խաղաղասէր լինելովն՝ որդիք Աստուծոյ լինիջիք, ըստ
երանութեան խոստման զճշմարիտ որդւոյն Աստուծոյ
270 զգործ արդեամբ ի ձեզ կատարելով, այն որ արար խա-
ղաղութիւն յերկինս և յերկրի արեամբ խաչին իւրոյ:

Իսկ եթէ ոք ի քահանայից խռովելոց ընդ ընկերի՝
սիրէ զատելութիւն, քան զսէր, և զխռովութիւն, քան
զխաղաղութիւն և ոչ լուծանէ զտրտմութեան պատճա-
275 ռն և հաշտեսցի ընդ եղբօր իւրում՝ ի խոնարհել միոյն
և ի խնդրել զհաշտութիւն, մի իշխեսցէ քահանայա-
գործութիւն առնել, որչափ զդէն տրտմութեան և բար-

* Յովհ. ԺԳ. 35

** Յովհ. ԺԳ. 35

258 H զետ փխ զոր ետ

260 B մենջ փխ ձէնջ

261 B մերում փխ ձերում

265 BG եռանդոյն

267 E մոսեսանել փխ զմտանել

կութեան յինքն բնակեցուցանէ, զի «Զի՞նչ հաղորդու-
թիւն է լուսոյ ընդ խաւարի» ասէ առաքեալն, կամ
280 «Քրիստոսի ընդ Բելիարայ»*: Քանզի գրեալ է, թէ որ-
պէս «Որ զսէրն ունի՝ զԱստուած յինքն բնակեցուցա-
նէ, զի Աստուած սէր է»**, նոյնպէս՝ և որ զատելութիւն
նունիցի՝ զսատանայ յանձն իւր դարձանէ, զի կե-
րակուր է նորա ատելութիւնն, որպէս և ամենայն գործք
285 շարեաց: Վասն որոյ, ամենայն ոք ի ձէնչ որքան ատե-
լութեան ախտիւ տայ տեղի սատանայի ընդարձակա-
գոյն յինքեան, Քրիստոսի մարմնոյն և արեանն ոչ է
արժանի բնակութեան. և թէ ոխակալութեան և նենգութեան
հոգեով յանդգնի առնուլ զնա, նման լինի Շուրա-
290 յի մատնչի, որ յետ պատառոյն ապա եմուտ ի նա սա-
տանայ:

Եւ արդ, աղաչեմ զամենեւեան զձեզ՝ դժուարաշարժ
լինել ի վիճաբանութիւնս և ի կռիւս և դիւրաշարժ՝
ի հաշտութիւն և ի խաղաղութիւն: Եւ մի ոք, որ
295 զօրաւորն է ի մարմնական յառաջադիմութիւնս, ջա-
նայ զրկել զընկերն և անիրաւել, զի մի զայն, որ առնէ
իրաւունս զրկելոց զԱստուած, դատաւոր և դատախազ
իւր կացուցանէ, և զոր ի յանցաւոր կեանս զրկեաց, ի
յանանցն վաշխիւ հատուցանէ:

300 Այլ աւագագոյնքդ ի ձէնչ և հաստատունքդ յիմաս-
տութիւն՝ շահեցարուք զկրտսերագոյնսն և զպակասա-
միտսն, ներօղ լինելով առ նոսին և երկայնամիտ, որով
և վարձս ընկալչիք յԱստուծոյ ի շահելն զեղբարս:

* Բ. Կորնթ. Զ. 15

** Ա. Յովհ. Դ. 16

278 C զի զոր ինչ փխ զի զինչ

280 B որ փխ որպէս

282 B այնպէս փխ նոյնպէս

286 G ախտիւ

Իսկ կրտսերագոյնիցդ պատուէր տամք՝ զխոնար-
հութիւն և զհնազանդութիւն ցուցանել աւագագոյնիցն
305 և իմաստնոց քահանայիցն: Եւ յայսպիսի բարեկարգու-
թիւն լինելով ձեր՝ անուանն Աստուծոյ փառաւորութեան
լինիք պատճառ առ արտաքինսն և ժողովրդեան ձերոյ՝
բարեաց նախանձու: Իսկ եթէ ի վիճմունս ի հակառա-
310 կաբանութիւնս և ի հայհոյութիւնս միմեանց տեսանեն
զձեզ, յորս են բազումք, մանաւանդ թէ ամենեքին,
բաց ի սակաւուց, անունն Աստուծոյ վասն ձեր հայ-
հոյի ի տեսողացն արտաքնոց, և ժողովուրդ ձեր առա-
ւել խոտորին ի պատուիրանացն Աստուծոյ, և զպատիժ
315 դատաստանին դուք կրէք զթիւրելոցն ձերով պատճա-
ռաւ յուղիղ ճանապարհէ աստուածային օրինացն:

Մի ոք ի ձէնչ սիրեսցէ զկուրութիւն տգիտութեան
քահանայական ուսմանց յաղագս ծուլութեան կամ աշ-
խարհական զբաղմանց, այլ թէ և ոչ ամենեցուն ամե-
320 նայն շնորհօք կատարեալ լինել հնար է, զոր և աս-
տուածային օրէնքն պահանջեն ի քահանայից, սակայն
ի հարկաւորսն պարտին անթերի լինել, այսինքն՝ զե-
կեղեցական գիրս ուղիղ ընթեռնուլ, և զմանր ուսմունս
ձայնաւորացն պաշտել յեկեղեցիս, և ապա դալ ի ձեռ-
325 նադրութիւն քահանայութեան:

Բայց լսեմք զոմանց սուտ քահանայից, զի ոչ
միայն յայլ ուսմանէ են տգէտք յաղագս հեղգութեան,
մանաւանդ թէ՝ վասն անհաւատութեան, այլ և զսաղ-
մոսն Դաւթի ոչ գիտեն բովանդակ, առանց որոյ զնո-
330 սին զհարիւր և յիսուն փոխսն խօսել բերանով ընդ
Աստուծոյ՝ ոչ մատչի պատարագ ըստ աւանդութեան
կանոնի հարցն սրբոց: Ոմանք և ոչ զբանս աղօթից
սրբոյ պատարագին գիտեն ի բերան, և սուտ պատա-

319 C և փխ թէև

323 C ուղել

328 F չիք մանաւանդ թէ վասն անհաւատութեան

330 B չիք փոխսն

335 րագաւն խաբել կարծեն զանխաբելին Աստուած և զմար-
դիկ և զհոգիս ննջեցելոցն՝ առ աշս մարդկան կեղծա-
ւորելով, որոց դատաստանն առաւել է, քան զամենայն
մեղաց առաջի Աստուծոյ. որք և ոչ իսկ են արժանի
այլ ևս մատուցանելոյ պատարագ, թէև յետ յանդիմա-
նելոյն առնուցուն ի բերան: Այլ թէ կամիցին զոգիս
340 իւրեանց փրկել ի դատապարտութենէ մեծաւ ապաշ-
խարութեամբ՝ թէ արդեօք քաւեսցին յառ Աստուած մե-
ղանացն:

Մի որք ի քահանայից վայրապար և առանց մեծի
զգուշութեան կատարեսցէ զսուրբ մկրտութիւնն իբրև
345 զաշխարհական ինչ գործ համարելով և մի ընդ աս-
տուածային բանիցն բանս ծիծաղականս և կատակեր-
գութիւնս խառնեսցէ, որպէս լսեմք զոմանց տգիտաց և
աներկիւղից՝ զի առնեն, զի մի ինքեանց դատապար-
տութեան լինիցի այն պատճառաւ, և երախայիցն ան-
350 մեղաց թերակատար զշնորհս Հոգւոյն Սրբոյ ընդունե-
լոյ, այլ որպէս զսուրբ պատարագն, այնպէս երկիւղիւ
կատարեսցէ զպաշտամունսն և զընթերցմունսն աս-
տուածաշունչ բանիցն և զամենայն կարգաւորութիւնսն
սուրբ մկրտութեանն խորհրդոյ. և եթէ այսպէս առնի-
355 ցէք, հաւատացէք, զի որպէս էջ Հոգին Սուրբ ի վերայ
փառակցին իւրոյ ի Յորդանան, նոյնպէս և ի վերայ
ամենայն ուղղափառ հաւատով մկրտելոց իջցէ, զորս
և յորդէգրութիւն Աստուած հայր վերակոչէ շնորհօք,
որպէս զբնութեամբ որդին, և լինիք դուք արբանեակք
360 և սպասաւորք Հոգւոյն Սրբոյ յաստուածարարութեանն
շնորհ, մանաւանդ թէ՝ իբրև զմանկաբարձս որդւոցն

337 B մեղաւորաց փխ մեղաց

338 E շիֆ այլ ևս

347 B շիֆ լսեմք

349 B շիֆ այն

357 G ի ջուր փխ իջցէ

360 G շիֆ Հոգւոյն Սրբոյ

Աստուծոյ ձեռք ձեր կատարելով և բառնալով ի մօրէ
նոցին՝ յաւազանին ծոցոյ:

365 Եւ մի որք ի քահանայից յետ հաց ուտելոյ իշխեսցէ
առնել մկրտութիւն առողջից մանկանց, բայց թէ յեր-
կիւղէ մահու, այլ նախ կատարեսցէ զմկրտութեանն
գործ և ապա մատուցէ զպատարագն սուրբ, յորմէ և
զմկրտեալն հաղորդեցուցէ:

370 Եւ մի յանհաւատից արանց կամ կանանց, որք
ոչ են երկրպագուք Քրիստոսի, առցէ որ կնքահայր
մանկանց մկրտելոց, զի զոր ինքեանք ոչ ունին, այլում
զիս՝ որդ կարեն տալ զխոստովանութիւնն, որ ի սուրբ
երրորդութիւնն, յորժամ պահանջէ քահանան ի դէմս
մկրտելոյն զդաւանութիւն հաւատոյն:

375 Վասնորոյ, մի՛ տայք տգիտաց աշխարհականաց
յաղագս մարմնական ընշասիրութեան զայս առնել. և
թէ յանդգնին, դուք մի՛ յանձն առնուք զմկրտելն, զի
մի թերի առնիցէք զայն, որ մկրտինն, ի կատարմանէ,
և ծիծաղելիս զմեծ խորհուրդն աստուածային կացու-
380 ցանէք առաջի անհաւատիցն, որ թէ հնար էր՝ և ոչ
միում ի նոցանէ արժան էր լինել մերձ յաւազանն սուրբ
ի մկրտութեանն ժամու, զի մի վասն հակառակացն
ճշմարտութեան Հոգին Սուրբ հեռացի ի մկրտելոցն:

Եւ մի՛ որք ի ձէնջ ըստ հարկի պահանջեսցէ գինս
385 արծաթոյ անգին շնորհին վասն մկրտութեանն, կամ
մահու հաղորդ տալոյ, այլ որ ունին և տան սիրով,
որպէս զնուէր եկեղեցւոյ՝ առէք, և որ աղքատ լինին՝
մի՛ բռնադատէք:

390 Ասեմք և յաղագս զծնունդս այլազգեացն մկրտե-
լոյ, որ սովորութեամբ բերի ի հին ժամանակաց և է
ընդդէմ հրամանին Քրիստոսի, որպէս ասաց՝ ոչ տալ
զսրբութիւն շանց, զոր արժան էր խափանել, և ոչ թո-

377 B շիֆ և թէ յանդգնին դուք մի յանձն առնուք զմկրտելն

384 B շիֆ ի ձէնջ

386 E է փխ լինին

395 ղացուցանել, զի զի՞նչ օգուտ է այլով բերանով խոս-
 տովանել զՔրիստոս և զգեհնով զնա մկրտութեամբն
 մինչ անբանն է և անզգայ, և յորժամ զարգանայ հա-
 սակաւ՝ մերկանալ դարձեալ ուրացութեամբն և լինել
 հայհոյիչ աստուածային խորհրդոյ տնօրէնութեան նո-
 րա, ըստ դենին իւրեանց, փոխանակ փառաբանիչ լի-
 նելոյ: Որով առաւել դատաստանաւ դատելոց են յա-
 400 ղագս եղծանելոյ յինքեանս զտիրական պատկերն, զոր
 վերստին նկարագրեաց ի նոսա աւագանն սուրբ, քան
 զամենեկին ոչ դրօշմեալսն, այլ զի գոյ ի նմա և մասն
 բարւոյ, այսինքն՝ զի ի մկրտելոց անտի բազմաց ի
 տղայական հասակին հասանէ վախճան մահու, և այ-
 405 նոքիկ ոչ ընդ կորուսեալսն, այլ ընդ փրկեալսն արժա-
 նաւորին փրկութեան, և զի զսակաւն զայնոսիկ յափըշ-
 տակելով ի սատանայէ՝ խառնեմք ի գունդն Քրիստո-
 սի. վասն այնորիկ ոչ իրաւունս համարեցաք զամենեկին
 խափանելն:
 410 Բայց զայս միայն վասն սորին իրի պատուէր
 տամք քահանայիցդ, մի՛ վասն ազահութեան ախտի
 յորդորել զնոսին և կամ յօժարութեամբ ընդունել, այլ
 դժուարաւ և ի հարկէ բերիլ յայնպիսի իրս: Զի թէ հաս-
 տատուն մնալոց էին ի հաւատս, բարի էր յորդորում-
 415 նըն և յօժարութիւնն ձեր, բայց զի ապրեալքն ըստ
 մարմնոյ՝ անդրէն ընդ ջուրսն են անցանելոյ, և ի լու-
 սակիզն յօդեաց ի սևութիւն այծից փոփոխելոց, ըստ
 սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ տեսեան, նորին աղագաւ
 անօգուտ է ջանն, որ վասն նոցին, զի շահն սակաւ է
 420 և վնասն յոլով:

Մի՛ ոք ի ձէնջ գաղտ պսակ դիցէ ումեք, այլ եթէ
 ծնողս ունիցի և միաբան իցէ և ոչ բաժանեալ, գիտու-

406 G զանկատարն փխ զսակաւն

414 C մնալ ոգեին փխ մնալոց էին

421 F չի՛ մի ոք ի ձէնջ... այլ ի մարդկային բռնութենէ էջ 134

տող 469

422 G ոչ է

425 թեամբ և կամաւ նոցին եղիցի: Իսկ եթէ ոչ ընդ ծնողօք՝
 հասարակաց տեսութեամբ յայտնի դիցի պսակն, զի
 վկայեսցի յամենեցունց, թէ ուղիղ է և ոչ ընդդէմ օրի-
 նացն Աստուծոյ, որով և երգոցն ձայնք և նուագաբա-
 նացն զնոյն նշանակեն, իբրև թէ վկայս պսակելոցն
 զամենեցունց լսելիս և զտեսանելիս կացուցանելով:
 Իսկ գաղտնին՝ անվկայ է և անհաստատ և ոչ ընդ օրի-
 430 նօք, յորմէ պատուէր տամք ի բաց հրաժարել և ոչ
 յանդգնել յայսպիսի իրս վասն ազահութեան:

Մի՛ և կնաթողաց արանց կամ այրաթողաց կա-
 նանց առանց կանոնական հրամանին դիցէ ոք պսակ,
 զի մի՛ լուծջիք դուք ի քահանայական կարգէ ըստ կա-
 435 նոնաց, և եղեալ պսակն՝ քակտեսցի, և եթէ բռնանան
 ոչ բաժանին՝ ընդ պոռնիկս համարեալ լինին:

Մի՛ և այնոցիկ, որք առեանգս ասին, դնիցէ պսա-
 կըս, զի հակառակ օրինաց Աստուծոյ է և բիւրք շա-
 րեաց պատճառք ի սատանայէ շարժեալք ի մոլեկան
 440 ախտսն, և բազումք այն իսկ են, որ յետ սուտ պսա-
 կին, յորժամ յագին դիւական տոբմամբն, մեծաւ ատե-
 լութեամբ բաժանին ի միմեանց, և պսակադիրքն այս-
 պիսեացս կցորդ շարեաց նոցին լինիցին:

Մի՛ և տղայոց անմեղաց՝ յաղագս ազահութեան
 445 հայրենի ժառանգութեան, կամ վասն այլ ինչ պատճա-
 ոի, պսակ դիցէ ոք ի քահանայից, զի բազում վնասք
 լինին յայնցանէ և պատճառս բաժանման յետոյ ի մի-
 մեանց: Այլ ժամանակ պսակի է ի զարգանալ արու-
 թեան հասակին ի հնգետասանին ամաց լրումն առնն,
 450 և յերկոտասանին կամ ևս առաւել՝ կնոջն, որպէս զի
 կարօղ լինիցին ըստ բանաւորաց՝ հաճութեամբ զուգիլ
 ընդ միմեանս առ ի հաստատուն լինելոյ զուգութեանն,

423 H ծնողօք եղիցին

443 B չի՛ նոցին, G այնոցիկ փխ այսպիսեացս

444 E չի՛ ազահութեան

452 G զուգաւորութեան փխ զուգութեանն

և մի ըստ անբանից՝ առանց կամաց և յօժարութեան
անհաստատ գոլով և առ ժամոյն պատահումն: Եւ այրն
455 աւագագոյն պարտի լինել ըստ ժամանակի քան զկինն,
որպէս զԱդամ նախ ստեղծեալ Աստուծոյ և ապա զԵ-
ւայ:

Մի՛ ոք ի քահանայից ի բռնութենէ բռնաւորաց
առանց կամաց առնն և կնոջն պսակ դիցէ, որպէս լսեմք
460 ի կողմանս Հայաստանեայց լինել, որ ընդ իշխանու-
թեամբ այլազգեաց են: Զի պսակն այն անհաստատ
է և լուծանելի, և պսակադիրքն ոչ առանց պատժոց,
թէ և ակամայ է գործն, և կաշառատուրքն բռնաւորաց
վասն ջատագով լինելոյ նոցին յանիրաւ գործն յայն՝
465 առաւել դատապարտութեան և անիծից են արժանի, զի
զօրէնս Աստուծոյ և զդատաստանս եկեղեցւոյ լուծանել
փութան բռնութեամբ աւագաց: Վասնորոյ, առանց
խղճոյ է լուծումն այնպիսւոյ պսակին, քանզի չէ ըստ
հրամանին Աստուծոյ, այլ ի մարդկային բռնութենէ:

Մի՛ ոք համազգեաց, որոց արեան մերձաւորու-
թիւն իցէ, պսակ օրհնութեան դիցէ, այլ մինչև ի յեր-
կուց կողմանցն զշորրորդ ազգին գլխաւորութիւնն կա-
տարեալ ունիցին:

Եւ թէ զի՞նչ պատճառաւ զշորեակ թիւն կանոնա-
475 դրեցին հարքն սուրբք սահման ամուսնութեան՝ ծանուս-
ցութ, զի գիտիցէք:

Քանզի բնութիւն մարմնոյ ի շորից տարերաց գո-
լով՝ յիրաւի և մարմնական ազգակցութիւնն մինչև ի
շորրորդ թիւն ժամանէ, որ է այսպէս. ի միոյ հօրէ եր-
կուց եղբարց բաժանեալ՝ հաւասար ունին յինքեանս
480 զհօրն գոյացութիւնս, իսկ առ ի նոցանէ ծնունդն՝
զկէս արեան եղբայրութեանն, և երրորդ ծնունդն, որ
յեղբարցն որդւոց, զկիսոյն կէս արեանն միայն, իսկ
շորրորդ ծնունդն, որ ի սոցանէ, զշորեակ մասն արեանն

478 D ազգականութիւնն

485 մնացելոյ: Եւ այս է սահման և կէս արեան մերձաւո-
րութեան:

Եւ քանզի ամենայն փոյթ Աստուծոյ և աստուա-
ծայնոցն յաղագս սիրելոյ է զմիմեանս մարդկան, վասն
այնորիկ իրաւունս համարեցան, որք հոգւովն օրի-
490 նադրեցին, զօտարացեալսն ի միմեանց միանալ սիրով
ամուսնութեանն կապակցութեամբ, իսկ զմերձաւորսն
արեամբ՝ բաւական վարկան համազգակցութեամբն
միայն ունել զհաղորդութիւն սիրոյ առ իրեարս:

Եւ այս է առաջին պատճառ ոչ տալոյ թոյլ համա-
495 ցեղիցն ամուսնութեան, են և այլք յոլովք զորս իմաստ-
նոցն թողաք քննել:

Եւ արդ, որ այսպիսի ընտրութեամբ ըստ օրինացն
Աստուծոյ լինիցի պսակն, որպէս և գրեցաք, մի յայ-
լում ժամու դիցէ զայն քահանայն, բայց յառաւօտէ
500 աւուրն մինչ ցժամ ճաշոյն. և կերեալ և արբեալ զոր մի
թողուցութ յեկեղեցին, և մի յանառակ կանանց կամ
յարանց, որ յայլում ժամու չեն արժանի եկեղեցւոյ,
զի մի պղծեսցի նոքօք տաճարն Աստուծոյ և աղտե-
ղացցի պսակն օրհնութեան:

Եւ ի ժամ կատարելոյ զսուրբ պսակն երգ գուսա-
նացն լոնալ դադարեսցեն մինչև ելցեն յեկեղեցւոյն, զի
մի դիւական երգն խառնեսցի ընդ աստուածային եր-
գոցն:

Եւ ի բուն բարեկենդանի օրէ սկսեալ մինչև ցկա-
510 տարումն պահոց շաբաթուն, որ յետ պենտէկոստէին է,
մի ոք ի քահանայից տգիտութեամբ պսակ դիցէ ումեք,
և ոչ յամենայն կիւրակէս տարւոյն, որպէս հաստատե-
ցին կանոնաւ սուրբ հարցն առաջինք, քանզի պահոց
բառասնորդացն աւուրք՝ սգոյ և տրտմութեան է և խոր-

488 B չիք մարդկան

497 B որք փխ որ

500—508 F չիք և կերեալ և արբեալ զոր մի... աստուածային երգոցն

505 CH կուսանացն

514 E չիք աւուրք

515 հուրդ շարշարանաց Տեառն և ոչ գինարբուժեան և
 ուրախութեան հարսանեաց, իսկ յինունքն և կիւրակէքն
 ունին զօրինակ երկնաւոր փեսային Քրիստոսի հարսա-
 նեաց և հարսին եկեղեցւոյ, որ լինելոց է ի հանդեր-
 ձեալ աշխարհին, յորժամ խառնեալ միանան ազգ ար-
 520 դարոց մարդկան ընդ ինն դասս հրեշտակաց, զոր և
 անուն իսկ աւուրցդ յայտ առնէ յինունք վերակոչելով,
 որով և զհաւատացեալս ամենայն մանկունս առադաս-
 տի հարսանեաց անուանեաց Տէրն, որոց հրամայէ ոչ
 պահել որչափ զփեսայն ընդ ինքեանս ունիցին, որ են
 525 աւուրք յարութեան նորա, մինչև ի վերանալ նորին
 յերկինս. վասն այսր պատճառի ոչ պատշաճ համա-
 րեցան հարքն սուրբք ի հոգևոր հարսանեացն օրինա-
 կի աւուրսն, յորում ասացաւ ի Տեառնէ «Ոչ արանց
 կանայս առնել, և ոչ կանայք արանց լինել»*, զմարմ-
 530 նականս զայս կատարել հարսանիս, որ է ախտաւոր և
 ծննդական:

Եւ որոց ի հարսանիսն երթիցեն քահանայք, զայս
 խրատ պատուիրանի աւանդեմք: Մի յապաղել անդր
 ընդ գինարբու աշխարհականացն մանկունս, յորում
 535 յոլովս մեղանշեն անպատրաստքն, որք դեգերինն ի
 նմա ի տեսանելն ի լսել և ի խօսել զանուղայս, այլ
 յորժամ զրաւ լինիցի կերակրոյն, և մինչ յերիս միայն
 արբումն բաժակի, յառնել վաղվաղակի ի սեղանոյ ան-
 տի, զի մի ընդ գինեմոլսն յարբեցութեան ըմբռնեալ՝
 540 այսին լինիցի արտաքնոց տեսողաց, ոչ միայն ինքն,
 այլ և ամենայն քահանայք՝ միովն: Եւ ծանրագոյն ա-
 պաշխարութեամբ, թէ արդեօք քաւեսցէ զարբեցու-
 թեանն մեղս, վերստին արժանի լինել քահանայագոր-
 ծութեան:

* Մատթ. ԻԲ. 30

532—569 F չի և որոց... զայս առնէ

545 Մի՛ որ ի քահանայից զսատանայական յանցանս
 յինքեան ցուցցէ, այն որ հակառակ եկաց Աստուծոյ և
 կործանեցաւ, և ընդդիմակաց լինիցի եպիսկոպոսին իւ-
 րոյ ի բանս կամ ի գործս, որպէս Կորնս և Դադան՝
 Մովսիսի և Ահարոնի, զի մի զնոցին կործանումն ըն-
 550 կալցի յԱստուծոյ, մանաւանդ այնոքիկ, որք յանդգնին
 կապալս յարուցանել ի վերայ եկեղեցւոյ, կամ աճե-
 ցուցանել զյառաջաբունից եղեալսն. և այսու սլատճա-
 րաւ արտաքսեն զեպիսկոպոսունս յաթոռոց բռնու-
 թեամբ ալլաղգեաց, և ինքեանք լինին հրամանատարք
 555 ժողովրդոց և կապալատուք փոխանակ նոցա, որք ան-
 ձամբ զանձինս ի ներքոյ առնեն աններելի դատաստա-
 նացն Աստուծոյ և անիծից դատապարտութեան. այն-
 պիսէքն ոչ են արժանի ի կեանս իւրեանց քահանայա-
 գործութիւն առնելու, և ոչ ի մահուն՝ հաղորդի կամ
 560 քահանայական թաւման:

Դարձեալ՝ մի՛ որ ի քահանայից կամ ի ժողովրդոց
 զեկեղեցւոյ դատաստան առ մարմնական իշխանս դա-
 տեսցի, կամ՝ առ ալլաղգիս, կամ՝ առ քրիստոնեայս,
 զի մի՛ դատապարտեսցի յառաքելական և ի կանոնա-
 565 կան հրամանացն. որպէս և զրէ Պօղոս առ կորնթա-
 ցիսն, թէ՛ «Իշխէ որ ի ձէնջ, եթէ իրք ինչ իցեն ընդ ըն-
 կերի իւրում դատել առաջի անիրաւաց և ոչ առաջի
 սրբոց»*. և հարքն սուրբք ի կանոնս իւրեանց լուծա-
 նել հրամայեն ի քահանայութենէ, որ զայս առնէ:

570 Դարձեալ՝ մի՛ որ ի քահանայից հոգաբարձու քա-
 ղաքի կամ գեղջ լինիցի, կամ զաւառապետ՝ աշխարհա-
 կան իշխանաց, կամ զքօղ հարկաց կամ սակից, կամ
 յայլ ինչ գործակալութիւն աշխարհի լինելով, քանզի
 անկարելի է ըստ տէրունական հրամանին՝ երկուց

* Ա. Կորնթ. 2. 1

548 E և փխ կամ

564 G դատեսցի

572 CE և փխ կամ

575 հակառակ տերանց ծառայել և հաճոյանալ տան Աստուծոյ, որ է եկեղեցի Աստուծոյ կենդանւոյ և տան աշխարհականաց: Վասնորոյ ընտրեսցէ այնպիսին ի միոյն ի բաց կալ, կամ ի յաշխարհական հոգաբարձութենէն կամ ի քահանայական գործոյն, իսկ եթէ ընդ
580 աշխարհական հոգոցն յանդգնի և զքահանայական պատիւն ունել և զտեսութիւն ժողովրդոց, բռնութեամբ է այն և ոչ հրամանաւն Աստուծոյ և մեր, որ և դատելոց է այնպիսին ընդ կրկին յանդգնութեանն:

Լսեմք զոմանց քահանայից ձիավարժս լինել և
585 զէնս առնուլ ըստ զինուորաց, և ի խրախճանութիւնս խաղուց ձիւնթացից ընդ նոսին արշաւել երիվարօք և ի յորս երէոց և ի նետաձգութիւնս և յամենայն ինչ յայսպիսիս, որ նոցայն գործոյ է անկ և ոչ եկեղեցւոյ սպասաւորաց, «Զի զէն զինուորութեան մերոյ ոչ է մարմնաւոր»*, որպէս հրամայէ առաքեալն, այլ հոգեվոր և աստուածային, որովք պատերազմիմք ոչ ընդ մարմնոյ և ընդ արեան, այլ ընդ իշխանութիւնս և ընդ պետութիւնս, ընդ այսս շարութեան, որ ի ներքոյ երկնից:

595 Վասնորոյ, աղաչեմք ի բաց լինել յայսմհետէ ի յանկարգ սովորութենէ աստի, և բայց թէ ի ճանապարհի, եթէ ի հետիոտս և թէ երիվարաւ՝ առնուլ զէնս յաղագս երկիւղի ինչ եղելոյ կարծեաց, և այն՝ պարկեշտութեամբ և ոչ ըստ զինուորութեան կարգի կապար-
600 ճիւք և կամ կազմեալ սուսերաւ: Այլ ոչ ևս է արժան

* Ա. Կորնթ. Ժ. 4

578 B յաշխարհի փիս ի յաշխարհական

579 CDEF հոգևոր փիս քահանայական

580 B գործոցն փիս հոգոցն

584—611 F չիք լսեմք զոմանց... պատուիրանքն

589 G չիք զէն...

590 G հրամայէ Պողոս

600 CD չիք կամ

առնուլ զէնս կարգաւորաց, կամ արշաւանս առնել երիվարօք ըստ մանկական բարոյից ի բամբասանաց պատճառս տեսողաց: Զի զորս խրատէ Պողոս, «Զզէն լուսոյ զգեհնուլ»*, այսինքն՝ զուղիղ հաւատս և զգործս բարեաց, և նոքօք կռուել ընդ բնութեան մերոյ թշնամւոյն. չէ արժան զխաւարայինս զայս զէն ստանալ յանձին և պատերազմել սոքօք ընդ համազգեաց մերոց մարդկան, կամ խոցոտել զանբանից կենդանեաց հոյս և կամ սիգաքայլ երիվարօք յօրանալ, բայց թէ ի տկարութենէ, քանզի յայսցանէ և ի սոյնպիսեացն արգելուն զմեզ աստուածային պատուիրանքն:

Քահանայ, եթէ զոք ի ժողովրդենէ իւրմէ վասն պատուիրանազանց լինելոյ ընդ բանիւ առնիցէ, և նորա յամառեալ մնայ ի յանցանսն և ոչ դառնայ, այլ ոք
615 ի քահանայից անտի մի իշխեսցէ ընդունել զնա յեկեղեցի իւր, որպէս սովոր են ոմանք ի տգէտ քահանայից յինքեանս ձգել զայնպիսիսն, և որ զայս առնէ, նա տայ նմա ի մեղաց անտի անդարձ լինել, և զանձն իւր կողորդ պատուհասի յանցանաց նորա առնիցէ:

620 Այլ վասն այսպիսի իրաց եղելոց այս օրէնք հաստատեսցի ի միջի ձերում, զի զորոշեալն ի միոյ քահանայէ, և ամենայն քահանայակիցք նորին նմանապէս ի բաց որոշեսցեն յինքեանց, մինչև զղջացեալ յանցաւորն դարձցի ի յանուղղայ գնացից իւրոց և
625 առաջի անկեալ խնդրեսցէ զթողութիւն և ուխտ դիցէ Աստուծոյ՝ ապաշխարել և այլ ոչ ևս ի նոյն սովորութիւն շարեաց անկանել: Եւ յորժամ յիւրոյ քահանայէն այսպիսի օրինակաւ ընկալցի զթողութիւն, յայնժամ և այլ քահանայքն ընկալցին զնա սիրովն Աստուծոյ:

630 Այս օրէնք ուղղութեան և ի մէջ եպիսկոպոսաց հաստատեսցի, որպէս զի զառ միոյ եպիսկոպոսէն բանադրեալն՝ ի քահանայից կամ յաշխարհականաց, այլ

* Զաղմ. ԺԳ. 12

որ յեպիսկոպոսաց ոչ ունին իշխանութիւն լուծանելոյ,
բայց ի բանադրողէ անտի:

- 635 Աւանդեմք և զայս ևս պատուիրան ամուրեաց քա-
հանայիցդ, որ ըստ աշխարհի, զի որում ի մանկական
հասակին հասանէ վախճան ամուսնոյն, թէ կամեսցի
զոգի իւր ապրեցուցանել ի մեղաց և ի բամբասանաց
և սուրբ խորհրդոյն արժանաւորապէս սպասաւորել,
640 հրաժարեալ յաշխարհէ՝ ըստ կանոնական հրամանին և
կարգ կրօնաւորութեան մտցէ, զի ի մէջ աշխարհի սո-
վորական ընդելութեամբ լինելով ի տեսութիւնս և ի
խօսակցութիւնս ընդ կանայս, մանաւանդ՝ խոստովա-
նութեան նոցին լինել ընդունօղ ըստ օրինի քահանա-
645 յութեան, անհնար է սրբութեամբ ծառայել Աստուծոյ.
ապա թէ ընդ անձուկ ճանապարհն գնալ դժուարանայ՝
զլայնն և զարձակն սիրելով, լռել արժան է նմա ի
սրբոյ պատարագին սպասաւորութենէ, թէ և ի յայտնի
վատութիւնս ոչ բամբասի, քանզի ոչ կարէ յերիտա-
650 սարդական հասակին մաքրապէս սպասաւորել սրբու-
թեանցն, մանաւանդ որ ոչ երկիւղածութեամբ և պար-
կեշտութեամբ և պահօք և աղօթիւք զգուշանայ անձին
իւրում, այլ աներկիւղութեամբ վարի ի կերակուրս և
յրմպելիս և յամենայն տեսակս ընդարձակ վարուց:
655 Իսկ որոյ մերձ ի ծերութիւն հասանէ վախճան ա-
մուսնոյն, և վստահ լինի յանձն իւր սրբութեամբ և ա-
նարատ վարուք և առանց բամբասանաց սպասաւո-
րել Աստուծոյ, որպէս զի գովութիւնս ընկալցի ի տե-
սողաց և մի բամբասանս. այնպիսին կացցէ յեկեղեց-
660 ւոջ իւրում որքան ախորժէ:

633 E չիք որ

635—660 F չիք աւանդեմք... որքան ախորժէ

640 B հրաժարեսցէ

641 B կրօնաւորական

647 B զնդարձակսն փխ զարձակն

656 B է փխ լինի

Եւ արդ քահանայիցդ առ ի խրատ՝ զոր գրեցաք
սակաւուք, ոչ իշխանաբար հրաման տալով, այլ ծա-
ռայակցապէս աղաչելով, բաւական լիցի առ ի մէնջ.
իսկ զպակասեալն ի մերոցս՝ ունիք հմտանալ կատա-
665 րելապէս ի հարցն առաջնոց կանոնական գրոց՝ որովք
օրինադրեցին զմանկունս եկեղեցւոյ ի փառս աստու-
ծոյ:

661 E չիք առ ի խրատ

ԱՌ ԻՇԽԱՆՍ ՈՐ ԸՍՏ ԱՇԽԱՐՀԻ

Փոփոխեցուք զաստուածային պատուիրանացն խրատ և առ ձեզ՝ որ ըստ աշխարհի ունիք զբաղաբա-
վարութիւն:

- 5 Եւ նախ և առաջին առ իշխանսդ, որք ի նուազեալ
ժամանակիս տիրէք ի տեղիս տեղիս բազմաց և կամ
սակաւուց, զօրաց և զաւառաց, զորս աղաչեմ, մի
անհնազանդ լինիք օրինացն Աստուծոյ, այլ որպէս
կամիք, զի ծառայք զկամս հրամանի ձերոյ հնազան-
10 դութեամբ և անթերի կատարեցեն, որք թէ և զմի ինչ
ի հրամայելոցն անկատար թողուն, պատուհաս կրեն ի
ձէնչ, նոյնպէս և դուք, վասն զի բնութեամբ ծառայք
էք Աստուծոյ, ծառայեցէք Տեառն երկիւղիւ և հնազան-
դութեամբ, զի մի պատուհասիցիք իբրև զապստամ-
15 բեալս ի Տեառն այլ որպէս զմտերիմ ծառայս՝ պատիւ
ընդունիցիք յերկնաւոր թագաւորէն:

- Եւ արդ՝ առաջին զայս պատուիրան աւանդեմք
ձեզ, մի անիրաւաբար վարիք առ հնազանդեալսդ ծանր
և դժուարակիր հարկադրութեամբ, զոր ոչ կարեն բառ-
20 նալ, այլ օրինօք դատեցէք և ըստ չափոյ զօրութեան
զիրաքանչիւր ոք, զմտաւ ածէք՝ «Զի և ձեր տէր գոյ
յերկինս, և ակնառութիւն ոչ է առաջի նորա»*, որպէս
և առաքեալ ասէ:

* Եփես. 2. 9

1 BG Տեառն ներսեսի ասացեալ առ F չիք որ ըստ աշխարհի

2 AEFH փոխեցուք

9 CE ծառայք ձեր

- 25 Մի՛ զոք զրկէք ի մարդկանէ և մի՛ նեղէք զաղբա-
տըս և զտնանկս, զի մի բողոքեացեն առաջի Աստուծոյ
վասն ձեր, և Աստուած լսէ նոցա՝ ըստ իմաստնոյն Սա-
ղոմոնի, զի ասէ, թէ՝ «Մի տար պատճառս աղբատին
անիծանել զքեզ, զի մի՛ արարիչ նորա լուիցէ նմա և
հատուցէ քեզ չարիս»*:

- 30 Մի՛ չար և անիրաւ գործակալս և զաւառապետս
կացուցանէք ի վերայ աշխարհի ձերոյ, զի մի յանիրաւ-
ութենէ նոցա, զոր գործեն, դուք դատիք յԱստուծոյ՝
հանդերձ նոքօք, այլ զարդարամիտս և զարդարադա-
տըս ընտրեցէք ունել ի վերայ մարդկան զգործակալու-
35 թիւն, զի մի զարքունական սահմանեալ իրաւունսն՝
վաստակաւորացն թողցեն վասն սակաւ կաշառացն
զբազումն և կամ ինքեանք գողասցին. և մի՛ առաւել
քան զհրամայեալսն նեղեցեն զնոսա և առցեն, զի
անիրաւութիւն են երկու կողմանքն առաջի Աստուծոյ.
40 այլ այնպէս իրաւադատ լինիցին, զի «Տացեն զկայսե-
րն՝ կայսեր, և զԱստուծոյն՝ Աստուծոյ»**:

- Մի՛ զոք անիրաւութեամբ դատիք, այլ ուղիղ դա-
տաստան արարէք, զի և ձերն դատաստան քաղցրու-
թեամբ լինիցի յԱստուծոյ և մի խստութեամբ: Մի՛
45 վասն կաշառաց կամ վասն սիրելութեան միոյ կողմա-
նըն, կամ վասն ատելութեան և ոխակալութեան, կամ
վասն պատուոյ երեսաց ի միոյն աշառելով՝ զանիրան
արդարացուցանէք ի դատաստան և զարդարոյն թիւրէք
զիրաւունս, զի մի անիծից օրինացն Աստուծոյ, որ յա-
50 ղազս այսոցիկ, պարտականս զանձինս առնիցէք:

* Առակ. Լ. 19

** Մատթ. ԻԲ. 21

24 B զրպարտէք փխ զրկէք

33 E չիք այլ

35 B զարքայական փխ զարքունական

39 G անիրաւութենէ

47 G չիք վասն

50 G այնոցիկ է պարտական

Մի՛ անտես առնէք զայրուոյն և զաղքատին զիրա-
ւունսն, յորժամ աղաղակեն առաջի ձեր վասն զրկողաց
իրեանց, այլ դատ արարէք որբոյն և տուր իրաւունս
այրուոյն, որպէս ասէ Աստուած մարգարէիւն. և ուն-
55 կընդիր լերուք աղաղակի նոցա և փրկեցէք զնոսա ի
նեղչաց իրեանց և զյափշտակեալ ինչս նոցա դարձու-
ցէք յանիրաւացն, յայնժամ և Աստուած լսող լինի ա-
ղաչանաց ձերոց և կատարէ զխնդրուածս սրտից ձերոց:

Մի որպէս զանբան կենդանիս, որ բնութեամբ ծա-
60 ռայք են մարդկան, ծառայեցուցանէք զմարդիկ, որ
ընդ իշխանութեամբ ձերով լինին, ի գործ խիստ և ան-
ներելի, որպէս և փարաւո՞ւ՝ զորդիսն Իսրայէլի, և զայն՝
առանց կերակուր տալոյ նոցին, այլ ներելով և քաղց-
րութեամբ և սակաւօրեայ ժամանակաւ, և առատադոյն
65 կերակրօք լցուցանել զնոսա յաշխատութիւն անդր, և
չափով և մի յանչափս, որպէս զի կարող լինիցին վաս-
տակօք իրեանց զաղքատանաց կեանս զտանց և զորդ-
ւոց իրեանց լցուցանել և զարթունական հարկսն հա-
տուցանել:

70 Մի զվարձս վաստակաւորաց ձերոց հատանէք իշ-
խանաբար, որպէս զայնոցիկ, զորոց ամբաստանեն
առաքեալքն և մարգարէքն, թէ՛ «Զրկեալն ի ձէնչ աղա-
ղակէ, և բողոք հնձողաց հհաս յականջս տեառն զօրո-
թեանց»*:

75 Բաւական լիցի ձեզ, զի վաստակօք նոցա մեծա-
նայք, և առաւել քան զչափն փափկանայք, և այն՝ զի
ոչ թէ այլ բնութիւն է նոցա, և այլ՝ ձեր. ալ ի միոյ
կաւոյ և ի խառնուածոյ, քանզի նմանապէս է տերանց

և ծառայից, փարթամաց և աղքատաց, սկիզբն գալոյ
80 յաշխարհ և կատարած ելիցն յաշխարհէ:

Վասն զի զուգահաւասար ամենայնքն ծննդեամբ
մտանեն յերկիր և մահուամբ ելանեն ի սմանէ, իսկ
մեծութիւն և փոքրկութիւն, բարձրութիւն և խոնարհու-
թիւն, բարեբախտութիւն և պանդխտութիւն, ի մէջ
85 ծննդեանն և մահուանն պատահեն մարդկան, որ են
իբրև զերազք զարթուցելոց, որպէս ի փորձոյ անտի
յայտնի է ամենեցուն իմաստնոց և տգիտաց, զի ոչ ինչ
ի սոցանէ ունի զհաստատութիւն:

Վասնորոյ մի՛ վասն անցաւորիս կենաց կորուսա-
90 նէք զյաւիտենական զկեանսն, զի թէպէտ և Քրիստոս
դժուարաւ ասաց մեծատանց յարքայութիւն երկնից
մտանել, ըստ օրինակի ուղտու ընդ ծակ ասղան, այլ
եթէ զմեծութիւն ձեր ըստ կամացն Աստուծոյ ի գործ
արկանէք, դժուարինն՝ ձեզ դիւրին լինիցի:

95 Զի և Աբրահամ մեծատուն էր, և ոչ միայն արքա-
յութեանն մտանելոյ արժանացաւ, այլ և զոգ նորա ար-
քայութիւն Աստուծոյ եղև և անուանեցաւ հանգիստ
ամենայն արդարոց. նոյնպէս և Յոբ և ամենայն մեծա-
տուն արդարքն, ըստ ասելոյն ի Տեառնէ, թէ՛ «Տեսա-
100 նիցէք զԱբրահամ և զԻսահակ և զՅակոբ և զամենայն
արդարսն յարքայութեան Աստուծոյ»*:

Այսպէս և՛ դուք, եթէ ըստ նոցին օրինակի գնայք
ի ճանապարհս արդարութեան, զի ոչ զոք նեղէին, ոչ
զուրուք զինչս յափշտակէին, և ոչ ումեք անիրաւու-
105 թիւն ինչ առնէին և կամ նենգութիւն, այլ և յիրեանց

* Յակոբ. Ե. 4

66 CDEFH չիք և չափով և մի յանչափս

70 C հատուցանէք փխ հատանէք

75 C չիք ձեզ

77 C չիք այլ

* Ղուկ. ԺԳ. 28

87 G չիք յայտնի

91 B աստուծոյ փխ երկնից

94 C չիք լինիցի

97 BCFGH անուանեցաւ և

103 BGH և փխ զի

104 B ումեք ինչ

արդար վաստակոցն զքաղցեալս կերակրէին, զմերկս
զգեցուցանէին, զհիւրս ընդունէին, զկարօտութիւն կա-
րօտելոց լցուցանէին, նեղելոց բաւական լինէին, և
110 տկարաց զօրացուցիչ, զաղքատն և զտնանկն ոչ միայն
ինքեանք ոչ նեղէին, այլև փրկէին ի նեղչաց իւրեանց:

Եւ որպէս ոչ եղև նոցա մարմնաւոր փարթամութիւնն
արգել և խափան ժառանգելոյ զարքայութիւնն երկնից,
նոյնպէս և ոչ ձեզ լինիցի պատճառ չարեաց մեծու-
թիւնդ, եթէ կամիցիք արդարութեամբ վարել զդա, որ-
115 պէս և նոքա, այլ մանաւանդ բարւոյ առիթ լինի ըստ
իմաստնոյն, զի ասէ, թէ՝ «Փրկանք առն՝ մեծութիւն
իւր»*:

Իսկ այն, որ փոխանակ զիւրն տալոյ կարօտելոց,
զնոցայն յափշտակէ, և կողոպտէ զնոսա, և փոխանակ
120 հիւրընկալ լինելոյ և հանգուցիչ՝ աշխատելոց ի ճա-
նապարհի, գողակից լինի գողոց և դարանակալ ի ճա-
նապարհի այնոցիկ, որք անմեղութեամբ գնան ընդ
ուղիղ ճանապարհս իւրեանց, և զտուն իւր յանիրաւ
ստացուածոց անտի ընու և մեծանալ կարծէ:

Թողից ասել զանթողին յանցանք, որք ոչ միայն
զինչսն յափշտակեն, այլև զարիւն անմեղացն հեղուն,
զի մի դատախազ լինիցին յափշտակողաց ընչից իւ-
րեանց, և զայն ոչ ածեն զմտաւ եթէ այլ դատաւոր կայ
130 գաղտնիս չարեաց իւրեանց:

* Առակ. ԺԳ. 8

105 E չիք ինչ

106 B ստացուածոցն փխ վաստակոցն

107 CD զհիւանդս փխ զհիւրս

112 G չիք երկնից

122—123 G չիք այնոցիկ, որք անմեղութեամբ գնան ընդ ուղիղ ճանա-
պարհս իւրեանց

Յաղագս այսպիսեաց մեծատանց յիրաւի հրամա-
յէ Քրիստոս՝ դժուարաւ մտանել յարքայութիւն երկնից,
որոց ոչ արքայութիւնն է օթեան, այլ հուր գեհենին, և
135 ասպնջական որդն անքուն և տարտարոսն յաւիտենա-
կան:

Եւ այս յիրաւի, զի թէ որք յիւրեանց արդար ըն-
չիցն ոչ կերակրեն զքաղցեալս և ոչ զգեցուցանեն զմեր-
կրս և ոչ ժողովեն զօտարս, լսելոց են ի Քրիստոսէ յա-
ւուր դատաստանին, եթէ «Երթայք յինէն անիծեալք ի
140 հուրն յաւիտենից»*. ապա, որք աղքատին առաւել
քաղցի լինին պատճառ և տառապելոյ մերկութեան և
օտարին՝ կորստեան ընչիցն և անձին, և փոխանակ
զբանդարկեալսն տեսանելոյ և մխիթարելոյ բանիւ և
արդեամբք՝ արձակելոց անմեղաց բանդից և կապանաց
145 լինին առիթ, ո՞ւր արդեօք իմանի տեղի և չափ տան-
ջանաց այնպիսեացն, եթէ ոչ ընդ սատանայի և հրեշ-
տակաց նորա, զորոց և զկամսն կատարեցին:

Վասնորոյ, աղաչեմ, ի բաց լինել ամենեցուն ձեզ
ի կորստական գործոցս յայսցանէ, և մի ոք պատճա-
ռեսցէ զպատճառս մեղաց ասելով՝ զի եթէ ոչ զրկեմք
150 և ոչ յափշտակեմք, զիշխանութիւն մեր ոչ կարեմք
հաստատուն ունել:

Եւ առ այս՝ առաջին զայս ասեմք, զի թէ անկարե-
լի էր որոց զիշխանութիւնս ունին՝ հաճոյ լինել Աս-
տուծոյ, ապա զիա՞րդ բազումք ի թագաւորաց և յիշ-
խանաց գովելիք եղեն Աստուծոյ և մարդկան, որք և
155 յիշատակին ի գիրս սուրբս:

* Մատթ. ԻԵ. 41

136 B չիք թէ

137 B զաղքատս փխ զքաղցեալս

140 G յաւիտենական

141 C տառապելոյն լինին

151 C չիք մեր

Դարձեալ, թէ և անհնարելի էր, ըստ ասելոյ ձեր՝
 առանց զրկանաց իշխանութիւն վարել, ապա որ իմաս-
 160 տունն է՝ փախչել արժան էր յանցաւոր իշխանութենէն,
 և ոչ վասն այնորիկ անանց տանջանօք ընդ սատանայի
 տանջիլ: Բայց ոչ է անհնարին առանց անիրաւութեան
 վարել զիշխանութիւնն, այլ դիւրին և հեշտալի է, որք
 սիրեն և կամին. և մեք վկայեմք առաջի Աստուծոյ և
 165 երաշխաւոր լինիմք ամենեցուն: Զի եթէ ոք զտուն իւր
 մաքրեսցէ ի զրկանաց և զիրաւամբք ստացուածս միայն
 ժողովեսցէ անդ, թէ և սակաւ թուի թէ իցէ, առաւել
 շահեկան լինիցի և պատճառ հարստութեան, քան զբա-
 զումս անիրաւաբար ստացեալս: Եւ զայս իմաստունն
 170 Սողոմոն յայտ արարեալ ասէ, թէ «Անէծք Տեառն ի
 տունս ամբարշտաց, յարկք արդարոց օրհնին»*, քան-
 զի սակաւ ինչ անիրաւն զբազում իրաւամբք ստացեալ-
 սըն՝ նման հրոյ կիզէ և ապականէ, զի անիծիւք և դառ-
 նութեամբ է ժողովումն անիրաւն ի զրկելոց անտի, և
 175 ընդ աղքատացն անիծից և Աստուծոյ անէծքն մտա-
 նեն ի տունս զրկողացն, իսկ տուն արդարոցն, զի սուրբ
 է ի զրկանաց և կերակրիչ է քաղցելոց, ընդ օրհնու-
 թիւնս աղքատացն և Աստուծոյ օրհնութիւնն մտեալ ի
 ծածուկ և անյայտ՝ զսակաւն բազմացուցանէ, որպէս
 180 զՍարեփթացի աշուրոյն և զՍոմնացւոյն և զորս տէրն
 կերակրեաց յանապատին:

Եւ մի ոք յանմտաց և ի մարմնասիրաց զբազում
 ինչս տեսանելով զրկողաց և ամբարշտաց և զսակաւս
 որոց իրաւամբք ստանան, այպանիցէ զբանիւք մերովք,
 185 այլ լուիցէ այնպիսին աստուածահօր մարգարէին Դաւ-
 թի՝ զի ասէ. «Լաւ է սակաւիկ ինչ արդարոցն, քան

* Առակ Գ. 33

161 C չիք ոչ

182 E բազմասիրաց փխ մարմնասիրաց

185 B չիք Դաւթի

186 D որ փխ զի

զբազում մեծութիւն մեղաւորաց»*. նոյնպէս և որդւոյ
 նորին Սաղոմոնի, արդարոցն ասէ՝ «Ամենայն աշխարհ
 լի է ընչիւք, իսկ ամբարշտին և ոչ դանգ մի»**. և դար-
 190 ձեալ՝ լաւ է ասէ՝ «Բանջարօք կերակրիլ հանդերձ ար-
 դարութեամբ, քան մեծամեծ զենւօք անիրաւու-
 թեամբ»***: Եւ յիրաւի է այս, զի որք յիրաւացի և
 յարդար ընչից իւրեանց կերակրին, ոչ ինչ կրեն պա-
 տիժս յԱստուծոյ, իսկ այնք, որ ի զրկանաց կամ ի
 195 գողութենէ և ի յափշտակութենէ լնուն զսեղանս իւ-
 րեանց, զամենայն, զոր առատապէս վայելեն յայլոց
 իրաց, տոկոսեօք ունին հատուցանել ի դատաստանին
 աւուր:

Մի և զպահս հաւատոյ լուծանէք ի ձուկն և ի գինի
 200 իշխանաբար, զի մի ընդ անժուժկալսն դատիցիք:

Դարձեալ և զայս ասեմք, զի ստութիւն և խաբէու-
 թիւնն, զոր Քրիստոս հրամայեաց, թէ ի շարէն է՝ ի
 սատանայէ, թէպէտ և ամենայն մարդոյ վնասակար է,
 բայց առաւել մեծամեծաց և իշխանաց, զի փոքրն,
 205 վասն զի անզօր է, ջանայ ստութեամբն զբան իւր հաս-
 տատել և հաւատալի առնել, իսկ մեծն, քանզի ի ձեռս
 իւր է առնելն, զոր կամիցի, իշխանաբար, յորժամ զի-
 րաւունսն արհամարհիցէ:

Դարձեալ՝ ռամիկ մարդոյ, եթէ ստութիւն ինչ խօսի
 210 և թէ այլ ինչ վատթար իրս գործէ, ոչ լինի այնքան
 յայտնի, և ոչ հրապարականախատ լինիցի, իսկ զմե-
 ծին և զփոքր մի սխալանքն ի հայհոյութիւն և ի թրշ-
 նամանս բարձրացուցանեն մերձաւորք և հեռաւորք,
 այլ և սիրողքն շարի՝ օրինակ՝ շարութեան առնուն զառ
 215 ի մեծամեծաց եղեալ պատուիրանազանցութիւնս ինչ:

* Սաղմ. ԼԶ. 16

** Առակ Ժէ. 4

*** Առակ ԺԵ. 17

190 CDEFGH հանդարտութեամբ փխ հանդերձ արդարութեամբ

206 B չիք քանզի

Վասնորոյ, աղաչեմ, մի եղիցի առ ձեզ բան խա-
բէութեան և ստութեան, մի առ ձեր հնազանդեալսն և
մի առ արտաքինսն, այլ որոց խոստանայք բանիւ
զբարիս, զնոյն և գործով կատարեցէք, զի այն է հաճոյ
220 առաջի Աստուծոյ և մարդկան և գովութեան պատճառ
ձեզ յամենայն բերանոյ:

Նաև զզինուորաց ձերոց և զամենեցուն, որք ծա-
ռայենն ձեզ, զսահմանեալ հոռգան մի պակասեցուցա-
նէք, զի զրկանք մեծ է այն և անիրաւութիւն. քանզի
225 որպէս նոքա պարտական են վասն պարգևացն, որ ի
ձէնջ, զարինս իւրեանց հեղու վասն ձեր, նոյնպէս և
դուք պարտիք զխոստացեալ թոշական նոցին հատու-
ցանել անթերի:

Եւ մի ինչ բռնութեամբ առաւել, քան զշափն, գնայք
230 առ նոսա, զի մի յերկիւղէ կողոպտելոյ և բանդ և պա-
տուհաս կրելոյ ի ձէնջ անիրաւաբար՝ գաղտնի փախ-
չին և ուրացողք լինին երդմանցն, որ առ ձեզ, և եր-
կու կողմանցդ լինիցին մեղք՝ նոցա և ձեզ: Այլ եթէ
հաւանիք խորհրդակցութեան մերոյ և խրատու, զայս
235 սահման դիք ամենեցուն, որք ծառայենն ձեզ, զի որ-
շափ կամք լինին մարդոյ կալ ի ծառայութեան ձերում՝
հաւատարմութեամբ ծառայեսցեն ձեզ և առանց նեն-
գութեան, և որ ոք յօժարի ելանել ի ծառայութենէ ձեր-
մէ, յայտնի հրաման խնդրեսցէ ի ձէնջ առանց երկե-

ղի, և դուք մի սաստիւ և բռնութեամբ լինիք արգելօղ-
բայց եթէ սիրով և իւրով կամաւ: Զայն, որ ոչ կամիք
դուք գնալ ի ձէնջ, և այլոցն՝ քաղցրութեամբ տուր հրա-
ման, և եթէ ինչ պարտից էք՝ հատուցէք նոցա: Եւ յոր-
ժամ այսպիսի իրաւունք տեսանեն ի ձէնջ լեալ, կամ ոչ
240 զնան բնաւ, և կամ թէ գնան՝ փութով դարձեալ առ ձեզ

245

227 B չիք պարտիք

235 GH որ փխ որք

241 B չիք իւրով

245 E չիք դարձեալ

դառնան և ազատէք զնոսա և զձեզ ի խղճէ երդմնազան-
ցութեանն, և լինի այն մեծ վարձուց պատճառ ձեզ
յԱստուծոյ:

Դարձեալ, մի՛ եղիցի ձեզ յօժարութեամբ դիմել
250 երդմունս յանուն Աստուծոյ և յաւետարանն սուրբ և ի
խաչ՝ առանց մեծագոյն հարկի, քանզի Քրիստոս հրա-
մայէ յաւետարանին, ուր երդումնն լինի, թէ՛ «Ամենե-
վին մի երդնուցուս ոչ միայն յարարիչն, այլև ոչ յա-
րարածս, ոչ յերկինս և ոչ ի յերկիր և ոչ ի գլուխ քո»*,

255 այլ այնպէս ցուցէք ամենեցուն զձեզ ճշմարտախօս լի-
նել, մինչ զի լոկ բանից ձերոց, որպէս երդման, հաւա-
տասցեն մարդիկ: Իսկ եթէ ծանրագոյն ինչ հարկ լի-
նիցի երդնոյ, մի ոք մեղիցէ զանթողի յանցանսն՝
ուրանալով զերդմունսն և երդմնազանց լինելով, զի

260 առաւել չար է ուրացութիւնն, որ յերդմունսն է, քան
զայն, որ յերկիւղէ մահու առաջի անհաւատից ուրա-
նան, քանզի այն ի բռնութենէ է և յերկիւղէ տանջանաց
և մահու, և այս՝ կամաւորութեամբ և վասն սակաւ
ինչ կորստական շահի, և է զանազանութիւն սոցա, որ-
պէս կամաւ մեղքն և ակամայ:

Եւ ոչ միայն առ հաւատակից քրիստոնեայս պարտ
է առանց ստութեան պահել զերդմունսն, այլև առ այլ-
ազգիս, և մանաւանդ առ նոսա առաւել, զի մի անու-
անն Աստուծոյ և հաւատոյս քրիստոնէութեան պատ-
ճառ լինիք հայհոյելոյ ի նոցանէ. զի թէ կռապաշտ

270 թագաւորին նաբուզոդոնոսորայ՝ երդմնազանց լինելով
հրէիցն, մատնեաց Աստուած զքաղաքն և զազգն ի
ձեռս նորա, քանի ևս ի նորում պատուհասէ Աստուած
զայնոսիկ, որք ատեն և ուրանան զերդմունսն, որ առ

275 նոսա:

* Մատթ. Ե. 34

247 E չիք ձեզ

250 CDEFH չիք յանուն աստուծոյ և

280 Եւ մի՛ ռք զայն առաջի դիցէ, եթէ վասն զի նոքա ստեն երդմանցն, որ առ մեզ, պարտ է՝ զի և մեք առ նոսա զնոյնս արասցուք, այլ չէ մերս երդումն և նոցայն հաւասար զի մերս առ ճշմարտութիւնն է, և նոցայն ոչ նոյնպիսի: Վասնորոյ և մեք որպէս զծառայս գիտող կամաց տեառն իւրոյ և ոչ արարող՝ բազում ըմպեմք զանս, և նոքա որպէս զտգէտս՝ սակաւս:

285 Դարձեալ աղաչեմք, մի՛ առ բարկութիւն շարժելով և ոչ ուղղադատ իրաւամբք, կամ խրատ ինչ առնէք մարդոյ կամ մահու վճիռ տայցէք, քանզի նոր օրէնքս ոչ հրամայեն զայսոսիկ, և հին օրէնքն թէպէտ և հրամայեն, բայց ոչ վայրապար, այլ ըստ յանցանացն արժանաւորութեան զիրաքանչիւրսն դատել ի խրատ և ի մահ:

290 Վասնորոյ և դուք, որ յիշխանութեանդ էք, թէպէտ և զնոր օրէնքս անկարելի ասէք պահել, զհին օրինացն հրամանս, որ վասն այսպիսի իրաց է, կատարեցէք: Իսկ եթէ առանց օրինաց դատիք զմարդիկ անիրաւաբար ի սպանումն և ի խրատ, գիտասցիք հաստատուն, զի խնդրելոց է ի ձէնջ Աստուած յաւուրն դատաստանի զարիւն սպանելոցն և զհատեալ անդամս խրատելոցն:

295 Նաև զայս ևս պատուիրան աւանդեմք ձեզ, մի՛ լինիք վրիժառուք և քինախնդիրք, որով զիշխանսն Իսրայէլի նախատէ մարգարէն Եսայիաս, այլ ըստ հրամանին Քրիստոսի ներող և երկայնամիտ լերուք առ ամենեանս՝ որ մեղուցեալ իցեն ձեզ, զի և դուք ընկալիք առ ի նմանէ զբաղցրութիւն և զբարեբարութիւն, ըստ ասելոյն, թէ՝ «Մի՛ դատիք և ոչ դատիցիք, մի պատժէք, և ոչ պատժիցիք»*, զի որով չափով չափէք, չափեսցի ձեզ:

* Ղուկ. 2. 37

291 C անկարգելի

293 E չիք եթէ

305 B ձեզ և Քրիստոս աստուծոյ մերո փառք յաւիտեանս ամէն:

ԱՌ ԶԻՆՈՒՈՐԱՅ ԴԱՍՍ

Խօսիմք ըստ կարգի և առ դասս զինուորացդ, որ ընդ ձեռամբ էք իշխանութեանց և պետութեանց:

5 Եւ նախ և առաջին՝ զառաքելականն առ ձեզ բարբառիմք բան, որ պատուիրէ ձեզ հնազանդ լինել տերանց ձերոց՝ յամենայնի. «Մի՛ առ ականէ ծառայել որպէս մարդահաճոյք, այլ միամտութեամբ սրտիւ որպէս Աստուծոյ»*: Զի և այնմ ասէ, Տէր է հատուցանող, այսինքն թէ՝ որ հաւատարմութեամբ ծառայէ այնրմ՝ ընդ որոյ իշխանութեամբ անկեալն է, թէ և ի նմանէ պակասութիւն ինչ լինիցի ինքեան, մի ասէ տրտմեսցի, զի Աստուած է որ հատուցանէ նմա փոխարէնս բարեաց՝ ըստ ուղիղ վաստակոց իւրոց:

15 Իսկ որ նենգաւոր գտանիցի բանիւ կամ գործով, կամ անձին տեառն իւրոյ, կամ տեղւոյ ամրականի նորա, կամ ընչից նորին, Աստուծոյ է այն նենգութիւն և ոչ մարդոյ. և յԱստուծոյ ընդունելոյ է զվրէժ հատուցման շարեաց իւրոց, որ և ի հաւատոյն որոշեալ է այնպիսին և չար քան զանհաւատսն է, քանզի նոքա թէ՛ 20 պէտ և ի ճշմարիտ հաւատոյ և յօրինաց Աստուծոյ մո-

* Եփես. 2. 6

1 E դասս խրատ

2 CFGH որք փխ որ

5 E չիք տերանց ձերոց

8 E հատուցանող բարեաց

9 B դայն փխ այնմ

լորեալք են, բայց զհնազանդութիւն տերանց իւրեանց
և զմտերմութիւն հաստատուն բերեն յանձինս:

25 Եւ զի՞նչ ասեմք առ քրիստոնեայ իշխանս՝ ունել
միամտութիւն և սէր, յայտնի և ծածուկ. այլ թէ և ի
քրիստոնէից որ ընդ այլազգւոյ է իշխանութեամբ և ի
նորին պարգևաց կերակրի և զգենու, զնոյն հաւատար-
մութիւն պարտ է ցուցանել նմա և զառանց նենգու-
թեան ծառայութիւն: Զի և յորժամ զրէր զայսոսիկ
30 առաքեալն Պօղոս, թէ՛ «Ծառայք՝ հնազանդ լերուք տե-
րանց ձերոց»*, ոչ եթէ քրիստոնեայք էին տեարք ծա-
ռայիցն, այլ կռապաշտք: Բայց այսու յայտնի կամե-
ցաւ ցուցանել հեթանոսացն զճշմարիտ օրէնս քրիստո-
նէից, եթէ ատելի է օրինաց մերոց նենգութիւն տե-
րանց և սիրելի է հաւատարմութիւնն, զի մի՛ բանս
35 հայհոյութեան յօրէնս և ի հաւատս մեր խօսեացին,
յորժամ ի քրիստոնէից զոր տեսցեն նենգաւորս գտեալ
առ նոսա:

Եւ եթէ կարգիցիք ի տէրանց ձերոց ի գործ վերա-
կացութեան, կամ առաքիցիք ի տնօրէնութիւն ինչ բա-
40 նի, արդարութեամբ և իրաւամբք առ զհնազանդեալսն
վարեցարուք, մի՛ զոր նեղելով անողորմաբար արտա-
քոյ իրաւանց և մի՛ զոր զրպարտելով անկարեկից
բնութեամբ՝ ցուցանելով զձեզ առ նոսա օրինօք դահ-
ճաց, և մի՛ առաւել քան զհրամայեալն ձեզ առնիցէք
45 ըստ սրբոյ Մկրտչին խրատու, այլ թռչակօքն ձեր բա-
ւականասցիք և ողորմութեամբ և սիրով գնացէք առ
ամենայնսն, զի և դուք ողորմութիւն գտանիցէք յԱս-

* Կողոս. Գ. 22

22 B պահեն փխ բերեն

24 G մտերմութիւն փխ միամտութիւն

29 B չիք ծառայք

31—32 B յայտնել չիք ցուցանել

36 G չիք տեսցեն

47 B միմեանս փխ ամենայնսն

տուծոյ. և մի՛ յաղագս զինուորութեանդ արհամար-
հեալ զպատուիրանս Աստուծոյ, լինիցիք անհնազանդք
50 առաջնորդաց, որք խրատեն զձեզ պահել զպատուի-
րանս Աստուծոյ, կամ զսուրբ պահս անօրինաբար լու-
ծանէք, կամ զյափշտակութիւն ընչից աղքատաց և
զանպարտ արեանց հեղմունս ոչ մեղս համարէք, զի
բաց ի հասարակաց պատերազմական սպանմանցն,
55 որք հրամանաւ թագաւորացն լինին, այլոցն, որ ի ձէն-
ջըն լինին, ամենեցուն համարս պահանջելոց է ի ձէնջ
Աստուած՝ ծանր և անաշառ դատաստանաւ:

Նոյնպէս և զորս քան զսահմանեալ հոգսն ձեր
անիրաւաբար և բռնութեամբ յաղքատաց յափշտակէք,
60 կամ ի տերանց ձերոց ընչից զողանայք, ունիք տալ
զվճարն առանց պակասութեան յաւուրն դատաստանի:
Նաև քան զայլ հասարակաց ժողովորդականսդ՝ ձեզ
առաւել պարտ է երկնչել յԱստուծոյ և զպատուիրանս
նորա պահել, զի յամենայն ժամ ընդդէմ սրոյ թշնա-
65 մեաց ունիք պատերազմել:

Վասնորոյ, առաւել քան մարմնական զինուք, հա-
ւատոյ զինովն վառեցարուք, այսինքն՝ աստուածպաշ-
տութեամբ և արդարութեամբ և սրբութեամբ, պահօք և
աղօթիւք և ողորմութեամբ, որպէս զի Աստուած չիցի
70 ախոյեան ի պատերազմունսն և զթշնամիսն վանեացէ
առաջի ձեր:

55 CD սահմանացն փխ հրամանաւ G չիք այլոցն որ ի ձէնջն լի-
նին

64—65 F չիք զի յամենայն... պատերազմել

69 G լիցի ձեզ

ԱՌ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՍԴ

Պատուէր տամք և քաղաքայնոցդ և որք ի վաճառափողոցս նստիք գնել և վաճառել և առարուեստաւորսրդ, զի ուղղութեամբ տանիցիք զկեանս ձեր և անարատ քաղաքավարութեամբ:

Եւ մի որ խաբէութեամբ և նենգաւորութեամբ վաճառեսցէ զստացուածս իւր անմեղ գնողաց, մանաւանդ ստախոսութեամբ և սուտ երդմամբ զոսմիկսն և զանգէտսն խաբելով, զի ի դատաստանին աւուր ընդ գողս և ընդ յափշտակողս դատելոց է այնպիսին, և առնու Աստուած զբարեգործութիւնն իւր և տայ զրկելոցն ի նմանէ:

Եւ մի եղիցի առ ձեզ կշիռ մեծ և փոքր և շափ կրկին, «Զի պիղծ են երկոքեան առաջի Տեառն»^{*} որպէս ասաց Սաղոմոն, այլ արդարութեամբ և ղորդութեամբ վաճառեսցէ զգործս ձեռաց ձերոց և զնիւթ վաճառոյ ձերոյ, զի մի անէծք զրկելոցն այրեսցէ զգոյս ձեր, այլ օրհնութիւնն Աստուծոյ մտցէ ի տունս ձեր:

^{*} Առակ Ի. 10

1 B առ վաճառականսն և արեստաւորսն փխ առ քաղաքականսք

2 B ասացուք փխ պատուէր տամք և քաղաքայնոցդ

11 B զբարեպաշտութիւն փխ զբարեգործութիւն

13 G չիք առ

15 CE ուղղութեամբ փխ ղորդութեամբ

16 չիք և զնիւթ վաճառոյ ձերոյ

17 զգործս փխ զգոյս

18 G չիք այլ... ի տունս ձեր

Եւ մի արհամարհէք զշինականսն, իբրև զանգէտս, յասիրէ Աստուած զարդարամիտ կեանս նոցա քան զարազա պարզամտութեանն իւրեանց, քանզի առաւել տաւորս և զխաբեբայս ի մարդկանէ:

Մի տայք զարծաթ ձեր ի վարձու, ըստ մարգարէին, այնոցիկ, որք նեղին ի բռնութենէ իշխողաց, և ուտէք զաղքատութեան վաստակս նոցա ի շահս վաշխիցն, այլ որպէս եղբարք կարեկիցք և օգնականք լերուք միմեանց:

Եւ զոր տայք նոցա փոխ՝ զայն միայն պահանջիցէք ի նոցանէ և շահիցիք զվարձս յԱստուծոյ բազմապատիկ յանանց կեանսն, որպէս և հրամայէ Քրիստոս՝ ոչ միայն առանց վաշխից տալ, այլ թէ՛ տուք այնոցիկ, յորոց ակն ոչ ունիցիք առնուլ»^{*}:

Այլ և յամենայն գոյից ձերոց տուք ողորմութիւն կարօտելոց և աղքատաց, զի այնու սրբեսցի ամենայն ինչ ձեր և առնուցուք զփոխարէն ի Քրիստոսէ յաւուրն դատաստանի:

^{*} Ղուկ. 2. 34

24 B իշխանաց

28 B մի փխ միայն

ԱՌ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՍ ԵՎ ՀԱՄՕՐԷՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆՍԴ

Լուարուք և երկրագործք համօրէն ժողովրդական-
քըդ զխրատ պատուիրանին Աստուծոյ, զոր աւանդեմք
5 ձեզ, որոց մանաւանդ առաւել պիտանացու է դեղ հո-
գեկորական առ ի բժշկութիւն ոգւոց, զի և դուք առող-
ջանայցէք ի մեղացն հիւանդութենէ:

10 Որով աղաչեմք ձեզ, մի՛ անցաւոր կենացս հեշ-
տութեամբ մարմնոյ, զյաւիտենական հեշտութիւնն
հոգւոց, զոր յարքայութեանն երկնից վայելեն սուրբ-
քըն, կորուսանէք:

Եւ զի տաճար էք Աստուծոյ, որպէս ասաց առա-
քեալ, և Հոգի Աստուծոյ բնակեալ ի ձեզ մկրտութեամբ
աւազանին, մի՛ ապականէք պղծալից պոռնկութեամբ
և շնութեամբ զտաճարդ Աստուծոյ, որ են հոգիք ձեր,
15 զի մի՛ ապականեսցէ ձեզ Աստուած ի դատաստա-
նին աւուր հրով գեհենին, որպէս և գրէ Պօղոս:

Եւ մի՛ արբենայք գինեաւ յորում զեղխութիւն և յի-
մարութիւն է, որ է մայր պոռնկութեան և ամենայն
պղծութեան և անիրաւութեան և վիճման և աղտեղի
բանից անարգանաց, յորմէ և սպանութիւնք լինին, զի
20 մի արտաքս անկանիցիք յարքայութեանն Աստուծոյ
ժառանգութենէ ընդ սպանողս և ընդ շարագործս՝ ըստ
աաքելական բանիցն:

1 BG չիք երկրագործս և

2 B խաւեսցուք և առ փխ լուարուք և երկրագործք

18 E չիք ամենայն

20 B ապականութիւնք փխ սպանութիւնք

Եւ թէ որ ի ձէնջ մեղաւ այսոքիւք Աստուծոյ և
25 կամ այլ ինչ յանցանօք, մի կացցէ հանապազ ի նոյն
աղտեղի սովորութիւնն մինչև ի վախճանին օր, այլ
ի ձեռն խոստովանութեան և ապաշխարութեան քաւես-
ցէ զյանցանս իւր և գործեսցէ յայսմ հետէ փոխանակ
չարին զբարիս:

30 Դարձեալ՝ մի՛ զլեզուս ձեր առնէք գործի սատա-
նայի ի ձեռն շար և դառն յիշողաց, մանաւանդ որ զհա-
ւատ և զհոգիս անարգեն և զմկրտութիւն աւազանին և
զմկրտիչ քահանայն և զերեսս և զբերան, որ քան զու-
րացութիւն և զթլպատութիւն մեծ են այս յանցանք,
35 զի այլազգիք, որ ուրանալ տան քրիստոնէին զհաւատն,
զԱստուած ոչ տան անարգել:

Իսկ այս, որ զհաւատն անարգէ, ոչ զմարդ անար-
գէ, այլ զԱստուած, զի հաւատ ամենայն աստուածա-
պաշտի՝ Աստուած է, և որ զմկրտութիւն և զմկրտիչ քա-
40 հանայն անարգէ՝ առ Հոգին Սուրբ է անարգութիւնն
այն, զի նովաւ ծնանին մկրտեալքն աւազանաւն. և որ
զհոգի մարդոյ և զերես անարգէ, նոյն առ Աստուած
վերանայ հայհոյութիւնն, զի հոգի յԱստուծոյ է փշու-
մըն, և երեսն պատկեր է Աստուծոյ, նոյն և բերանն
45 ընդունօղ է մարմնոյ և արեանն Քրիստոսի:

Եւ արդ՝ մի տրտմեցուցանէք զՀոգին Սուրբ Աս-
տուծոյ այսպիսի զաղիւր և աղտեղի բանիւք, զի մի հե-
ռացի ի ձէնջ Աստուծոյ հոգին, որ բնակեաց ի ձեզ
յաւազանին, և փոխանակ մտցէ և բնակեսցէ ի սիրտս
50 ձեր հոգին սատանայի:

Դարձեալ և զայս պատուէր առ հասարակ ամե-
նայն հաւատացելոցդ աւանդեմք, զի զմանկունս ձեր
երկրաւորն Աստուծոյ սնուցանիցէք, խրատելով զնո-
սա ի մանկական տիոց լինել աստուածասէր, ողոր-
55 մած, աղօթասէր, և ուսուցէք նոցա զբանս աղօթից, և

31 E դառն և մանր փխ շար և դառն

49 G չիք սիրտս

սաստեցէք շտովորել ի խօսս աղտեղիս և ի յիշոցատու-
ութիւնս, զի ի մանկութեան ժամանակի առաւել տնկի
խրատ ծնողացն ի միտս մանկանցն անջնջելի յիշատա-
կաւ, ընդ որում և վարձս բարեաց ընկալիք փոխարեն
60 ի Քրիստոսէ:

Եւ գլուխ ամենայն բարեաց զսէր առ միմեանս
կալիք, և առ աղքատս և մերկս և հիւրս և բանդեալս
և հիւանդս՝ զկարեկցութիւն և զողորմութիւն, որով ար-
քայութեանն լինիչիք ժառանգորդս ի Քրիստոս Յիսուս:

59 B բարի փխ բարեաց

61—62 G միմիանս և առ ամենեան կալիք մանաւանդ

ԱՌ ԿԱՆԱՆՑ ԴԱՍՍ

Պատուէր տամք և կանանց ազգի պարկեշտու-
թեամբ և բարեձևութեամբ լինել յամենայնի, որպէս և
վայել է քրիստոնէից, և առաւել քան ոսկւով և արծա-
5 թով՝ ամօթխածութեամբ և պատկառանօք զպրդարել
զանձինս ձեր:

Եւ մի՛ որ ի գայթակղութեան պատճառս մեղաց
անմիտ երիտասարդաց այլագունեսցէ զգոյն երեսաց
իւրոց օտար դեղօք, զի մի՛ զիւր հոգին և զցանկացո-
10 ղին ինքեան արկցէ ի գուրն անօրէնութեան:

Եւ մի՛ որ նմանօղ լիցի օձին՝ գործի անօրենու-
թեան լինելով սատանայի, զոր և կաւատն անուանեն,
զի որպէս նա Եւայի ջամբեաց զպտուղն մահու խա-
բէութեամբն, նոյնպէս և սա զանմիտ կանանց և զա-
15 րանց տայ ճաշակել զպտուղն մահաբեր մեղաց, որ ի
սկիզբն քաղցր երևի անմտաց, և յետ կատարմանն
դառն, քան զլեղի, որ և զանէծս օձին ժառանգեսցէ
այնպիսին յԱստուծոյ, զորոյ և զգործն ստացաւ:

Դարձեալ՝ մի՛ որ ձէնջ սատանայական կախար-
20 դութեան և աղանդոց դեղատուութեան զհետ երթիցէ,
զի այլ մեղք ի գործսն է վնասն, և այդ ի հաւատն,
քանզի կախարդութիւնն ի սատանայէ է, և եթէ որ ոչ
նախ հեռանայ յԱստուծոյ և առնէ զինքն սատանայի

1 CDEF առ կանայս H առ աղգս կանանց

11 B չիք անօրենութեան

13 մահաբեր փխ մահու խաբէութեամբն

17—18 B չիք և... ստացաւ

պաշտօնեայ և երկրպագու, ոչ յաջողին կախարդութիւնքն:

Վասնորոյ աղաչեմք ի բաց լինել յայսպիսի մեծ և աններելի շարեաց, զի մի ընդ սատանայի դատապարտեսցի այնպիսին ի հուր գեհենին, զի այս գործ կռապաշտիցն է և ոչ քրիստոնէից, զոր Քրիստոս եբարձ

30 գալստեամբն իւրով յաշխարհէ զկռոցն մոլորութիւնն և զգործս նորին շարութեան:

Արդ, մի՛ ոք վերստին գործակից լիցի սատանայի՝ շար գործովք կախարդութեան և ընդ նմին այրեսցի ի հուր գեհենին յաւիտեան:

35 էր և այլ ինչ բազումս գրել առ ձեւ յաստուածային պատուիրանաց առ ի զգուշութիւն ի մեղաց և յամենայն շար գործոց, բայց զոր պակասն է ի գրոյս՝ ունիք ուսանել ի քահանայիցդ և յեպիսկոպոսացդ, որք կարգեալ են յԱստուծոյ տեսուչք հոգւոց ձերոց՝ օր բարձրէ համառօտել ձեզ զբանն ճշմարտութեան:

Եւ մեք աղաչեսցուք զՏէր, զի հանցէ ի ձէնջ զսիրտ քարեղէն և տացէ ձեզ սիրտ մարմնեղէն՝ լինել երկիր արգաւանդ և արդիւնացուցանել զսերմն բանիս մեր յոգիս ձեր և տալ պտուղ բազմապատիկ ի շափ երրորդին,

որով զուարթագին և անտրտում երեսօք ասասցուք յաւուրն դատաստանի առաջի արդար դատաւորին՝ ահա ես և մանկունք իմ, զոր ետուր ցիս, և դասեսցուք ընդ աջեայսն ի յաւիտենական կեանսն՝ ձեօք հանդերձ ի Քրիստոս Յիսուս, ի Տէր մեր, որ է օրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

- 28 B չիք այս
35 E չիք բազումս
38 B որ փխ որք
41 B չիք մեք
42 E չիք երկիր
45 B որպէսզի փխ որով
46 G չիք առաջի արդար դատաւորին
48 CD ձեր փխ ձեօք

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 «Թուղթ ընդհանրական Ներսէսի կաթողիկոսի հայոց առ համօրէն հայասեռ աղինս, որոց տեսութիւն հաւատացաւ նմա ի Տեառնէ», էջմիածին, 1865 թ.: Այսուհետեւ՝ ամենուր «Թուղթ ընդհանրական»: Այս և հաջորդ բոլոր մեջբերումները կատարվում են էջմիածնի 1865 թ. հրատարակությունից: Յավոք այս հրատարակության 65—66 էջահամարները կրկնված են, թեև բնագիրը ճիշտ է շարունակվում: Մեջբերումների ժամանակ մենք հետևում ենք զրբում նշված էջահամարներին:

2 Է. Մ. Բաղդասարյան, Հովհաննես Երզնկացին և նրա խրատական արձակը, Երևան, 1977, էջ 47—48:

3 Անդ, էջ 44—48:

4 Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 343—344:

5 Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականի» առաջին հրատարակությունը իրականացվել է դեռևս 1788 թ., Սանկտ Պետերբուրգում, Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուսյանի կողմից: Արղուսյանը, ինչպես և միջնադարյան գրիչները, Թղթի վերնագիրը ընդհանուր է համարել ողջ ժողովածուի համար, սակայն կատարել է խմբագրական որոշ աշխատանք:

Ամբողջ ժողովածուն Արղուսյանը բաժանում է 3 մասի, որի առաջին մասը կազմում է բուն Թուղթը, այնուհետև՝ Ներսես ու Գրիգորիս կաթողիկոսների, Մանուել կայսրի ու Միքայել պատրիարքի նամակներից մեկական օրինակ: Երրորդում՝ Ներսես Շնորհալու նամակները զրված դանադան անձանց: Ժողովածուն լի է նաև ուշագրավ այլ նյութերով՝ հիշատակարանով, ցանկերով: Իբրև հավելում տպված է Ներսես կամբոնացու Շնորհալուն նվիրված ներբողը:

Հովսեփ Արղուսյանը առաջարկում շարադրում է այն պատճառները, որոնք խթան հանդիսացան իր ժամանակի համար բավական դժվարությանք ի կատար ածված հիշյալ հրատարակությանը: Պատճառներից առաջինը օտարներին, որոնց երկրներում ապրում էին հայերը, մեր եկեղեցու դավանանքին ծանոթացնելն էր, քանզի այլադավան քրիստոնյաները հաճախ էին հետաքրքրվում հայոց եկեղեցու դավանանքով, իսկ երկրորդը այն, որ Թղթում եղած հորդորներին հետևելն իրենք՝ հայերը:

Ժողովածուն լույս է տեսել հետևյալ խորագրով՝ «Գիրք որ կոչի Հնդհանրական արարեալ սրբադասուրբ հայրապետին մերոյ տեառն Ներսիս Ենորհալոյ», Ս. Պետրերուզ, 1788 թ.:

6 «Թուղթ ընդհանրական» Ենորհալու բազմաթիվ այլ գործերի հետ 1867 թվականին հրատարակվել է նաև ռուսերեն՝ Ալեքսանդր Խուդաբաշևի թարգմանությամբ, հակիրճ առաջաբանով, ծանոթագրություններով և առարկայական ցանկով (Исторические памятники вероучения Армянской церкви, СПб, 1847): Այս հրատարակությունը ևս, նախորդի նման, թևադրված էր գործնական նպատակներով: Բանն այն է, որ XIX դարի 30-ական թթ. վերջերին ռուսական մամուլում լույս են տեսնում հայ եկեղեցու դավանանքի մասին աննպաստ հոգվածներ, հիմք ունենալով միջնադարյան առանձին հույն հոգևորականների ու պատմիչների բացասական տվյալները հայ եկեղեցու վերաբերմամբ: Հովհաննես Կարբեցի կաթողիկոսը այդ առիթով բողոքում է Նիկոլայ առաջին կայսրին: Կայսրն իր հերթին բողոքում է ռուսական Սինոդին, կարգադրելով վերաքննություն մտցնել հայոց եկեղեցու մասին եղած հոգվածներում և թույլ շտալ անարդարացի հարձակումներ: Կայսեր կարգադրությամբ Սինոդը դիմում է կաթողիկոսին, խնդրելով հայոց դավանանքի մասին մանրամասն տեղեկագիր տալ: Կարբեցուն փոխարինած Ներսիս Աշտարակեցի կաթողիկոսը զգուշանալով, թե դա կարող է եկեղեցիների միության նոր խնդիր առաջ բերել, բացատրություններ գրելու փոխարեն 1850 թ. ուղարկում է Ենորհալու թղթի ռուսերեն թարգմանությունը, որը, ըստ Աշտարակեցու, ներկայացնում է Հայոց եկեղեցու դավանության մանրամասն վերլուծումը: Տե՛ս Ն. Մելիք-Թաևգյան, Հայոց եկեղեցական իրավունքը, Ա. գիրք, Եռշի, 1903, էջ 568:

7 Այս իմաստով, ինչպես նկատվել է հայագիտության մեջ, բացառիկ արժեք են ներկայացնում Ենորհալու գրադրությունները բյուզանդական կայսր Մանուկի և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի հետ:

Ենորհալին Մանուկ կայսրին գրած նամակում նշելով, որ եկեղեցիների միությունը հնարավոր է միայն խաղաղ ճանապարհով և փոխդիջումների միջոցով, առանց ուժեղի կողմից բռնություն գործադրելու, միաժամանակ չի խուսափում ուղղակի ասելու «Նվ յառաջին թագաւորացն ոչ զոր, բայց զձերդ միայն ետես խոհեմութիւն, այս մեծագունի բարոյ լինել պատճառ եկեղեցւոյ, և արժանաւոր իսկ էք, որպէս լուաք ի բաղմաց...»: «Թուղթ ընդհանրական» («Պատասխանի առաջին թղթոյն Հոռոմոց Մանուկի, գրեալ Ներսիսի, կաթողիկոսին հայոց»), էջ 157:

Ավելին՝ Կ. Պոլսի հետ բանակցություններում արժանապատվությամբ պահպանելով հայ եկեղեցու դավանանքն ու շահերը, միաժամանակ զգուշացնում է հայ եկեղեցու հոգևոր հայրերին չլստահել այն անհիմն լուրերի տարածողներին, որոնք, հավանաբար, ձգտում էին բանակցություններն օգտագործել երկպառակություններ առաջացնելու կաթողիկոսարա-

նից հետո գտնվող հայկական թեմերում. «Վասն որոյ և մեք ի ձեռն աղօթական եղբարցդ՝ որք զան յարեկս շրջել ի սուրբ տեղիս ուխտից Հայաստանեայց, գրեցաք զայսոսիկ սակաւութ՝ ծանօթ լինել զձեզ ճշմարտապէս վերագրելոցդ իրագործութեանց, զի մի յանիմաստից ոմանց անուղղապէս ինչ լուեալ, այլընդայլոց ինչ կարծիցէք»: «Թուղթ ընդհանրական» («Առ եպիսկոպոսս և վարդապետս Հայաստանեայց, Վասն սիրոյ և միաբանութեան ընդ յոյնս»), էջ 291—292:

8 Գ. Դ. Микаэлян. История Киликийского армянского государства. Ереван, 1952, с. 127.

9 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 8: Կիլիկիայի հայկական պետության պատմության որոշ ուսումնասիրողներ, այդ թվում և Ս. Բոռնագյանը, Ենորհալու այս արտահայտությունը վերագրում են Կիլիկիայի մասնատվածությանը, որի հետ դժվար է համաձայնվել, որովհետև Թուղթը գրելու շրջանում Կիլիկիան արդեն հիմնականում ենթարկված էր Ռուբինյաններին, թեև դեռևս չէր վերածվել թագավորության և վերջնականապես պետությանը չէր միացվել Լամբրոնի Հեթումյանների իշխանությունը: Ենորհալու խոսքը ոչ թե Կիլիկիայի մասնատվածության, այլ հայ ժողովրդի մասնատվածության մասին է, քանի որ «Թուղթը» ուղղված է համայն հայությանը: Տե՛ս Ս. Բոռնագյան, Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկիայի հայկական պետությունում, Երևան, 1973, էջ 41:

10 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 8—9:

11 «Թուղթ ընդհանրական», Տեառն Ներսիսի առ եպիսկոպոսունս և վարդապետս և համօրէն դասս եկեղեցւոյ, որք յաւուր տօնի արմաւենեաց ժողովեալք ի կոչմանէ տեառն Գրիգորիսի կաթողիկոսի՝ եղբօր նորին, ի ձեռնադրութիւն զնա կաթողիկոսութեան Հայոց, էջ 420:

12 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 68—69:

13 Հայտնի է, որ մեր մատենագրության մեջ, երբ գրության նոր ձևի էր են դիմում, հաճախ ձգտում են երևույթի կարեկրությունը արդարացնել՝ օրինակներ բերելով առաքյալներից, սրբերից կամ եկեղեցու այլ նշանավոր հայրերից: Ենորհալին ևս դիմում է Պողոս առաքյալի հեղինակությանը, որը ոչ միայն շրջելով էր քարոզում ավետարանը, այլև «ի կապանս զոլով՝ թղթովք հաստատէր զաշակերտեալսն» («Թուղթ ընդհանրական», էջ 10):

14 Նկատենք մի կարևոր հանգամանք ևս: Մեր համոզմամբ նոր կանոնախմբեր չստեղծվելու մյուս պատճառն էլ կաթողիկոսարանի բացակայությունն էր բուն Հայաստանում: Որքան էլ էական լինեի Կիլիկիայի դերն ու նշանակությունը համահայկական կյանքում, Կիլիկիայում և Հայաստանում հասկանում էին, որ վճռական խոսքը պատկանում էր բուն երկրի հոգևորականությանը, որը ներկայացնում էր հայ ժողովրդի հիմնական զանգվածները: Ուշագրություն պետք է դարձնել այն փաստի վրա, որ նոր կանոնական խմբեր սկսում են երևան գալ հիմնականում XVI դ.

հետո, այսինքն, երբ ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը վերադարձվում է էջմիածին:

15 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 10:

16 Մատենադարան, ձեռ. № 3906, էջ 4ա:

17 է. Մ. Բաղդասարյան, նշված աշխատությունը:

Հովհաննես Երզնկացու «Խրատ հասարակացի» ուսումնասիրության առիթով նկատել էինք, որ նա ազդվել է Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականից»: Ի հաստատումն մեր այդ ենթադրության, հարկ ենք համարում նշել հետևյալը: Շնորհալին այսպես կոչված «Ժպիրհին» գրած իր նամակներից մեկում, պատասխանելով վերջինիս այն մեղադրանքին, թե իբր «Զի տուաք զբեկ ի ձեռս հակառակորդացն, և նոքա արարին ընդ քեզ որպէս հրամայեցաք մեք», ավելացնում է, որ ինքը նրանց, ովքեր հալածել են «Ժպիրհին»-ին, ոչինչ առավել չի ասել, քան ինչ որ եղել է հասարակաց քղրում. «արդ ևթէ առաւել բան ինչ, քան ղՀասարակաց թուղթն մեր ասացեալ է մեր ընդ նոսա, գրեալ դատակնիքս քո եղիցի ի վերայ մեր», «Թուղթ ընդհանրական», (նորին տեառն Ներսիսի առ նոյն ժպիրհին), էջ 296—297: Նկատի առնելով, որ Շնորհալու թղթերում ընդհանրապես այդպիսի անվանմամբ հատուկ թուղթ չկա, մենք հավանական ենք գտնում, որ Շնորհալու խոսքը այստեղ «Թուղթ ընդհանրականի» մասին է, և Շնորհալին փաստորեն նշում է, որ ինքը տվյալ անձնավորության մասին ոչինչ չի գրել նրանց, ովքեր հալածել են «Ժպիրհին»: Եթե ընդունելի է մեր այս ենթադրությունը, ապա պետք է նկատել, որ Երզնկացին իր ամենախոշոր խրատական գրությունը կոչել է «Խրատ հասարակաց», ելնելով Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականի» բնույթից: Թերևս ժամանակին այդպես է անվանվել «Թուղթ ընդհանրականը» ևս: Սակայն, այստեղ հարկավոր է անել մի էական լրացում. Օրմանյանը այս «Ժպիրհին» նույնացնում է Հուսիկ աբեղայի հետ, որը Գեորգ աբեղայի և Կարապետ երեցի հետ քաղկեդոնիկ էր դարձել և Եղեսիայի կողմերում չորս հարյուր տուն հետևորդներ ուներ: Ինչպես հայտնի է, վերջիններիս անօգուտ խրատելուց հետո Շնորհալին ստիպված Եղեսիայի իշխանին նամակ է գրում Հուսիկյաններին զսպելու համար (Մ. Օրմանյան, Աղգապատում, հ. Ա, մ. Բ, Բեյրութ, 1959, էջ 1437—1438): Սակայն, եթե Շնորհալին ժպիրհի դեպքում ժխտում է ոչ միայն իր հատուկ թուղթ գրած լինելը, այլև այն, որ ինքը բացի «Հասարակաց թղթից» որևէ մեկի մասին հավելյալ բան չի գրել, կնշանակի անընդունելի է դառնում ժպիրհին Հուսիկյանների հետ նույնացնելու Օրմանյանի կարծիքը:

18 Լ. Ս. Խաչիկյան, Կոստանդին Բարձրբերդցու խրատական թուղթը առաքված Արևելյան Հայաստան 1251 թվականին, Բանբեր Մատենադարանի, № 4, 1958, էջ 267—284:

19 Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր:

20 Մ. Օրմանյան, Աղգապատում, հ. Ա, մ. Բ, էջ 1402—1410:

21 Մ. Արեղյան, Երկեր, հ. Դ, Երևան, 1970, էջ 147—156:

22 է. Մ. Բաղդասարյան, նշված աշխատությունը, էջ 38—40:

23 Վանքերի հարաբերական անկախության փաստը անուղղակի կերպով ընդունում է նաև Մ. Արեղյանը, նկատելով, որ վանականները կարող էին անտեսել կաթողիկոսի խրատներն ու հորդորները: Տե՛ս Մ. Արեղյան, Երկեր, հ. Դ, էջ 152:

25 Ահա թե ինչպես է բնութագրում իր դարը Ներսես Շնորհալին, այն հակադրելով նախորդ ժամանակների հետ, երբ մութ մարդիկ ամեն կարգի անհեթեթությունների կարող էին հավատալ. «ղի թէ տակաւին ի խաւարի անգիտութեան նստէաք, որպէս ի կոապաշտութեան, չէր հնար այսպիսում ծիծաղական աւանդիւք հաւանել, թող թէ յայժմուս, մինչ լցեալ է երկիր ամենայն գիտութեամբ տեառն և լոյսն իմաստութեան ծագեալ ի յաշխարհ», «Թուղթ ընդհանրական» (նորին յաղագս աւանդութեանց եկեղեցոյ), էջ 191:

26 Ինչպես վերը տեսանք, այդ մասին ցավով նշում է նաև Շնորհալին «յորում ոչ և մարմնական հարկաւոր պիտոյիւք շատացեալք ի գիւղից կամ յագարակաց, յորոց ունիմք և ոչ մի... և ոչ օգնութիւն ուստեք՝ որպէս արժան էր, ի թագաւորաց և յիշխանաց ի Քրիստոս հաւատացելոց»: Նկատենք, որ վանքերը միջնադարում դարձել էին ոչ միայն աստվածաբանական, այլև ճշգրիտ գիտելիքների ուսումնասիրության կենտրոններ («Թուղթ ընդհանրական», էջ 9):

27 Մ. Արեղյան, նշված աշխատությունը, էջ 152:

28 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 49: Շնորհալուց հարյուր տարի հետո ստեղծագործող Հովհաննես Երզնկացին (Պլուզ) ավելի է մեղմում մարմնական պահանջների ստորադասումը հոգևորից:

29 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 66:

30 Պատմութիւն Արիստակիսի կաստիվերացոյ, Երևան, 1963, էջ 67—68: «Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփանոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», Թիֆլիս, 1910, էջ 319:

31 «Սամուէլ քահանայի Անեցոյ, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս...», Վաղարշապատ, 1893, էջ 110:

32 Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3-րդ, Երևան, 1976, էջ 463:

33 Սրբոյն Ներսէսի Լամբրոնացոյ Տարսնի եպիսկոպոսի, Խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցոյ, և Մեկնութիւն խորհրդոյն պատարագին, Վենետիկ, 1847, էջ 526: Այսուհետև՝ Ներսես Լամբրոնացի, Մեկնութիւն պատարագին:

34 Անդ, էջ 529:

35 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 66:

36 Ներսես Լամբրոնացի, Մեկնութիւն պատարագին, էջ 440—441:

37 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 66:

38 Անդ, էջ 66:

39 Ներսես Լամբրոնացի, Մեկնութիւն պատարագին, էջ 440—441, 526—531:

Ինչպես հայտնի է, պահպանվել է Հռոմկլայի 1179 թվականի եկեղեցական ժողովի հիմնական մասնակիցների ցուցակը, որից և կարելի է համոզվել, թե Կիլիկիայում եպիսկոպոսները անհամեմատ քիչ էին («Թուղթ ընդհանրական», էջ 272—273): Ծիշտ է, Օրմանյանը նշում է, թե Կիլիկիայից ներկա էին 9 եպիսկոպոս, սակայն կարծում է, որ այս թվին էլ պետք է վերապահվումք մոտենալ, որովհետև եղածների մեծ մասը աշխարհազրական իմաստով էին Կիլիկիան ներկայացնում և ոչ թե հայկական իշխանություններին ենթակա մասերը, ինչպես Անտիոքի արքեպիսկոպոսը, Սելևկիայի արքեպիսկոպոսը և այլն (Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, մ. Բ, էջ 1468):

40 Դատաստանագիրք Սմբատ իշխանի (Գունդատաբլի), Ս. էջմիածին, 1918, էջ 37:

41 Անդ, էջ 39:

42 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 81—82:

43 Արժե թերևս նշել, որ Հայաստանում բնակվող բազմաթիվ ազգեր, մասնավորապես քրդերը, անգամ հիմա, երբ Արևմտյան Հայաստանը գրեթե լրիվ դատարկված է հայերից, շարունակում են պահպանել հայերից մնացած բազմաթիվ ծեսեր, այցելել հայկական պաշտամունքային վայրեր և այլն:

44 Հայկական եկեղեցում օտար մանուկների մկրտության և այդ առթիվ Շնորհալու վերաբերմունքի մասին ակնարկում է նաև կաթոլիկ հոգևորական Օթոն Տրիսինգացին, տալով շատ միամիտ բացատրություն: Ըստ նրա՝ իբր ոչ քրիստոնյա ազգերը իրենց զավակներին հայ եկեղեցիների մկրտության ավազաններում լողացնում էին նրանց վրայից տհաճ հոտը վերացնելու համար (Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, մ. Բ, էջ 1371):

45 Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 308:

46 Անիի Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո հայկական զորքերի վիճակի մասին Լաստիվերտցու հաղորդած տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, թե հակառակ քաղաքական անկայուն վիճակին, հայկական զորական միավորումները դեռևս շարունակում էին լուրջ ուժ ներկայացնել: «Հեծելազորն անտերունչ շրջեալ, ոմն ի Պարս և ոմն ի Յոյս և ոմն ի Վիրս: Սեպուհ գունդն ազատաց ելեալ ի հայրենեաց, անկեալ ի ճոխութենէ՝ մոնչեն, ուր և են իբրև զկորին առիւծոցն ի խըշտիս իւրեանց» (Պատմութիւն Արիստակեսի Լաստիվերտցույ, էջ 60): Ահա, մասամբ այս զորքն էր, որ պետք է հետագայում հենարան դառնար ոչ միայն հայկական նոր իշխանությունների երևան գալուն Հայաստանում:

տանի հարավում և Ասորիքի հյուսիսային մասերում, այլ նաև Կիլիկիայում: Նույն զորքն էր նաև, որ պետք է զորացներ հայկական տարրը վրաստանում, ընդհուպ մինչև ռադմական ու քաղաքական հիմնական հրավերական զորքերի գրավումը և Հայաստանի հյուսիսի փաստական անկախության հաստատումը:

47 Օտար աղբյուրները ևս, խոսելով Ջաքարե և Իվանե Ջաքարյանների մասին, հիմնականում նրանց ռադմական հզորությունն են ակնարկում, համարելով նրանց վրաստանի բոլոր զորքերի գլխավոր և ականակտր զորապետներ: Այդ մասին ուշադրավ փաստեր է բերում Ն. Թորոսյանը իր «Թագավորների պատմությունն ու գովաբանությունը», որպես Հայաստանի ու Ջաքարյանների պատմության սկզբնաղբյուր անտիպ գործում:

48 Ղ. Ալիշան, Միսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 484:

49 Անդ, էջ 485:

50 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 100:

51 Անդ, էջ 94:

52 Անդ, էջ 101:

53 Անդ, էջ 104—105: Այս առնչությամբ տեղին է նշել, որ անընդունելի է Ա. Հովհաննիսյանի այն պնդումը, իբր «սպասելով Արևմտյան Հայաստանի համար ֆրանկների «ազատարար» միջամտությանը, Շնորհալին միևնույն ժամանակ հնազանդություն էր քարոզում Արևելյան Հայաստանի ազատությունը հափշտակած բռնավորների համար...»: Նախ, շատ կամայական ձևով է այստեղ բաժանում կատարվում Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանների միջև: Իրականում Շնորհալու մոտ այդպիսի տարբերակում չկա և իր «Թուղթը» նա ուղղում է հավասարապես բոլոր հայերին, և երկրորդ՝ Շնորհալին ոչ թե հնազանդության քարոզ է կարդում հայերին ընդդեմ Հայաստանը գրավողների, այլ այն հայ զինվորներին, որոնք Հայաստանում կամ նրանից դուրս, ինչ-ինչ պատճառներից թելադրված, ծառայում էին օտար իշխանավորների մոտ: Ըստ էության, Շնորհալուն այս դեպքում ավելի է հետաքրքրում, ինչպես ինքն է նշում, հայերի նկատմամբ օտարների կարծիքն ու վերաբերմունքը, որ երկրորդական խնդիր չէր հայկական այն զանգվածների համար, որոնք ապրում էին օտարների հետ խառը և օտար տիրապետությանը ենթակա: Անշուշտ, այստեղ առկա է նաև տիրոջ ու ծառայի փոխհարաբերության միջնադարյան ըմբռնումը, սակայն սա երբեք չի կարող դիտվել իբրև քարոզ տիրողներին հնազանդվելու (Ս. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք առաջին, Երևան, 1957, էջ 387):

54 Ն. Շնորհալի, Նամականի, Վենետիկ, 1838, էջ 7:

55 Ներսես Լամբրոնացի, Մեկնութիւն պատարագի, էջ 229:

56 Կիլիկյան հայկական բանակի վերաբերյալ հատկապես ուշադրավ են Ղ. Ալիշանի, ինչպես և Ա. Բոունազյանի ուսումնասիրությունները

(Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 487: Ա. Բոռնագյան, Սոցիալ-տնտեսական հա-
րաբերությունները Կիլիկյան հայկական պետությունում): Ալիշանը բերում
է արաբ պատմիչ Աբուլֆեհայի վկայությունը, ըստ որի հայկական հեծե-
լազորի զինվորը ստանում էր ամսական 12 ոսկի, մինչդեռ հետևակի զին-
վորը՝ ընդամենը 3 ոսկի:

57 Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, էջ 275:

58 Ի. Աբուլաձե, Քարթլիս ցխովրեբայի կամ Վրաց ժամանակագրու-
թյան հին հայերեն թարգմանությունը, Թբիլիսի, 1953, էջ 245:

59 Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 487:

60 Է. Մ. Բաղդասարյան, նշված աշխատությունը, 1977, էջ 235:

61 Ա. Բոռնագյան, նշված աշխատությունը, էջ 116:

62 Տե՛ս Հեքում պատմիչ թաթարաց, Վենետիկ, 1842, էջ 54:

63 Նորին Յոհան վարդապետի ասացեալ ի բանն առաքելոյ, որ ասէ՝
«Ամենայն անձն, որ ընդ իշխանութեամբ է ի հնազանդութիւն կա...»,
Մատենադարան, ձեռ. № 2173, էջ 86ա—101ա:

64 Այդ մասին ի թիվս այլոց վկայում է նաև Կիրակոս Գանձակեցին.
տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, Երևան, 1961, էջ 283:

65 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 89:

66 Անդ: Հետաքրքիր է, որ անգամ XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբնե-
րին Արևմտյան Հայաստանում վանահայրությունը առավելապես վստահ-
վում էր ոչ այնքան ունեոր, որքան մեծ գերդաստան ունեցող հոգևորա-
կաններին, որպեսզի կարողանային անհրաժեշտության դեպքում վանքերը
պաշտպանել: *

67 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 95:

68 Անդ, էջ 94:

69 Անդ, էջ 107:

70 Մովսիսի Խառենացոյ Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 117—
118:

71 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 107:

72 Անդ, էջ 63:

73 Անդ, էջ 40—43, տե՛ս գողություն մասին հատվածը:

74 Խոսքը վերաբերում է մովսիսականությանն ու քրիստոնեությանը:

75 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 102—103:

76 Անդ, էջ 66:

77 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմու-
թյան, հ. Բ, մ. Բ, Երևան, 1960, էջ 98:

78 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 33:

79 Անդ, էջ 94:

80 Անդ, էջ 70—71:

81 Այդ խնդրին անդրադարձել է նաև Մխիթար Գոհերցի կաթողիկոսը
(1341—1355), որի հաղորդած տեղեկությունները շատ արժեքավոր են

հարցի լուսարանման համար: Պարզվում է, որ օտարները ոչ միայն թա-
լանում էին հայկական եկեղեցիների հարուստ արդուզարդը, այլև բռն-
ություններ էին գործադրում նրանց նկատմամբ, ովքեր պատկերներ էին
կախում եկեղեցիներում: Գոհերցին այդ առթիվ գրում է. «Առաջնորդը
հայոց միշտ ընկալան զպատկերս սրբոց, զորս և ունիմք եղեալ յեկեղե-
ցիս մեր, և թէպէտ երբեմն գոյր հակառակութիւն ընդ յոյնս և ընդ հայս
ի վերայ այսր, բայց այդ ի մէջ տգիտաց և տխմարաց ոմանց էր... իսկ
պատճառ նուազութեան պատկերաց ի տեղիս տեղիս աշխարհիս Հայոց
մեծաց՝ է բռնութիւն ալլաղգեաց, որք տիրենն ի Հայս, և հալածեն յոյժ
զպատկերս և զունօղս նոցին...» Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ,
Վենետիկ, 1785, էջ 1021):

Անկասկած, այդ հալածանքը թելադրվում էր մահմեդական կրոնի
դադափարախոսությամբ, որ ընդհանրապես սրբապղծություն էր համա-
րում կրոնական թեմաներով մարդկային պատկերներ ստեղծելը:

Հայկական եկեղեցիների շքեղ հանդերձավորման մասին է վկայում
նաև Ասողկեր, պատմելով Գաղիկ Ա-ի ու Կատրանիդե թագուհու կողմից
շքեղորեն դարդարված Անիի մայր տաճարի մասին. «Եւ դարդարեաց ի
զարդ ծիրանեծաղիկ, ռսկեթիւ նկարագործ անկուածոց, արծաթեղէն և ոս-
կեղէն անօթոց և բազմապայծառ լուսատու անօթոց վայելչութեամբ, որովք
ջահանայր ըստ երկնային կամարին կաթողիկէն սուրբ, որ ի քաղաքին
Անույ» (Ստեփանոսի Տարօնացոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական,
Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 256):

82 Երկու խոսք նաև № 3906 ձեռագրի (մեր բնագրում H) մասին:
Ձեռագրի հնագույն մասը նախագաղափար օրինակի հիշատակագրության
պատճառով թյուրիմացաբար թվագրված է 1169—1170 թթ., առանց նկա-
տի առնելու, որ հենց այդ մասում տեղադրված է Հակոբ Կլայեցի (Մեծ-
քարեցի) կաթողիկոսի հանձնարարական գրությունը նվիրված նման գործ
ստեղծելու իր մտահոգություններին և այդ ընթացքում Շնորհալու երկը
հայտնաբերելուն: Ինչպես հայտնի է, Հակոբ Կլայեցին զահակալել է
1268—1286 թթ.: Դատելով այդ փաստից, ինչպես և հնագրական ու թղթի
մշակման տվյալներից, պետք է ենթադրել, որ ձեռագիրը գրված է XIII դ.
վերջերին XIV դ. սկզբներին: Սակայն ձեռագրի հին գրությունը հաս-
նում է մինչև «Առ դասս քահանայից» գլուխը, որից հետո բնագիրը շա-
րունակվում է XVII դ. գրչությամբ:

83 Ձեռագրի նախագաղափարը գրված է եղել 1240 թ., Շնորհալու
մահվանից 67 տարի հետո «մեծիմաստ և հանճարեղ գրչէ Գրիգորէ որ
ի Հոռոմկայէն...» հենց իր Շնորհալու բնագրից: Ահա նախագաղափարի
գրիչ Գրիգորի հիշատակարանը. «Ես Գրիգորիս մեղապարտ գրիչ և յե-
տին ծառայ Քրիստոսի գտի զսուրբ քուրքս սուրբ տեառն Ներսիսի գեալ
գրով սուրբ ձեռնի իւրոյ. զկնի կէ ամի վերափոխման իւրոյ յաստեացս,
(Ընդգծումը մերն է—Լ. Բ.) և ի հնացեալ և ի տեղուղէ տեղ հատեալ թղղ-

թոցն, մեծաւ աշխատութեամբ և ջանիւ յերկրեցի և նորոգապէս ի մատենիս գրեցի, զի մի այնպիսոյ սրբոյն Աստուծոյ բան ի վայր անկեալ մոռացի և աղաւաղեալ կորիցէ. այլ որպէս զամբար լուսափայլ պայծառացեալ ծաղկեցի յեկեղեցիս Հայաստանեայց անշինջ յիշատակաւ» (ձեռ. 912, էջ 33բ)։

Գրիգոր գրչի այս օրինակից Թոմա գրիչը 1302 թ. հորին անապատում արտագրում է այն ձեռագիրը, որից 1779—1788 թթ. Ստեփանոս Կոստանդնուպոլսեցին ընդօրինակում է մեր օրինակը։ Ահա և Թոմա գրչի հիշատակարանը. «Ես նուաստս յամենայնի եւ յետին ծառայ ծառայից Քրիստոսի, Թոմաս մեղապարտ եւ մեղսասէր եւ անիմաստ գրիչ, ըստ ըզձից փափագման ոգւոյ իմոյ, գտի զընդհանրական թուղթս տեառն Ներսիսի Հայոց կաթողիկոսի, եւ գրեցի զսա ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ, ի մեծիմաստ եւ հանճարեղ գրչէ՝ Գրիգորէ, որ ի Հոռմկլայէն, որ եւ նա գրեալ էր այսպէս...»։

Ի միջի այլոց Թոմա գրչի օրինակից 1823 թ. Նաղարեթ Գևորգյան դպիր Կոստանդնուպոլսեցին ընդօրինակում է Ոսկան ճգնավորին ուղղված Լամբրոնացու թուղթը, նշելով՝ «Իսկ յետինս թուղթ, որ առ Ոսկան ճգնաւորն, հանի ի ձեռագիր ընդհանրականէ իմեքէ գրեալ բոլորգրով ի Թոմաս գրչէ, հորին կոչեցեալ անապատն, ի թուին Հայոց ՉծԱ եւ ի թագաւորութեանն Հայոց Հեթմոյ, որոց յիշատակարանն է այս...» և բերում է Գրիգոր Հոռմկլայեցու և Թոմա գրչի վերը բերված հիշատակարանները, փաստորեն միանգամայն աներկբա դարձնելով Թոմայի օրինակի գոյությունը և գրութեան թվականի ճշտությունը, այն է՝ 1302 (Հ. Տաշյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց, Վիեննա, 1895, էջ 621)։ Սակայն, Կոստանդնուպոլսում եղել է նաև «Թուղթ ընդհանրականի» մեկ այլ օրինակ, դարձյալ գրված Թոմա գրչի ձեռքով՝ հորին անապատում, նույն 1302 թվականին, որից և կատարվել է թղթի 1825 թ. Կ. Պոլսի հրատարակությունը։ Անշուշտ, կարելի է ենթադրել, թե նույն գրիչը 1302 թ. նույն ձեռագրից երկու օրինակներ է արտագրել և հարցը փակել, մանավանդ, որ ինքն էլ այդ մասին ակնարկում է, բայց որոշ մանրամասներ թելադրում են մտածելու այլ կերպ։

Եթե առաջին դեպքում Թոման հայտնում է, որ ինքը ընդօրինակել է «լաւ եւ յընտիր օրինակէ ի մեծիմաստ և հանճարեղ գրչէ Գրիգորէ, որ ի Հոռմկլայէն», մյուս դեպքում՝ նկարագրում է այն դժվարությունները, որոնք ծառացած են եղել իր առջև. «...Եւ իմ վասն այսր յուսոյ՝ ըստ ըզձից փափագման ոգւոյ իմոյ աշխատասիրեալ բազում տառապանաւք այսր և անդր յածմամբ յուզէի զբաղձալիս իմ»։

Վասն զի ոչ համազումար գտի որպէս տեսանէք ի միասին ժողովեալ, այլ որպէս միոյ մարմնոյ մասունս ի բազումս յաւշեալ՝ առ ոմն ձեռք և առ ոմն ոտք անշատեալք ի միմեանս, երկաւրեայ և եռաւրեայ և եւ աւելի հանապարհաւք։

Իսկ իմ ի բաց եղեալ զտկարութիւն մարմնոյս՝ զբոլորն լրմամբ ստացայ և ձեռն ի գործ արկեալ մեղսաներկ մատամբ իմով ձաբոտեալ գրեցի զսրբոյ և զտիեզերալոյս դիտապետին հայոց և զերկրորդ լուսաւորչին զտէր Ներսիսի զգեղեցկաբան վարդապետութիւնն, որ առ ընդհանուր հայկազունսն և զթուղթնսն որ առ թագաւորն յունաց Մանուիլ՝ վասն միաբանութեան, զինդիրսն և զընդդէմ պատասխանիսն և զայլսն բազումսն որ յաղագս պէսպէս և զանազան իրաց ասացեալ է բաղձալի ուսումնասիրաց անձանց. ժողովեալ զբազումսն ի մի հաւաքմամբ դնել միմեանց առընդեր՝ իբր զծաղիկս ի պսակ բոլորեալ, զի լիցի պատճառս հոգևոր զբաւսանաց ամենախակ և անկատար մանկութեան իմոյ և ի սփոփանս սգապատ ոգւոյս՝ որբան աստուածային կամաց ի մարմնի տաղաւարիմ...» (Թուղթ ընդհանրական, Կ. Պոլիս, 1825 թ., էջ 229)։

Նույն անձի երկու տարբեր հիշատակարանները մեզ թելադրում են, որ առաջին դեպքում Թոմա գրիչը Գրիգոր Հոռմկլայեցուց ընդօրինակում է միայն «Թուղթ ընդհանրականը» և պատահական չէ, որ № 912 ձեռագրում և Գրիգորի, և Թոմայի հիշատակարանները բերված են անմիջապես «Թուղթ ընդհանրականից» հետո, մինչդեռ մի փոքր ավելի ուշ Թոմային հաջողվում է ի մի բերել ոչ միայն Շնորհալու բազմաթիվ գործեր, այլև կատարել այլ հավելումներ Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի երկերից։

Մնում է ենթադրել, որ Թոման, նախքան Հոռմկլայից դուրս գալը, տեղյակ է եղել Շնորհալու գործերից կազմված ժողովածուի մասին և, չբավարարվելով միայն թուղթը ընդօրինակելով, նույն թվականին գտնում և մի ամբողջության մեջ է հավաքում ժողովածուի մեջ եղած նյութերը։

Ժողովածուն, հավանաբար, կազմել է Ներսես Լամբրոնացին, որի հիշատակարանը կա № 2496 ձեռագրի 301ա էջում, ուր, դիմելով իր եղբայր Հեթում իշխանին, գրում է. «Այսմ ականատեսս և ականջալուր եղեալ նուաստս Ներսէս՝ համանուն որդին տեառն Ներսէսի հայրապետի՝ ըստ փափագման քո, իշխան բարեպաշտ և հարազատ եղբայր իմ՝ Հեթում, շարագրեցի համառատաբար զպատճառս նամակացն հանդերձ թղթովքն։ Իսկ զբովանդակ վարս երանեալ հաւրն մերոյ և սուրբ կաթողիկոսի տեառն Ներսէսի եթէ կամիցիս կարգաւորաբար ուսանել նախքան զայս է մեր աշխատասիրաբար գտեալ (հավանաբար պետք է լինի «գրեալ» — է. Բ.) տաղաչափական բանիւ, զոր առեալ ի ձեռս ընթերցիս և մխիթարեսցիս Հոգւով ըստ առակախաւս իմաստնոցն, եթէ ի յիշատակ արդարոց խնդան ժողովուրդը, քանզի զայս փափագ միայն զքո բարեպաշտութիւնդ ի մերումս ժամանակի տեսաք վարակեալ առ ի խնդրել և յուսանել, զոր և իմ կատարելով՝ ըստ կարի գրեցի ի փառս Քրիստոսի աստուծոյ, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս յաւիտենից ամմէն»։

84 Ակնարկում է Կիլիկիայի Սև լեռների իրենց գիտութեամբ հոշակ վայելած հոգևորականությունը։

85 Ակնարկում է 1166 թ. ապրիլի 17-ին Հռոմկլայում տեղի ունեցած եկեղեցական ժողովը, ուր ինքը ձեռնադրվեց աթոռակից կաթողիկոսի իր եղբոր՝ Գրիգոր Գ կաթողիկոսի կողմից (Մ. Օրմանյան, Աղգապատում, հ. Ա, մ. Ա, էջ 1387):

86 Ակնարկում է Հռոմկլայի կաթողիկոսանիստ աթոռը, որը ապահովության համար 1149 թ., Գրիգոր Գ Պաշլավունու՝ Ներսես Շնորհալու եղբոր կաթողիկոսության օրոք, Մովսիս տեղափոխվել էր այստեղ:

87 Լիւրիկիա—Ադրիատիկ ծովի արևելյան ափի՝ Ներկայիս Ալբանիայի և Հարավսլավիայի ծովափնյա մասի պատմական անվանումը:

88 Արիոս Ալեքսանդրացի՝ Դ դարի նշանավոր հոգևորականներից: Արիոսականության աղանդի հիմնադիրը, որը ձգնում էր ապացուցել, թե աստվածային երրորդությունը ոչ թե անսկիզբ և անվերջ է ու միասնական, ինչպես ընդունում էր եկեղեցին, այլ իբր «Որդին Սուրբ» ժամանակի ընթացքում ստեղծված է Սուրբ Հոր կողմից: Որդուց էլ բխում է Հոգին Սուրբ: Ըստ այսմ, ինչպես պնդում են Արիոսը և նրա ուսմունքի հետևորդները, հավիտենական է միայն Հայր Աստվածը: Արիոսի ուսմունքը նախ ըյուզանդական կայսր Կոստանդինի միջնորդությամբ խստիվ քննադատվեց 325 թ. Նիկիայի տիեզերական ժողովում, իսկ Արիոսը վտարվեց եկեղեցուց, ապա նաև՝ 381 թ. Կոստանդնուպոլսի ժողովի կողմից: Չնայած այդ ամենին Արիոսականությունը առանձին վայրերում ունեցավ իր հետևորդները:

89 Ճշմարիտ է, այստեղ եղած խրատները նախ և առաջ ուղղված են հայությանը, սակայն, նկատի առնելով, որ նույն երևույթները նկատելի էին նաև քրիստոնեական այլ համայնքներում, Շնորհալին փաստորեն իր խոսքը անուղղակի կերպով ուղղում է նաև նրանց: Սա հասկանալի կլինի, եթե նկատի առնենք, որ հենց ինքը իրականացնում էր հայ եկեղեցու գործոն բանակցությունները և միաբնակ, և երկաբնակ եկեղեցիների հետ և այն մեծ հեղինակությունը, որ նա վայելում էր արևելյան քրիստոնեական եկեղեցիներում:

90 Այս հատվածը հաստատում է, որ խրատները կանոնական պարտադրող ուժ են ունեցել, ըստ որում ոչ միայն հոգևորականության, այլև աշխարհիկների համար, եթե ուղղված են վերջիններիս:

91 Հոգու և մարմնի հարաբերության մասին խոսելիս Շնորհալու մոտ դեռևս նկատելի է մարմինը հոգուն ծառայեցնելու, ստորադասելու միտումը, չնայած ընդգծվում է նաև մարմնականի անհրաժեշտությունը: Այս հարցը XII—XIII դարերում անընդհատ ուշադրության կենտրոնում էր և XIII դ. վերջերին Հովհաննես (Պոլս) Երզնկացու մոտ մարմնականի պահանջները բավարարելու անհրաժեշտությունը գրեթե հավասարեցվում է հոգեկանի անհրաժեշտությանը:

92 Կէս էշ=չորի:

93 Այս հատվածը ուշագրավ է մի քանի առումներով: Ինչպես Ներածության մեջ նշել ենք, Շնորհալու այն տեղեկությունը, թե եկեղեցիները հարկատու դարձնելու և օտար տիրապետողներին կաշառելու գործում հիմնականում մեղավոր են հայ հոգևորականները, պետք է խիստ վերապահությամբ ընդունել, որովհետև հենց հաջորդ տողերում նա հայտնում է այն բնութագրերի մասին, որ օտարները կատարում էին հայ եկեղեցու ու նրա գործիչների նկատմամբ: Նրանք անգամ կաթողիկոսի կողմից վնասվելուց հետո իրենց դրածո անարժան եպիսկոպոսներին նորից վերադարձնում էին իշխանության: Հասկանալի է, որ նման եպիսկոպոսները պետք է հաճոյանային օտարներին:

Մյուս կողմից հայտնի է, որ բազմաթիվ հայ ավատատերեր իրենց տիրույթները նվիրում էին եկեղեցուն և իրենք էլ դառնում հոգևորականներ: Բայց օտար տիրապետողները, բնականաբար, հեշտությամբ չէին հաշտվում այս երևույթի հետ և ինչ-որ փոխհատուցման ձև էին փնտրում՝ այդ տիրույթներից եկամուտ ստանալու համար:

94 Ակնարկվում է Քեսուքի Կարմիր վանքում տեղի ունեցած հոգևոր ժողովը, որտեղ, ի թիվս այլ խնդիրների, քննվեց և մերժվեց Աղթամարում հակաթոռ կաթողիկոսարանի ստեղծումը և Դավիթ Թոռնիկյանին կաթողիկոս օծելը:

95 Ակնարկվում է Հին կտակարանի այն դրվագը, ուր Աստված արգելում է հոգեղեն արարածներին իր փառքը տեսնելու և թիկունք է դարձնում Մովսեսին: Ելից ԼԳ 17—23:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ 3 Ո Ւ Ն

Ճրկու խոսք	5
Ներածություն	8
Բնագիր	51
Թուրք բնդհանրական ներսէսի կարողիկոսի Հայոց առ համօրէն Հայաստան ազինս, որոց տեսչութիւն Հաւատացաւ նմա ի Տեառնէ	53
Առ կրօնաւորս խաւազնագգեացս՝ որ ի վանորայս	74
Առ առաջնորդս սրբոց ովստից վանականաց	96
Առ առաջնորդս եկեղեցոյ՝ որ Էն յաշխարհի, որ կոչին եպիսկոպո- սունք	102
Առ դասս քահանայից	118
Առ իշխանս որ քստ աշխարհի	142
Առ զինուորաց դասս	153
Առ քաղաքականս	156
Առ երկրագործս և համօրէն ժողովրդականս	158
Առ կանանց դասս	161
Մանկավարժութիւններ	163

ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

ԹՈՒՂԹ ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ

Հրատ. խմբագիր Ա. Լ. Սահակյան
Տեխ. խմբագիր Լ. Ա. Ազիզբեկյան
Սրբագրիչ Լ. Ա. Խաչիկյան

Հանձնված է շարվածքի 15. 12. 1994 թ.: Ստորագրված է տպագրութեան
20. 10. 1995 թ.:

Չափը 84×108 1/32, Թուղթ № 1: Տառատեսակ «գրքի սովորական», բարձր
տպագրութիւն: Պայմ. 9,25 մամ., տպագր. 11,0 մամուլ:
Ներկ. մամուլ 9,25 : Հրատ.-հաշվարկ. 7,45 մամուլ: Տպաքանակ 600:
Պատվեր № 130: Գինը պայմանագրային

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատարակչութիւն, 375019, Երևան, Մարշալ
Բաղրամյան պող. 24 գ.:

Издательство НАН РА, 375019. Ереван,
пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

